

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**ZULXUMOR TOIROVNA ABDALOVA
ZULXUMOR NAZAROVNA TOJIYEVA**

IQTISODIY GEOGRAFIYA

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim
vazirligi muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan iqtisodiyot
va geografiya fakultetlarining bakalavr va magistrantlari
uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2013



UO'K: 338:91(075)

KBK: 65.04(50') - *Университет географий*

A-12

Ma'sul muharrir: – Sh.A. Azimov geog.f.n., dots.

Taqrizchilar: – T. Jumayev geog.f.d., prof.;

– X. Asilov i.f.n., dots.

Abdalova Z.T.

A-12 Iqtisodiy geografiya. Z.T. Abdalova, Z.N. Tojiyeva.

O'quv qo'llanma / O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, TMI. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2013. 212 bet.

Tojiyeva Z.N.

Mazkur o'quv qo'llanmada iqtisodiy geografiyaning nazariy asoslari, dunyo iqtisodiy geografiyasi va undagi o'zgarishlar, O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining hozirgi holati, tabiiy sharoiti va resurslari, aholisi va demografik vaziyati, transport va infrastrukturasi, tashqi iqtisodiy aloqalari va iqtisodiy rayonlariga har tomonlama baho berilgan.

O'quv qo'llanma Oliy o'quv yurtlarining iqtisodiyot va geografiya fakultetlari bakalavr, magistr va doktorantlariga, shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyot va ijtimoiy-iqtisodiy geografiya kafedralari o'qituvchilari hamda mintaqaviy iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni hal etish va tadqiq etish bilan shug'ullanadigan qator mutaxassis va tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

UO'K: 338:91(075)

KBK: 65.04(50')ya73

ISBN 978-9943-13-448-5

© «IQTISOD-MOLIYA», 2013

© Abdalova Z.T., Tojiyeva Z.N., 2013

2014/17 A 1400	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
----------------------	--

10 42311
291

SO'ZBOSHI

XX asrning oxiri, XXI asrning boshida dunyoda qator iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar ro'y berdi. Bu esa jahon iqtisodiyotiga, aholi geografiyasiga, mintaqalar rivojlanishiga juda katta ta'sir etdi. Yer shari kartasida ko'plab mustaqillikka erishgan davlatlar paydo bo'ldi, internatsionallashuv, globalla-shuv, integratsiyalashuv jarayonlari kuchaydi.

Siyosiy vaziyat, dunyo xo'jaligi va uning tarkibi, ixtisoslashuvining sifat va miqdoriy ko'rsatkichlari o'zgarib bordi. Jahon mamlakatlari integratsiyasi kuchayib, yangidan-yangi siyosiy va iqtisodiy ittifoqlar, birlashmalar, bloklar vujudga keldi. Ko'pgina davlatlar iqtisodiyotida yangilanish, modernizatsiyalashuv amalga oshirila boshlandi.

Tavsiya etilayotgan ushbu o'quv qo'llanmada iqtisodiy geografyaning, jahonning hamda O'zbekiston iqtisodiy geografiasining ko'pgina dolzarb muammolari, masalalari o'z aksini topgan. O'quv qo'llanmada O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotidagi islohotlar, tabiiy sharoiti va resurslari, demografik vaziyati, sanoati, qishloq xo'jaligi, transport aloqalari va tashqi iqtisodiy faoliyati, ma'muriy-hududiy tarkibidagi o'zgarishlar, iqtisodiy rayonlashtirish va uning zamonaviy muammolariga alohida to'xtalib o'tiladi.

O'quv qo'llanmani tayyorlashda 200 ga yaqin manbalardan, ya'ni turli adabiyotlar, statistik to'plamlar, Davlat dasturlari va qator xujjatlardan foydalanildi. O'quv qo'llanma beshta qismdan iborat: So'zboshi, iqtisodiy geografyaning nazariy asoslari; dunyo geografiyasiga umumiy ta'rif; O'zbekiston Respublikasi va uning mintaqalari resurs salohiyatini baholash; O'zbekiston Respublikasi xo'jalik tarmoqlari va iqtisodiy rayonlashtirish. Qo'llanmada ayrim masalalar mualliflar nazariydan chetda qolgan bo'lishi mumkin. Shu boisdan, o'quv qo'llanmani kelajakda yanada yaxshilash maqsadida bildirilgan fikr, taklif va maslahatlaringizni kutamiz.

Mualliflar

I bob. IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. «Iqtisodiy geografiya» fanining obyekti, predmeti, mazmuni, maqsadi va vazifalari

Reja:

- 1. Iqtisodiy geografiya fanining vujudga kelishi*
- 2. Fanning tadqiqot obyekti va predmeti*
- 3. Fanning tadqiqot metodlari*
- 4. Iqtisodiy geografiyaning fanlar tizimidagi roli*

1. Iqtisodiy geografiya fanining vujudga kelishi

Geografiya fanining rivojlanishi qadimgi Antik davrida mamlakatlar o'rtasida hududiy (geografik) mehnat taqsimoti, ya'ni har bir hududning o'ziga xos tabiiy sharoiti va resurslari, iqtisodiy geografik o'rni, xalqlarning urf-odatlari va an'anlari asosida ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashishi va ular o'rtasida tovar ayirboshlash jarayonining shakllanishi davriga borib taqaladi.

Mamlakatlar o'rtasida hududiy mehnat taqsimotining shakllanishi geografiya fanlari tizimida dastlab iqtisodiy-geografik tadqiqotlarni vujudga kelishiga olib keladi. Qadimgi yunon olimi Strabon o'zining o'n etti tomlik «Geografiya», deb nomlangan asarida, aholining hududiy joylashuvi, mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi tovar ishlab chiqarish va savdo-sotiq aloqalarini yoritadi.

O'rta asrlarda, jahon mamlakatlarida natural xo'jalik hukm surgan davrda, antik davrda olib borilgan iqtisodiy geografik izlanishlar bir oz sustlashadi. Ma'lumki, Buyuk Geografik kashfiyotlar xalqaro savdo va ilk kapitalistik munosabatlarning

rivojlanishiga olib keladi. Bu davrda hududiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi va jahon xo'jaligining shakllanishi, o'z navbatida, iqtisodiy geografiya fanining rivojlanishini talab etadi. Mamlakatlar va ularning hududiy birliklari haqidagi iqtisodiy geografik tavsif g'arbiy yevropalik olimlarning asarlarida o'sha davrlarda juda chuqur talqin etilgan. Ayniqsa, ilk geografik bilimlarning nazariy jihatlari, mamlakatning rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiy-geografik o'rin, yerning ustki tuzilishi, aholining tarkibi, shaharlar, siyosiy tuzum masalalariga qaratilgan.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining kirib kelishi ishlab chiqarish jarayonini rivojlanishiga olib keladi. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va uni joylashtirish mamlakat hududlari to'g'risida ma'lum bilimlarni va ma'lumotlarni to'plashni talab etadi. Binobarin, ishlab chiqarish korxonalarini samarali va oqilona joylashtirishda hududning xo'jalik jihatdan o'zlashtirilganlik darajasini, uning tabiiy, demografik, moddiy shart-sharoitlarini va imkoniyatlarini o'rganish ehtiyoji iqtisodiy geografiya fanining geografiya fanidan ajralib chiqishiga va alohida mustaqil fan sifatida rivojlanishiga olib keldi. Agar «Tabiiy geografiya» fani geografik qobiqda kechayotgan tabiiy jarayonlarni va hodisalarni o'rgansa, «Iqtisodiy geografiya» fani esa ishlab chiqarishni, xususan, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy rivojlanish xususiyatlarini va qonuniyatlarini tadqiq etadi.

«Iqtisodiy geografiya» atamasini fanga dastlab rus olimi M.V. Lomonosov tomonidan 1760-yillarda kiritiladi va keyinchalik butun dunyoda e'tirof etiladi. Olimning asosiy g'oyasida e'tibor, iqtisodiyotni rivojlanishida mamlakatni iqtisodiy geografik nuqtai nazardan tadqiq qilish g'oyat muhim va zarurligiga qaratiladi, Shuningdek, hududlarning xo'jaligini o'rganganda davriylik jihatdan o'rganish va tabiiy resurslarni o'zlashtirish masalalariga alohida e'tibor beradi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XVIII asrning yarmida iqtisodiy geografiya fanining ilmiy maktablari Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniyada shakllanadi va rivojlanadi. Bu bejiz emas, albatta, chunki bu mamlakatlarda fan-texnika sohasining taraqqiy etishi, sanoat inqilobining ro'y berish va

dastlab bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllanishi ishlab chiqarishni va buning natijasida, mamlakat hududlari to'g'ri-sidagi iqtisodiy bilimlarni rivojlanishiga olib keladi.

O'sha davrlarda iqtisodiy geografiya faniga nemis olimlari A.Gumbold, K.Ritter, I.Tyunen, K.I. Arsenev juda katta hissa qo'shishgan. Iqtisodiy geografiya fanini sobiq Ittifoq davrida rivojlanishiga oldingi asrning 20-yillarida amalga oshirilgan butun mamlakatni elektrlashtirishga qaratilgan dasturni amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lgan. Bu rejaga muvofiq, iqtisodiyotni ko'tarish nuqtai nazaridan, hududlardagi mahalliy yoqilg'i resurslari asosida yirik elektrostansiyalarni qurish va ularning negizida metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati tarmoqlarini shakllantirishga qaratilgan edi. Bu rejaning asosiy maqsadi, mamlakat hududlarida katta ahamiyatga ega bo'lgan og'ir sanoat tarmoqlarini joylashtirish va rivojlantirish bo'lib, buning natijasida, yirik transport magistral yo'llarini tashkil etish ham e'tiborga olingan.

Mazkur rejani amalga oshirish, o'z navbatida, mamlakat hududlarining tabiiy resurslari va sharoitlarini, iqtisodiy geografik o'rnini, aholi va mehnat resurslarini, hududiy ixtisoslashish va boshqa imkoniyat va sharoitlarni majmualari o'rganishni talab etadi. Oqibatda, iqtisodiy geografik tadqiqotlarni olib borish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Iqtisodiy geografik tadqiqotlarning asosiy ilmiy yo'nalishlarida, mamlakat iqtisodiyotini jadal sur'atlarda rivojlantirish va sanoatlashtirish maqsadida iqtisodiy rayonlashtirish va yangi hududiy ishlab chiqarish majmualarini tashkil etishning nazariy masalalarini yaratishga katta e'tibor qaratiladi. Ushbu reja asosida, O'zbekiston Respublikasidagi ilk yirik gidroelektrostansiyalarining kaskadi Chirchiq-Bozsu gidroelektroenergiya kaskadi quriladi va Toshkent viloyatida elektroenergetika, metallurgiya va kimyo mashinasozlik korxonalari tashkil topadi. Shu davrda iqtisodiy geografiya fanining rivojlanishiga G.M.Krjijanovskiy, I.G.Aleksandrov, Yu.G.Saushkin, N.N.Baranskiylar va qator olimlar katta hissa qo'shadi va ular o'zlarining ilmiy maktablarini yaratishadi.

Iqtisodiy geografiya fanini O'zbekistonda rivojlanishi XX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi, 1906-yillarda Turkiston

geografiya jamiyati tashkil topadi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tarkibiy qismlari bo'lgan siyosiy va aholi geografiya fanlarining tarmoqlari rivojlanadi. Xalq xo'jaligini sanoatlashtirish, mineral xomashyo, yer-suv resurslarini o'zlashtirish, transport magistrallarini qurish, shahar aholi punktlarini yaratilishi mamlakatning hududiy xususiyatlarini va imkoniyatlarini rivojlantirishni talab etadi va iqtisodiy geografiya fanini O'zbekistonda keng qamrovli rivojlanishiga olib keladi.

O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fanini rivojlanishida M.Behbudiy, V.M.Chetirkin, G.M.Cherdansev, K.I.Lapkin, N.G.Sapenko, N.V.Smirmov, Z.M.Akramov, M.K.Qoraxonov, A.S.Soliev va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo'lgan.

2. Fanning tadqiqot obyekti va predmeti

Ma'lumki, har qanday fanning tadqiqot obyekti va predmeti bo'ladi. Obyekt bu keng va serqirra ma'nodagi voq'ea va hodisa bo'lib, bu obyektни ko'pgina fanlar o'rganishi mumkin. Obyektdan farqli o'laroq, predmet esa shu obyektning bir tomonini yoki ma'lum bir qirrasini o'rganadi. Masalan, aholini, ayni paytda, iqtisodchilar, demograflar, geograflar, sotsiologlar va boshqa soha vakillari ham o'rganadi. Biroq, har bir soha vakili bir-biridan farqli o'laroq, shu obyektning bir tomonini o'rganishadi. Agar iqtisodchilar, aholini ishlab chiqaruvchi kuch va iste'molchi nuqtai nazardan o'rganishsa, demograf yoki aholishunoslar aholini takror barpo etish, tabiiy ko'payishi, migratsion ko'payishi, tug'ilish, o'lim, nikoh va boshqa jarayonlarini, geograflar esa aholining hududiy joylashish qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi.

Iqtisodiy geografiya fani tabiiy va ijtimoiy fanlar o'rtasida shakllangan fan bo'lib, jamiyat rivojlanishida ro'y berayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy jarayonlar, bu fanning obyekti va predmetini o'zgarishiga bevosita ta'sir ko'rsatib keladi. Iqtisodiy geografiya fanining ilk paydo bo'lgan davridan boshlab, fanning obyekti ishlab chiqarish kuchlari bo'lgan bo'lsa, uning predmeti esa ishlab chiqarish kuchlarining shakllanishi, joylashishi va rivojlanishining hududiy jihatlarini tashkil etgan.

Jamiyat rivojlanishi jarayonida iqtisodiy geografiyaning o'rganish obyekti va predmetida ham o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Iqtisodiy geografiya fanining nazariy asoslari, jamiyatda sodir bo'layotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa omillar ta'sirida muntazam rivojlanib va takomillashib boradi. Geografik tadqiqotlar faqatgina iqtisodiy yo'nalishda rivojlanib qolmay, balkim uning ijtimoiylashuvi, ya'ni ijtimoiy tizimlarni aholi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, aholi manzilgohlari va hokazolarning hududiy joylashishi va rivojlanishi doirasida ham olib boriladi.

Hozirgi davrda iqtisodiy geografiya fanining asosiy obyekti, hududiy ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar bo'lib, ularning hududiy joylashishi, shakllanishi, rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari fanning predmetini tashkil etadi.

3. Fanning tadqiqot metodlari

Fanning obyekti va predmetini to'g'ri bilish, ularni kelib chiqishini, rivojlanishini ilmiy asosda tahlil etishda va obyektiv ravishda baho berishda, ma'lum iqtisodiy geografik metodlarga tayangan holda amalga oshiriladi.

Iqtisodiy geografiya fanining asosiy tadqiqot metodlariga quyidagilar kiradi:

Tarixiy metod;

Taqqoslash metod;

Kartografik metod;

Statistika va matematika metodi;

Tarkibiy- tizimli metod;

Modellashtirish metodi

Ekstrapolyatsiya metodi;

Sotsial so'rov metodi;

Informatsiya va boshqa metodlar bo'lib bu metodlarning ayrimlari ustida to'xtalib o'tamiz.

Iqtisodiy geografik tadqiqotlarni olib borishda tarixiy metod alohida o'ringa ega bo'lib, xo'jalik rivojlanishining davr (vaqt) va joy birligi jihatidan o'rganish alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, hududiy iqtisodiy-ijtimoiy tizimlarni shakllanishida va rivojlanishida tarixiy jarayonlarning va voqealarning hal etuvchi ta'sirini o'rganish juda muhimdir.

Masalan, mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining shakllanishi va rivojlanishini tarixiy bosqichlar asosida tadqiq etish va har bir bosqichga xos bo'lgan jarayonlarni, omillarni va hodisalarni o'rganish zarurdir.

Tizimli-tarkibiy metod iqtisodiy geografiya fanida bir muncha murakkab, biroq juda samarali hisoblanadi. Bu metod o'rganilayotgan voqe'a va hodisani o'zidan kattaroq bo'lgan obyekt doirasida o'rganishni taqozo etadi.

Masalan, respublikamizning biror viloyatini iqtisodiy geografik tavsifini olib borishda, shu viloyatning maydoni, aholisi, xo'jaligi va boshqa jihatlarni o'rganganda, bu ko'rsatkichlarni respublikaning yaxlit tizimidagi salmog'i va viloyatning respublikadagi o'rni va roli aniqlanadi. Demak, viloyat ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida emas, balki turli xil hududiy tarkib birligi tarzida ko'rilishi lozim. Taqqoslash metodi ham iqtisodiy geografiyada juda sermahsul va unumli metodlaridan hisoblanib, ikkita taqqoslanayotgan obyektlar uchun umumiy va o'ziga xos tomonlarni, obyektning katta-kichikligi, uning afzalliklarini, imkoniyatlarini va omillarini ochib beradi. Ekstrapolyatsiya metodi kelajakka haho berish bo'lib, uning asosiy mazmuni o'tmishdagi jarayonlarni kelajakka ko'chirish yoki istiqbolni aniqlash orqali o'rganiladi. Masalan, O'zbekiston aholisi har yili 3 % ga yaqin o'sib boradigan bo'lsa, 2015-yilda respublika aholisining soni 30,9 mln kishini tashkil etishi mumkin, degan fikrga kelamiz, ya'ni oldingi o'sish sur'atlarini orqali kelajakdagi aholi sonini aniqlaymiz. Biroq, ekstrapolyatsiya metodi har doim ham to'g'ri bo'lmaydi, chunki bu metodda iqtisodiy, siyosiy, tabiiy omillar va sabablar e'tiborga olinmaydi.

4. Iqtisodiy geografiyaning fanlari tizimidagi roli

Iqtisodiy geografiyaning tarkibi murakkab va majmualii fanlar yo'nalishidan iborat bo'lib, bu tizimni shartli ravishda quyidagi pog'onalarga qo'yib chiqamiz.

Birinchi pog'onadagi fanlarga geografiyaning nazariy va fundamental tadqiqotlarni o'rganuvchi fanlar: iqtisodiy va ijtimoiy geografiya tarixi, iqtisodiy, ijtimoiy geografiyaning

nazariyasi, umumiy tabiiy geografiya, umumiy yer bilimi, landshaftshunoslik va boshqa fanlar tashkil etadi. Chunki, har qanday iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanidagi tadqiqotlarning asosini yoki uning ustqurtmasini geografiyaning nazariy masalalari tashkil etadi.

Ikkinchi pog'onadagi fanlar qatoriga geografiyaning negizini tashkil etuvchi fanlar, tabiiy geografiya va iqtisodiy-ijtimoiy geografiya, kartografiya va o'lkashunoslik fanlari kiradi. Kartografiya fani tabiatda va jamiyatda sodir bo'layotgan voqe'a va hodisalarni kartalar yordamida aks ettirish va tadqiq etishni o'z ichiga olsa, o'lkashunoslik fani esa, bu tabiiy va iqtisodiy geografiya fanlarining majmuali yondashuvlari asosida har xil hududlarni, mamlakatlarni va mintaqalarni umumiy geografik jihatdan tavsiflaydi.

Iqtisodiy geografiyaning uchinchi fanlar pog'onasini tarmoq fanlaridan iborat bo'lgan yoki maxsus fanlar tizimiga kiruvchi fanlar tashkil qiladi. Bularga, aholi geografiyasi, sanoat geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi, xizmat ko'rsatish geografiyasi, turizm geografiya, transport geografiyasi va hokazolar kiradi.

Iqtisodiy geografiya fanining to'rtinchi pog'onadagi fanlar jumlasiga, boshqa fanlar chegarasida shakllangan fanlar, ya'ni siyosiy geografiya, harbiy geografiya, tijorat geografiyasi, madaniyat geografiyasini keltirish mumkin.

Iqtisodiy geografiyaning tarmoq fanlari alohida salmoqqa ega bo'lib, bu fanlar bo'yicha juda katta ilmiy yo'nalishlar olib borilgan.

Aholi geografiyasi fani iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining alohida bo'g'ini hisoblanib, aholining tarkibini, joylashishini va hududiy jihatdan tashkil etilish qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi. Shuningdek, aholi geografiyasi fani shaharlar, qishloq joylari geografiyasi bilan, migratsiya, mehnat resurslari va boshqa yo'nalishlarda ish olib boradi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Geografiya fanining rivojlanishi qaysi davrga to'g'ri keladi?

2. Geografik mehnat taqsimoti deganda nimani tushunasiz?

3. Geografiya fanidan iqtisodiy geografiya mustaqil fan sifatida rivojlanish sabablari nimada?

4. Iqtisodiy geografiya fanining o'rganish obyekti va predmeti nima?

5. Fanning qanday tadqiqot metodlarini bilasiz?

6. Iqtisodiy geografiya fani tizimidagi qanday fanlar shakllangan va ularni o'rganish predmeti nimadan iborat?

1.2. Iqtisodiy islohotlar sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishning omillari va tamoyillari

Reja:

1. *Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari*

2. *Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari va tamoyillari*

3. *Ishlab chiqarishni hududiy joylashtirish omillari*

1. *Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari*

Har qanday mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida va uning ishlab chiqarish kuchlarining joylashishida tabiiy va ijtimoiy — iqtisodiy shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega. Tabiat bevosita va bilvosita jamiyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, ayniqsa, uning xo'jalik yuritish va aholining turmush tarzida turlicha hududiy tafovutlarda namoyon bo'ladi. Tabiatning asosiy unsurlarini tabiiy sharoit va tabiiy resurslar tashkil etadi. Bu tushunchalarning mazmuni ustida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tabiiy resurs bu tabiatning shunday elementiki, ishlab chiqarish vositalarini va ist'emol mahsulotlarini ishlab chiqarishda bevosita ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi. Bunga, yoqilg'i energetika, metall va nometall, yer, suv, o'simlik, hayvon va hokazo resurslar kiradi. Hududlarning

tabiiy-resurs salohiyotini aniqlashda, mintaqalarning xo'jalik jihatdan rivojlanishida, uning ixtisoslashuvida va geografik mehnat taqsimoti o'rnida tabiiy resurslarning iqtisodiy geografik jihatdan, uning sifati va miqdorini baholash, aniqlash, iqtisodiy geografik tadqiqotlarda alohida o'ringa ega.

Tabiiy resurslarni iqtisodiy geografik jihatdan baholash quyidagi tomonlarini o'z ichiga oladi:

1. Tabiiy resurslarni miqdor jihatdan baholash. Bunda tabiiy resurslarning havzadagi hajmi, geologik zaxirasi va havzaning o'zlashtirish muddati aniqlanadi. Masalan, neft million tonnada, yog'och esa kub metrda o'lchanadi.

2. Texnologik baholash. Bunda tabiiy resurslarning sifati, tabiiy resursning foydaliligi, tarkibi va havzaning o'zlashtirilish qulayligi darajasi baholanadi. Tabiiy resurslarni texnologik baholash natijasida, «o'zlashtirish yaroqli», «o'zlashtirilish yaroqliligi cheklangan» va «yaroqsiz» havzalarga guruhlanadi. Texnologik baholash ba'zi paytda ballarda baholanadi, masalan, o'rmon resurslari 1-5 ballar o'rtasida bonetirovka qilinadi.

3. Iqtisodiy baholash. Tabiiy resurslarning iqtisodiy baholanishi deganda, u yoki bu tabiiy resursning bozor iqtisodi sharoitida jahon va ichki bozorlardagi narx-navodan kelib chiqqan holda, uning qiymatini aniqlash tushuniladi.

Tabiiy sharoit—bu tabiatning shunday elementiki, ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi, biroq bu elementning ishtirokisiz ishlab chiqarish vujudga kelmaydi. Bunga, quyosh energiyasi, namlik, atmosfera havosi, iqlim sharoiti, relyef va hokazolar kiradi. Tabiiy sharoitning ta'siri iqtisodning ochiq tabiatda faoliyat ko'rsatadigan tarmoqlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi, masalan qishloq va o'rmon xo'jaligi, ularning samaradorligi va ixtisosligi esa bevosita tuproq unumdorligiga, iqlimga, suv bilan ta'minlashiga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, tabiiy resurs havzalarini o'zlashtirishda resursning zaxirasi va uning sifatidan tashqari, havzaning o'zlashtirilish qulayligi va uning yer qa'rida joylashish qatlamlari ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bu sharoitlar havzaning o'zlashtirilish metodiga, hajmiga va qiymatiga ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularga mehnat resurslari va moddiy- texnika bazasi kiradi.

Ishlab chiqarish kuchlarining asosiy unsurini inson tashkil etadi, chunki har qanday moddiy boylik ishlab chiqarish jarayoni insonning ta'sirisiz faoliyat yurita olmaydi, ma'lum bir qo'nikmaga, tajribaga, ixtisoslikka, malakaga, mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan aholi mehnat resursini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish vositalari bu ishlab chiqarishning asosiy moddiy bazasini tashkil etadigan va ishlab chiqarishda bevosita qo'llaniladigan predmetlarga aytiladi. Ishlab chiqarish vositalari - mehnat predmeti va ish qurollaridan iborat bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayoniga mahsulot ishlab chiqarishga jalb qilinadigan xomashyo resurslari, ya'ni, ruda, yoqilg'i, minerallar va hokazo, mehnat predmetini tashkil etadi. Tabiatga va mehnat predmetiga ish qurollari orqali ta'sir ko'rsatiladi va ma'lum tovar ishlab chiqarishga erishiladi. Mehnat qurollarini eng oddiy ish qurollaridan boshlab zamonaviy texnika uskunalari va vositalari tashkil etadi. Demak, ishlab chiqarish vositalariga, yer, o'rmon, suv, xomashyo, mehnat qurollari, ishlab chiqarish binolari, transport vositalar va boshqalar kiradi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish alohida qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Bu qonuniyatlar ishlab chiqarish kuchlari va hudud o'rtasida vujudga kelgan munosabatlar natijasida yuzaga keladi. Hozirgi davrda iqtisodiyotni rivojlanish holati, o'z navbatida, ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish samaradorligini oshirilishida, ya'ni, birinchidan, tabiiy resurs salohiyotidan samarali foydalanish natijasida (maksimal darajada foyda olish, mahsulot tannarxini kamaytirish) bo'lsa, ikkinchidan esa, aholining yashash muhitida ekologik vaziyatni yaxshilash bilan bevosita bog'liq. Shu bilan birga, tabiiy resurlardan majmualiy foydalanish hamda xomashyo va yoqilg'i resurslardan foydalanganda chiqindisiz texnologiyalarni qo'llash alohida ahamiyatga ega.

2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari va tamoyillari

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarishni oqilona va samarali joylashtirish;
2. Iqtisodiy rayonlarda va viloyatlarda xo'jaliklarni majmualari rivojlantirish;
3. Mintaqalararo va mintaqalar o'rtasida hududiy mehnat taqsimotini chuqurlashtirish;
4. Mintaqalarda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasidagi nomutanosiblikni bartaraf etish.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari bilan bir qatorda, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishining ma'lum bosqichlarida ishlab chiqarishni hududiy taqsimlanish tamoyillari ham muhim rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish tamoyillarini xo'jalikni yuritish metodlari sifatida ham ko'rish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

A) Ishlab chiqarishni xomashyo, yoqilg'i, energiya manbalari va iste'mol rayonlariga joylashtirish. Bu tamoyilning amalga oshishi nooqilona jihatdan uzoq masofalarga yuk tashish xarajatlarining qisqarishiga va bartaraf etilishiga, ishlab chiqarish jarayoni bo'yicha mehnat xarajatlarini pasayishiga va iqtisodiy samaradorlikning oshishiga olib keladi.

B) Birinchi navbatda, eng samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmualari foydalanish tamoyili bozor iqtisodiyoti davrida juda muhimdir. Masalan, Qashqadaryo viloyatida joylashgan boy neft va gaz zaxiralari qazib olish asosida yoki Toshkent viloyatidagi rangli metall konlari asosida hududiy ishlab chiqarish majmualarini (klasterlarni) tashkil etish va rivojlantirish shular jumlasidandir.

V) Ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza etish va tabiatdan oqilona foydalanishda samarali tadbirlarni qo'llash. Bunda, insonning yashash muhitini yaxshilash maqsadida fan va texnika taraqqiyotining ilg'or yutuqlarini

qo'llash, mintaqalarda tabiatdan foydalanish boshqaruvini takomillashtirish, ekologik va resurs muammolarini hal etish. Shuningdek, tabiatga va tabiiy resurlardan foydalanishga bo'lgan munosabatlarda iqtisodiy mas'uliyatni shakllantirish nazarda tutiladi.

G) Xalqaro mehnat taqsimoti imkoniyatlaridan keng foydalanish, uzoq va yaqin xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni o'rnatish. Chunki, har bir mamlakatni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirilishi halqaro mehnat taqsimoti doirasida amalga oshiriladi. Xorijiy mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik ishlab chiqarish kuchlarining oqilona va samarali rivojlanishini va o'z resurslardan keng foydalanishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona, samarali joylashtirishning asosiy mazmuni va mohiyati mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ketadigan xarajatlarni maksimal darajada kamaytirishga, ma'lum hududlarda xomashyoni qazib olishdan boshlab, tayyor mahsulot ishlab chiqarguncha bo'lgan barcha ishlab chiqarish jarayonlarini joylashtirishda o'z aksini topadi. Bunda albatta, ishlab chiqarishni joylashtirish omillarini e'tiborga olish alohida ahamiyatga ega.

3. Ishlab chiqarishni hududiy joylashtirish omillari

Ishlab chiqarishni joylashtirish omillari deganda, ma'lum bir guruh xo'jalik obyektlariga, tarmoqqa yoki mamlakat xo'jaligi tarkibini hududiy tashkil etilishiga, iqtisodiy rayonlarga, shuningdek, hududiy-ishlab chiqarish majmualarning (klasterlarni) oqilona va samarali joylashishiga ta'sir etuvchi majmual shart-sharoitlar tushuniladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish omillariga quyidagilar kiradi:

A) xomashyo omili. Bir xil sanoat tarmoqlarini joylashtirish bevosita xomashyo manbalari bilan bog'liq. Bu sanoat guruhlariga neft, ko'mir, gaz, temir ruda va rangli metall rudalarini qazib olish, o'rmon sanoati tarmoqlari kiradi. Shuningdek, xomashyo bazalari yaqinida qayta ishlash tarmoqlarining korxonalari ham joylashadi, masalan, qora metallurgiya-

ning birlamchi qayta ishlash jarayoni bilan bog'liq yoki mineral o'g'itlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar. Bunday tarmoqlarda, 1 tonna ishlab chiqaradigan mahsulot uchun o'rtacha 2-3 tonna xomashyo va materiallar sarflanadi.

B) Yoqilg'i-energetika omili. Bu omil ko'pgina tarmoqlarni joylashishida muhim rol o'ynaydi, ayniqsa, temir qotishmalarini, alyuminiy, magniy, mis, qo'rg'oshin, nikel, sintetik ammiak va tola, kauchuk mahsulotlarning ishlab chiqarishda juda katta miqdorda yoqilg'i va energiya sarf qilinadi. Masalan, 1 tonna alyuminiy, natriy, magniy ishlab chiqarilganda, o'rtacha 14-18 ming kvt/c, 1 tonna nikel ishlab chiqarilganda — 40 ming kvt/ soat elektroenergiya sarflanadi.

V) Suv omili. Ishlab chiqarish jarayonida mahsulot birligiga sarf bo'ladigan suv miqdori suv talab tarmoqlarni belgilovchi asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Suv sarfi yuqori bo'lgan iqtisodiyotning sohasiga sanoat kiradi, xo'jalikda sarflangan suvning 40 foizi aynan shu sohaga to'g'ri keladi. Ayniqsa, kimyo sanoatining selluloza-qog'oz, gidroliz, sintetik tola, toqimachilik sanoatining ip-gazlama va ipak mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalari, shuningdek, rangli va qora metallurgiya korxonalarini joylashishida suv omili yetakchi rol o'ynaydi.

G) Demografik omil. Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashuvida bu omil katta ahamiyatga ega. Binobarin, alohida tarmoqlarni va korxonalarining joylashuvida va ishlab chiqarish sur'atlarini o'sishida hududlarning demografik vaziyati e'tiborga olinmog'i zarur va muhimdir. Ishlab chiqarish jarayonida mahsulot birligiga sarf bo'ladigan ishchi kuchining soni tarmoqni mehnattalablilik mezonini aniqlab beradi

Hozirgi davrda respublikada aholining hududiy joylanishuvida keskin tafovutlar yuzaga kelgan, aholining zichligi bo'yicha Farg'ona vodiysi viloyatlari, Navoiy, Sirdaryo viloyatlarida va Qoraqalpog'iston Respublikasida qayd etilmoqda. Aholi zich joylashgan respublikaning hududlarida mehnatni ko'p talab etadigan to'qimachilik korxonalarini joylashtirilsa, yuqori malakali mehnat resurslari mavjud bo'lgan hududlarda esa mashinasozlikni radiotexnika, elekto-

rotexnika, priborsozlik korxonalarini joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

D) Transport omili. Mamlakatning iqtisodiy rayonlari va markazlar bilan aloqalarni o'rnatishda, tabiiy resurs havzalarini o'zlashtirilishida, mamlakatni iqtisodiy geografik o'rni yaxshilashda, shuningdek, mamlakat xo'jaligini hududiy jihatdan takomillashtirishda transport omilining ahamiyati juda beqiyosdir. Har bir tarmoqning hududiy joylashuvida transport omilini, ayniqsa, korxonaning optimal joylashuvida ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxida transport xarajatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

E) Iste'mol omili. Bu omil ishlab chiqarilayotgan mahsulotni saqlanish muddati qisqa bo'ladigan (tez buziladigan) yoki transport harajatlari yuqori bo'ladigan tarmoqlarni joylashishda muhim bo'lib, ko'pincha, non va non mahsulotlari, sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarishida va qishloq xo'jaligi mashinasozligi korxonalarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega.

J) Fan-texnika taraqqiyoti omili. Hozirgi davrda mamlakat xo'jaligini hududiy tashkil etishning takomillashuvi va mehnat unumdorligini oshirilishida fan-texnika taraqqiyotining natijalarini robot texnikasini, egiluvchan avtomatlashgan ishlab chiqarishni, rotor va rotor-liniyalarni qo'llanilishida juda muhimdir. FITning yo'nalishlari, ayniqsa, mehnat resurslari kamyob va cheklangan hududlarda, shuningdek, chekka va yetib borishi murakkab bo'lgan hududlarda qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Z) Ekologik omil. Ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirishda atrof - muhitga salbiy ta'sirni pasayishida, tabiiy resurslardan unumli va samarali foydalanishda va mintaqalarni majmual rivojlanishida bu omilning roli katta.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Tabiiy resurs va tabiiy sharoit deb nimaga aytiladi?
2. Ishlab chiqarishni tashkil etishda mehnat resurslari va moddiy - texnika bazaning ahamiyati qanday?

2014/10	Alisher Navoiy
A	nomidagi
94 00	O'zbekiston MK

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etilishining qonuniyatlarini mohiyatini ochib bering?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etish tamoyillari nimadan iborat?
5. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning asosiy omillarini ochib bering?

II bob. DUNYO GEOGRAFIYASIGA UMUMIY TA'RF

2.1. Hozirgi zamon dunyo siyosiy va iqtisodiy kartasi

Reja:

1. *Dunyo siyosiy kartasidagi XX asr o'rtalari va XXI asr boshlaridagi o'zgarishlar*
2. *Dunyo mamlakatlarining guruhlanishi va tavsiflanishi*
3. *Dunyo mamlakatlarining davlat tuzumi va tuzilishi*

1. *Dunyo siyosiy kartasidagi XX asr o'rtalari va XXI asr boshlaridagi o'zgarishlar*

Dunyo siyosiy kartasi juda murakkab va dinamik o'zgaruvchan jarayon bo'lib, turli tuzumdagi davlatlarni va hudududiy birliklarni o'z ichiga oladi. Dunyoning siyosiy kartasi miqdor va sifat jihatidan o'zgarib turadi. Dunyoning siyosiy kartasidagi miqdor jihatidan o'zgarishiga dunyo mamlakatlari soni ko'payishi yoki kamayishi bilan bog'liq bo'lsa, sifat jihatdan o'zgarishiga esa, davlatlarni mustaqillikka erishishi, davlatlarning siyosiy tuzumining o'zgarishi bilan bog'liq.

Dunyoning siyosiy kartasidagi eng yirik miqdor va sifat jihatdan o'zgarishlar, XX asrning ikkinchi yarmiga va XXI asrning boshlariga to'g'ri keladi. Bu o'zgarishlar birinchidan, bu davrda dunyoda davlatlarning va ma'muriy tuzilmalarning nisbatan o'sishi, har xil manbalarga qaraganda, dunyo mamlakatlarning soni hozirgi paytda, 230, 243 yoki 257 ta, deb ko'rsatilgan. Ikkinchidan, bu davrda mustaqil davlatlarning soni keskin ortib ketdi, agar 1947-yilda 76 ta mustaqil davlatlar bo'lgan bo'lsa, 2007-yilda bu davlatlarning soni 194 taga yetdi. Uchinchidan, oxirgi o'n yilliklar ichida ko'pgina mamlakatlar o'zlarining siyosiy qarashlarini o'zgartirishdi.

Bunday vaziyat, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda va siyosiy kartada o'z aksini ko'rsatdi.

Shuningdek, bu davrdagi eng ahamiyatli siyosiy voqealarga mustamlakachilik tuzumining yemirilishi bo'lib, bu davrda Osiyo mintaqasida 27 ta davlat siyosiy mustaqillikka erishishdi, bular jumlasiga Hindiston, Pokiston, Indoneziya, V'etnam, M'ienma, Iroq va boshqalar kiradi. Hozirgi paytda Osiyo siyosiy kartasida birorta ham mustamlaka davlati yo'q. 60-yillarning boshlarida Lotin Amerikasida 13 ta, Okeaniyada esa 12 ta yangi mustaqil davlatlar paydo bo'ladi, Yevropada esa Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi bo'lgan Malta siyosiy mustaqillikka erishdi.

Afrikada mustamlaka tizimini yemirilishi, XX asrning 50-yillaridan boshlab, 90-yillarning o'rtalarigacha davom etgan va bu davlatlarning soni 49 taga yetadi, istisno tariqasida Afrikada bir nechta maydoni bo'yicha juda kichik orolchalarda mustamlaka tuzumi hanuzgacha saqlanmoqda. Dunyoning siyosiy kartasida XX asrning 90 - yillarigacha ikkita bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan sosializm va kapitalizm tuzumlari shakllanadi va bular o'rtasida mafkuraviy «sovuq urush» munosabatlari yuzaga keladi.

O'tgan asrning 80-yillarning oxiri 90-yillaring boshida dunyoning siyosiy kartasida juda katta sifat o'zgarishlari ro'y beradi. Birinchidan, dunyoning maydoni bo'yicha eng katta federativ davlati bo'lgan SSSR barbod bo'ladi va ularning o'rnida MDH (Mustaqil davlatlar hamdo'stligi) paydo bo'ldi, Boltiqbo'yi davlatlari Latviya, Litva va Estoniya bu hamdo'stlikka kirmaydilar, ikkinchidan nemis davlatlari hisoblangan Germaniya Federativ Respublikasi va Germaniya Demokratik Respublikalari birlashib Germaniya Respublikasini tashkil etdi. Uchinchidan, Sharqiy Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida rejali sotsializm tuzumidan bozor iqtisodiyoti tuzumiga o'tish jarayoni boshlanadi. Bu davlatlar qatoriga Polsha, Vengriya, Bolgariya, Ruminiya va boshqalar kiradi. To'rtinchidan, Yevropaning ikkita federativ tuzilishga ega bo'lgan davlatlarining ajralishi ro'y beradi. Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasi o'rnida, Yugoslaviya Respublikasi Ittifoqi, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya va

Gersogovina, Makedoniya va Chexoslavakiya Respublikasi o'rnida esa, Chexiya va Slovakiya Respublikalari vujudga keladi.

2. Dunyo mamlakatlarining guruhlanishi va tavsiflanishi

Har bir dunyo mamlakatini o'rganganda, uni tabiiy, xo'jalik, madaniy va siyosiy jihatlari geografik obyekt nuqtai nazaridan qaraladi. Dunyo mamlakatlarni guruhlanishi va tavsiflanishi turli mezonlar asosida olib boriladi. Agar mamlakatlarning guruhlanishi miqdor ko'rsatkichlari asosida o'tkazilsa, ularning tavsiflanishi esa, sifat ko'rsatkichlari asosida olib boriladi.

Mamlakatlar hududining maydoni, aholi soni, geografik o'rin xususiyatlari bo'yicha guruhlanadi. Dunyo davlatlari soni bo'yicha eng katta gigant davlatlar, o'rta, kichik va juda kichik (mitti davlatlar) davlatlarga bo'linadi. Bundan dunyoning eng katta maydoni bo'yicha gigant davlatlarga quyidagi o'nta mamlakat kiradi (1-jadval.) Maydoni bo'yicha eng yirik davlatlar dunyoning quruqlik qismini 55 foizni tashkil etadi.

1-jadval

Dunyodagi maydoni bo'yicha eng yirik davlatlar

Davlatlar	Maydoni, mln km.kv	Maydoni bo'yicha dunyodagi salmog'i, % da
Rossiya	17,1	12,7
Kanada	10,0	7,4
Xitoy	9,6	7,2
AQSH	9,6	7,2
Braziliya	8,5	7,2
Avstraliya	7,7	5,7
Hindiston	3,3	2,5
Argentina	2,8	2,1
Qo'zg'iston	2,7	2,0
Sudan	2,5	1,9

Shuningdek, dunyoning maydoni bo'yicha eng kichik, mitti-davlatlari mavjud bo'lib, ular G'arbiy Yevropada joylashgan, Andorra, Lixtensheyn, San-Marino, Monako,

Vatikan davlatlari (bulardan eng kichik davlat Vatikan - 0,44 km.kv), Karib dengizi orollarida Grenada, Barbados, Antigua davlatlari va boshqalar kiradi. Dunyo aholisi soni bo'yicha ham dunyo mamlakatlari guruhlanadi va guruhlanish har doim o'zgarib turadi. Aholi soni bo'yicha eng yirik mamlakatlarda dunyo aholisining 3/5 foiz istiqomat qilmoqda (2-jadval). Aholi soni bo'yicha Osiyo mamlakatlari yetakchi bo'lsa, ikkinchi o'rinda Amerika, uchinchi o'rinda esa Yevroosiyo materigi turadi.

Mamlakatlarni iqtisodiy geografik o'rni bo'yicha guruhlaydigan bo'lsak, dengiz yo'liga ega bo'lgan va dengiz yo'liga chiqish imkoniyati berk bo'lgan mamlakatlarga ajratish mumkin (2-jadval).

2-jadval

Dengiz yo'liga chiqish imkoniyati berk bo'lgan mamlakatlar

Mintaqalar	Mamlakatlar
MDH	Ozarbayjon, Armaniston, Belarus, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston
G'arbiy Yevropa	Avstriya, Andorra, Vatikan, Vengriya, Lixtenshteyn, Lyuksenburg, Makedoniya, San -Marino, Slavakiya, Chexiya, Shveysariya
Xorijiy Osiy	Afg'oniston, Butan, Laos, Mo'g'iliston, Nepal
Afrika	Botsvana, Burkina Faso, Burundi, Zambiya, Zimbabve, Lesoto, Malani, Mali, Nig'yer, Ruanda, Svazilend, Uganda, Markaziy Osiy Respublikasi, Chad, Efiopiya
Lotin Amerikasi	Boliviya, Paragvay

Davlatlarning tavsiflanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha olib boriladi. Mamlakatlar iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasini jahonning eng nufuzli halqaro tashkilotlari BMT (Birlashgan Millatlar tashkiloti), Jahon banki va Halqaro Valuta fondi belgilab beradi. Hozirgi davrda dunyoda uchta guruhga xos mamlakatlar mavjud:

- 1) Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar;
- 2) Rivojlanayotgan mamlakatlar;

3) Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri mamlakatlari.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga dunyoning 40 davlati to'g'ri kelib, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasi bo'yicha boshqa rivojlanayotgan davlatlardan farq etadi. Bu davlatlarni 26 tasi Yevropada, 7 tasi Osiyoda, 4 tasi Avstraliya va Okeaniyada va 1 tasi Afrikada joylashgan. Ushbu davlatlarining iqtisodiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyati, yuqori darajadagi bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanganligida, fan-texnika salohiyotini ahamiyatida, aholi turmush darajasi va sifati ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladi. Jahon sanoati va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni va xizmatlarni aksariyati qismi shu davlatlarga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, bu guruh davlatlarining ichida ham ma'lum tafovutlar mavjud bo'lib, bu davlatlarni bir nechta guruhchalarga bo'lib o'rganamiz.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ichida AQSH, Yaponiya, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanadaning ahamiyati katta bo'lib, bu «ettilik davlatlari» ning yetakchiligi dunyo siyosatida va iqtisodida muhim rol o'ynaydi. Jahonda ishlab chiqarilgan yalpi jahon mahsulotining (JYAM) va sanoat mahsulotini $\frac{1}{2}$ qismi, shuningdek, qishloq ho'jaligi mahsulotini $\frac{1}{4}$ qismi shu davlatlar salmog'iga to'g'ri keladi. G'arbiy Yevropaning Avstriya, Belgiya, Daniya, Gollandiya, Norvegiya, Shveysariya va Shvetsiya davlatlari ham ikkinchi guruhchani tashkil etadi, bu davlatlar uchun ham yuqori darajadagi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishga va xalqaro geografik mehnat taqsimotida tor ixtisoslashishga ega. Bu davlatlar jahon siyosatida ham ahamiyatli mavqega ega bo'lib, Vena va Jeneva shaharlarida Birlashgan Millatlar tashkilotining bir nechta bo'limlari joylashgan.

Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika Respublikasi (JAR), Isroil davlatlari uchinchi guruhcha mamlakatlarini tashkil etadi. Bu davlatlar sobiq Buyuk Britaniyaning mustamlakalari bo'lib, ko'chmanchi kapitalizm bu davlatlar uchun xos. Oxirgi yillarda iqtisodiy rivojlangan davlatlar qatoriga Janubiy Afrika Respublikasi, Singapur, Syangan (Gonkong) va Tayvan davlatlari qo'shildi.

Rivojlanayotgan davlatlar guruhiga dunyoning 150 mamlakati kirib, quruqlikning $\frac{1}{2}$ qismi va dunyo aholisining $\frac{4}{5}$ qism shu davlatlar to'g'ri keladi. Bu davlatlar, Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Okeaniyada joylashgan. Iqtisodiy jihatdan past rivojlanishi, agrar-xomashyo tarmoqlariga ixtisoslanishuvi va jahon bozoriga qaramligi bu davlatlarga uchun xos. Bu davlatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasida jiddiy tafovutlar mavjud, shuning uchun ham ularni harxil turlarga ajratib o'rganiladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar ichida **Xitoy, Hindiston, Braziliya va Meksika davlatlari** muhim rol o'ynaydi. Tabiiy resurs zaxiralari, aholi va iqtisodiy salohiyot ko'rsatkichlari bo'yicha mazkur davlatlar jahonda yetakchi o'ringa ega. Oxirgi yillarda jahonda ishlab chiqarilgan yalpi jahon mahsuloti (YAJM) qiymati bo'yicha Xitoy 2 o'rinni va Hindiston esa 4 o'rinni egallamoqda, hatto rivojlangan mamlakatlardan ham o'zib ketdi. Shuningdek, bu to'rtta davlatda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarining hajmi, qolgan rivojlanayotgan mamlakatlardan bir necha barobar yuqori.

Rivojlangan mamlakatlar ichida siyosiy jihatdan mustaqil va ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishda yuqori yutuqlarga erishayotgan Lotin Amerikasidagi **Argentina, Venesuela, Urugvay va Chili** davlatlarini ikkinchi turdagi mamlakatlarga kiritamiz.

XX asrning 80-90 yillarida, jahon iqtisodiyotida iqtisodiy rivojlanish bo'yicha keskin sakrash sodir etgan «yo'lbars» yoki «ajdar» deb nomlangan **yangi industrial davlatlar** vujudga keladi. Janubiy Koreya, Singapur, Syanganu (Gonkong) va Tayvan davlatlari hozirgi paytdagi xalqaro nufuzli tashkilotlarning ma'lumotlari bo'yicha, rivojlangan davlatlar qatoriga kirgizilgan Malayziya, Tailand, Indoneziya va Fillippinn ham yangi industrial davlatlari, deb tan olingan.

Rivojlanayotgan davlatlar qatorida neft **eksport qiluvchi** Saudiya Arabistoni, Quvayt, Birlashgan Arab Amirligi (BAM), Qatar, Baxreyn, Liviya va Bruney alohida guruhni tashkil etishadi. Bu davlatlar boshqa davlatlarga nisbatan ancha iqtisodiy boy, valuta tushumining asosiy qismi neft eksporti hisobiga to'g'ri keladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarining aksariyat qismini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sust bo'lgan **qoloq mamlakatlar** guruhi tashkil etadi. Bularning umumiy soni 50 tadan ortiq bo'lib, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida joylashgan davlatlar kiradi. Masalan, Shri Lanka, Ganu, Gvineya, Zimbabve, Boliviya, Gayanu, Ganduras va boshqalar kiradi. Bu mamlakatlar uchun, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulotning pastligi, iqtisodida qishloq xo'jaligining ustuvorligi va aholining savodsizligi xususiyatlari xos.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri mamlakatlariga rejali iqtisodga asoslangan sobiq sotsialistik mamlakatlar, ya'ni ilgari SSSR tarkibiga kiruvchi 15 ta respublika va Markaziy va Sharqiy Evropada joylashgan 12 ta respublika va Mongoliya kiradi. Bu davlatlarda XX asrning 80-90 yillaridan boshlab, ma'muriy-buyruqhozlikka va rejali iqtisodga asoslangan xo'jalikdan bozor iqtisodiyoti tuzimiga o'tish, demokratik jamiyat qurish, inson huquqlarini himoya etish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirish bosqichlari amalga oshmoqda.

3. Dunyo mamlakatlari davlat tuzumi va tuzilishi

Dunyoning siyosiy kartasida davlatlarni siyosiy rejimi, davlat tuzumi va tuzilishi bo'yicha o'rganish alohida ahamiyatga ega. Siyosiy rejim davlat hokimiyatini amalga oshirish usul va yo'llarining majmui bo'lib, mamlakatdagi siyosiy vaziyatni, jamiyatdagi siyosiy erkinlik darajasini va shaxsning huquqiy holatini bildiradi.

Davlatlarning **siyosiy rejimi** bo'yicha ikkita toifaga bo'lish mumkin demokratik va g'ayri demokratik davlatlar. Xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlariga qaraganda, XX asrning 70 yillarida demokratik davlatlar toifasiga dunyoning 1/3 davlati kirgan bo'lsa, XXI asrning 80-yillarida 88 ta (dunyoning 2,8 mlrd aholi shu davlatlarga yashaydi) erkin demokratik davlatlar va 55 ta (dunyoning 1,3 mlrd aholisi istiqomat qiladi) davlat qisman erkin, deb tan olingan. Bu davlatlarda, shaxsning iqtisodiy sohadagi erkinligi, inson va fuqaro huquqlari erkinligi, qonun ustuvorligi, ijtimoiy birlashmalarining ko'pligi belgilari xosdir. Jahon mamlakatlarining g'ayri

demokratik tuzumga asoslangan davlatlarning soni 50 ta bo'lib, demokratik erkinliklar, siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarning faoliyatini cheklanganligi, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati o'rtasidagi vakolatlari aniq taqsimlanmaganligi, insonning konstitutsion huquqlari va erkinliklari poymol bo'layotganligi bu davlatlar uchun xos.

3-jadval

Monarxiya boshqaruv shaklidagi davlatlar

Davlatlar	Boshqaruv shakli	Davlatlar	Boshqaruv shakli
G'arbiy Yevropa			
Andorra	Knyazlik	Lixtenshteyn	Knyazlik
Belgiya	Qirollik	Lyuksenburg	Buyuk GYersoglik
Vatikan	Teokratik monarxiya	Monako	Knyazlik
Buyuk Britaniya	Qirollik	Gollandiya	Qirollik
Daniya	Qirollik	Norvegiya	Qirollik
Ispaniya	Qirollik	Shvetsiya	Qirollik
Xorijiy Osiyo			
Baxreyn	Amirlik	Omon	Sultonlik
Brunej	Sultonlik	Birlashgan Arab Amirliigi	Amirlik
Brunej	Qirollik	Saudiya Arabistoni	Qirollik
Butan	Qirollik	Tailand	Qirollik
Iordaniya	Qirollik	Tailand	Qirollik
Kambodja	Qirollik	Yaponiya	Qirollik
Qatar	Amirlik	Nepal	Qirollik
Quveyt	Amirlik	Malaziya	Sultonlik
Afrika Okeaniya			
Lesoto	Qirollik	Tonga	Qirollik
Marakkash	Qirollik		
Svazilend	Qirollik		

Davlatlarni boshqaruvi tuzumi ikki xil respublika va monarxiya shaklida bo'ladi. Davlatlarni respublika shaklida boshqarilishi Antik davrida vujudga kelgan bo'lib, yangi va eng yangi tarixiy bosqichlarda bu boshqaruv shakli juda keng

tarqalgan. Shuni qayd etish zarurki, mustamlakachilik tuzumidan ozod bo'lgan va siyosiy mustaqillikka erishgan aksariyat davlatlar, respublika boshqaruviga o'tishgan, ming yillab monarxiya boshqaruviga ega bo'lgan Misr, Eron, Tunis, Liviya davlatlari ham respublika boshqaruvini shaklini qabul qilishgan. Hozirgi davrda, dunyoning 4/5 mustaqil davlatlarida respublika boshqaruvini tuzumi xos.

Respublika boshqaruvida asosiy qonun chiqaruvchi organ, xalq tomonidan saylangan parlament, ijro etuvchi organ esa—hukumat hisoblanadi. Respublikalar Prezidentlik va parlamentar respublikalarga bo'linadi. Prezidentlik respublikasiga AQSH, Qozog'iston, O'zbekistonni kiritish mumkin. Parlament respublikalariga Avstriya, Italiya, Germaniya misol bo'lishi mumkin. Monarxiya boshqaruvini Eng qadimgi davrda vujudga kelgan bo'lib, O'rta asrlarda va Yangi davrda rivojlanadi. Davlatni monarx (imperator, amir, qirol, shoh va hokazo) boshqaradi va boshqaruv avloddan-avlodga o'tib turadi. Hozirgi davrda 30 ta monarxiya davlati mavjud (4-jadval). Monarxiya uch xil bo'ladi, konstitutsion, mutlaq va teokratik. Hozirgi davrdagi monarxiya tuzumidagi davlatlarning ko'pchiligini konstitutsion monarxiya tuzumi tashkil etadi, monarxning vakolati cheklangan bo'ladi, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlar davlat boshqaruvini olib boradi. Konstitutsion monarxiya davlatlariga misol qilib, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Norvegiya, Ispaniyani keltirish mumkin.

Mutlaq monarxiyada cheksiz vakolatga ega bo'lgan monarx boshqaradi. Bu davlatlarga Oman, BAA, Qatar misol bo'ladi. Teokratik monarxiyada davlatni diniy boshqaruv olib boradi. Saudiya Arabistoni, Vatikan, Bruney shu davlatlar qatoriga kiradi. Davlat tuzilishi shakli uning ma'muriy-hududiy tashkil etilishidir. Davlat tuzilishi bo'yicha barcha davlatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Unitar davlatlar.
2. Federativ davlatlar.
3. Konfederativ davlatlar.

Unitar davlat—bu oddiy, yaxlit davlat bo'lib, davlat, oblast, okrug, rayon, tuman, deb turlicha nomlanadigan ma'muriy-hududiy birliklarga bo'linadi. Bunday davlatda bitta parla-

ment, bitta hukumat, bitta prezident bo'ladi. Bunday davlatlarga, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Shvetsiya, Polsha va boshqalar misol bo'ladi.

4-jadval

Dunyoning federativ tuzilishiga ega bo'lgan davlatlari

Mintaqalar	Davlatlar
MDH	Rossiya Federatsiyasi
Xorijiy Yevropa	Avstriya Respublikasi, Belgiya Qirolligi, Bosniya, Gersegovina, Germaniya Federativ Respublikasi, Shveysariya Konfederatsiyasi
Xorijiy Osiy	Hindiston Respublikasi, Malayziya, Myanma Ittifoqi, Birlashgan Arab Amirliigi, Pokiston Islom Respublikasi
Shimoliy Amerika	Kanada, Amerika Qo'shma shtatlari
Lotin Amerikasi	Argentina Respublikasi, Braziliya Federativ Respublikasi, Boliviya respublikasi, Venusucla, Meksika Qo'shma shtatlari, Sent-Kits va Nevis federatsiyalari
Avstraliya va Okeaniya	Avtraliya Ittifoqi, Mikroneziya Federativ shtatlari

Federativ davlat murakkab, ittifoqdosh davlat bo'lib, bir qancha ma'muriy-hududiy bo'linmalardan tashkil topadi (shtatlar, o'lkalar, respublikalar), federativ tuzilishdagi davlatlarni AQSH, Rossiya, Hindiston, Meksika va hok. tashkil etadi (4-jadval). Konfederatsiya o'z suvereniteti va mustaqilligini saqlab qolgan holda, u yoki bu maqsadga erishish uchun birlashgan davlatlar ittifoqi. Konfederatsiyada yagona hudud, yagona fuqarolik bo'lmaydi. Har bir davlat xalqaro huquqning teng huquqli subyekt bo'ladi. Hozirgi davrda Shveysariyada konfederatsiya maqomi saqlanib qolgan.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Jahon mamlakatlarining guruhlanishi va tavsiflanishi qaysi tamoyillar asosida aniqlanadi?
2. Dunyo mamlakatlarini maydoni, aholisining soni bo'yicha guruhlanga ajrating?

3. Rivojlangan mamlakatlarni asosiy xususiyatlarini aniqlang?

4. Qaysi xususiyatlar rivojlanayotgan mamlakatlarni bitta guruhga ajratadi?

5. «Davlat tuzumi» va «davlat tuzilishi» tushunchalarini ochib bering?

2.2. Dunyo aholi geografiyasi

Reja:

1. *Dunyo aholisining soni va dinamikasi*
2. *Aholining takror barpo etilishi va uning tiplari*
3. *Dunyo aholisining etno-demografik tarkibi*
4. *Aholining joylashuvi va migratsiyasi*

1. *Dunyo aholisining soni va dinamikasi*

Aholi deganda – ma’lum hududda yashaydigan kishilar guruhi tushuniladi. Aholining mutlaq soni biron-bir hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma’lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir.

Demografiyada aholi soni, eng umumiy asosiy ko’rsatkich bo’lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma’lum bir sanaga (1-yanvar, 1-iyul yoki 31-dekabr) keltiriladi. Masalan, O‘zbekiston aholisi 1991-yil 1-yanvarda 20708,2 mingni, 2012-yil 1-yanvarda esa – 29555,4 ming kishini tashkil etdi. Bu ko’rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo’lmaydi, chunki yil davomida, ya’ni 1 yanvardan 31 dekabrga qadar aholi soni tug’ilish va o’lim hisobiga muntazam o’zgarib turadi. Har bir hudud aholi sonini o’rganganda, yuqorida qayd etilgandek, uni doimiy (shu hududda doimiy ro’yxatga olingan) va real (tekshirilayotgan davrda shu hududda ma’lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik tadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi

soni o'zgarmas – stabil aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha «stabilis» so'zidan olingan bo'lib, doimiy, o'zgarmas degan ma'noni bildiradi. Aholining asosiy kategoriyasi mavjud (nalichnie) aholidir. Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda mavjud (nalichnie) aholi sonidan foydalaniladi. Shuningdek, mavjud aholi soni aholi ro'yxatlari orasidagi davr uchun aholi mutlaq sonini o'rganishda ham qo'llaniladi.

1-jadval

Yer sharida aholi sonining o'sish sur'ati, foizda

Mintaqalar	Yillar		Prognoz
	1955-1984	1985-1999	2000-2025
Dunyo bo'yicha	1,9	1,6	1,2
Yevropa	0,7	0,3	0,1
Osiyo	2,1	1,6	1,0
Afrika	2,6	3,1	2,5
SHimoliy Amerika	1,3	0,8	0,6
Lotin Amerikasi	2,0	2,0	1,4
Rossiya	1,3	0,8	0,6

Manba: Population Reference Bureau. 2011 World Population Data Sheet.

Aholining mutlaq soni muntazam o'zgarib boradi. Aholi ro'yxatlari yordamida aholi mutlaq sonini o'zgarishini aniq ifodalash mumkin. Aholi mutlaq sonidagi o'zgarishlar aholi soni muntazam ko'payib borsa ijobiy, agar aholi soni kamaysa salbiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, O'zbekistonda aholi mutlaq soni 1897-1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlari oralig'ida muntazam ko'payib borgan.

Aholi soni asosan tabiiy va mexanik ko'payish orqali ortib boradi. Tabiiy ko'payishda demografik jarayonlardan tug'ilish va o'lim jarayonlari muhim o'rin tutadi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari natijasida, aholi takror barpo bo'ladi, avlodlar tug'iladi. Aholi takror barpo bo'lishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: Tabiiy-biologik; Ijtimoiy-iqtisodiy; Ijtimoiy-madaniy; Psixologik; Demografik. Yer kurrasi aholisi 2012-yilda 7 milliarddan oshdi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, dunyo aholisi 2015-yilgacha har yili 80-85 million kishidan ko'payib boradi.

Statistik ma'lumotlar ko'rsatishicha, yer shari aholisi XX asr boshidan to hozirgi davrga qadar 3,5 marta ko'paygan. Aholining tez sur'at bilan ko'payishi XX asrga to'g'ri keldi va bu asosan rivojlanayotgan davlatlar hisobiga bo'lmoqda. Agar 1950–1990 yillarda aholi butun yer sharida yiliga o'rtacha 1,8 % ko'paygan bo'lsa, rivojlangan davlatlarda esa bu ko'rsatkich 0,9 % ni va rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,1 % ni tashkil qiladi. 2000-yil avval yer sharida 200 million kishi yashagan va uning aksariyati Osiyoda joylashgan. Hozirga kelib yer yuzida aholi quyidagicha tarqalgan:

- Yevropa (Rossiya Fedaratsiyasining Yevropa qismi bilan birgalikda) 740 mln
- Osiyo (Rossiya Fedaratsiyasining Osiyo qismi bilan birgalikda) 4216 mln
- Afrika 1051 mln
- Amerika 942 mln
- Avstraliya va Okeaniya 37 mln

BMT prognoziga ko'ra dunyo aholisi 2000-yil - 6 030 mln va 2005-yil - 6 550, 2011-yil - 7058 mln, 2125-yil - 8082 mln kishiga yetadi.

XX asrning ikkinchi yarmida dunyoning hamma mintaqasida aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati pasaydi, Xorijiy Yevropada, bu, ayniqsa, sezilarli bo'ldi. Faqatgina Afrikada bunday hodisa ro'y bermadi. Mazkur qora mintaqada hamon «demografik portlash» kuzatilmoqda. 2000-2025-yillarda ham Afrikada bu holat saqlanib qoladi (1-jadval). Oxirgi 30 – 40 yil ichida aholisi tez ko'payib borishi xos bo'lgan, rivojlanayotgan davlatlardagi demografik vaziyat qator mutaxassislarni «dunyoda aholi ortiqchaligi paydo bo'ladi»-degan tashvishga ham olib keldi. Rivojlanayotgan davlatlarda aholi ko'payishining asosiy sababi o'limning keskin kamayishi, tug'ilish darajasining yuqoriligi hamda o'rtacha umr ko'rish muddatining oshganligidir. Hozirgi paytda dunyo aholisining deyarli 60 % Horijiy Osiyoda, 15 % ga yaqini – Afrikada, 13 % - Amerikada, 11 % Horijiy Yevropada, 0,5 % - Avstraliya va Okeaniyada, hamda 6 % - MDH tarkibiga kirgan davlatlarda istiqomat qilishadi. Aholi sonining tez oshib borishi Afrika va

Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilib, ularda aholi yiliga 2,5 – 3 % dan ko'payib bormoqda.

2-jadval

Aholisi eng ko'p va eng kam bo'lgan davlatlar (2012 y.)

Aholisi eng ko'p davlatlar	Aholisi, ming kishi	Aholisi eng kam davlatlar	Aholisi, ming kishi
Xitoy	1345,9	Nauru	0,01
Hindiston	1241,3	Palau	0,02
AQSH	311,7	San-Marino	0,03
Indoneziya	238,2	Monako	0,04
Braziliya	196,7	Grenada	0,1
Pokiston	176,9	Seyshel orollari	0,1
Nigeriya	162,3	Antigua-Barbados	0,1
Bangladesh	150,7	Mayot	0,2
Rossiya	142,8	San-Tome-Prinsipi	0,2
Yaponiya	128,1	Beliz	0,3

Manba: Population Reference Bureau, 2011 World Population Data Sheet.

2. Aholining takror barpo etilishi va uning tiplari

Aholining takror barpo bo'lishi, jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, tug'ilish va o'lim jarayonlari natijasida, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir yoki bir avlod vakillarining o'rniga ikkinchi bir avlod vakillarining kelishi, avlod almashinishidir.

Avlodlar almashinishi davomida (aholining takror barpo bo'lishi) uning soni, yosh va jinsiy tarkibi o'zgaradi. Avlodlar almashinuvi, aholi tabiiy o'sishi hajmini aniqlash, har bir avlod o'rtacha umr ko'rishi, tug'ilish va o'lim jarayonlari yig'indisi aholining tabiiy harakati yoki takror barpo bo'lishi deyiladi. Aholining takror barpo etilishi bevosita va bilvosita aholining tug'ilishiga, o'limiga va tabiiy o'sishiga bog'liq. Jamiyatda avlodlar almashinadi, aholi takror barpo bo'ladi. Natijada aholi soni o'sadi. Aholining takror barpo bo'lishi har bir hudud tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy muhiti ta'sirida ro'y beradi va taraqqiy etadi. Shu boisdan aholi takror barpo bo'lish

ko'rsatkichlari turli mamlakatlarda turli vaqtlarda bir-biridan farqlandi. Bu farqlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlardan foydalanildi. Biologik hodisa hisoblanmish tug'ilish va o'lim asosiy aholi takror barpo bo'lishidagi ko'rsatkich ekanligini aytib o'tgandik. Bu ko'rsatkich miqdoriy jihatdan 1000 kishiga hisoblanadi va promillelida ifodalanadi.

Aholi takror barpo bo'lishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

1. Tabiiy-biologik;
2. Ijtimoiy-iqtisodiy;
3. Ijtimoiy-madaniy;
4. Psixologik;
5. Demografik.

Tabiiy-biologik omil aholi takror barpo bo'lishida muhim omillardan biri. Yer yuzi aholisi turli tabiiy sharoitda yashaydi, tug'iladi va o'ladi. Insonning tug'ilishi va o'lishi kabi biologik hodisa ekan u tabiiy sharoit bilan uzviy bog'liqlikdadir.

Jamiyat davomiyligini ta'minlovchi inson ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va psixologik omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi.

Aholi tabiiy o'sishi uning jinsiy, yosh tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari ham muhim hisoblanadi. Bularning barchasi demografik omillar sirasiga kiradi. Ma'lumki, tug'ilish qanchalik ko'p bo'lsa, aholi soni o'sib boradi, aholi tarkibida bolalar va yoshlar miqdori oshadi yoki, aksincha, tug'ilish kamaysa, jinsiy tarkibdagi buzulishlar ro'y bersa aholi yosh tarkibida qariyalar soni va salmog'i o'sadi va hokazo. Yuqoridagi omillar aholi takror barpo bo'lishiga bir xil ta'sir etmaydi.

Jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy omil aholi tabiiy harakatida muhim rol o'ynaydi. Aholining yashash sharoiti, sog'liqni saqlashning ahvoli, ayollarning jamiyatdagi o'rni, aholining madaniy va ma'lumotlilik darajasi va boshqalar aholi tabiiy harakati darajasini belgilab beradi. Ushbu omillarning tug'ilish va o'limga ta'siri qarama-qarshi ham bo'lishi mumkin. Aholining yashash sharoiti, moddiy ahvoli yaxshilanishi, tibbiy xizmat kabi sohalarning rivojlanishi, o'lim ko'rsatkichini

pasaytiradi, aholi o'rtacha umr ko'rish darajisini uzaytiradi. Natijada, aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payadi va o'z-o'zidan o'lim ko'rsatkichi osha boshlaydi.

Aholining takror barpo etilish jarayonida tug'ilish alohida o'ringa ega bo'lib, unga tabiiy-biologik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ta'lim darajasi omillari ta'sir ko'rsatadi. Masalan, aholining balog'at yoshiga tez yetishi va reproduktivligiga (tug'ish imkoniyatining uzoqligi) mamlakatlarning iqlim xususiyatlari tabiiy-biologik omil sifatida qaralsa, demografik omillarga esa, aholining jins, yosh bo'yicha tarkibi qaraladi. Aholining farovonligi, madaniy va ta'lim darajasi ham mamlakat aholisining tug'ilish ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholining tabiiy o'sishi tug'ilganlardan o'lganlarning ayirmasiga teng yoki aholining har 1000 ta kishi o'rtasidagi tug'ilganlar va o'lganlar o'rtasidagi farqdir. Insoniyat jamiyati tarixida aholi takror barpo bo'lishida ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lgan va bo'lmoqda, oqibatda, hozirgi davrda dunyo aholisining takror barpo etilishining quyidagi tiplari paydo bo'ldi:

- 1) arxetip;
- 2) an'anaviy;
- 3) zamonaviy.

Arxetipga xos aholining tabiiy o'sishi insoniyatni demografik rivojlanishida uzoq davom etgan davri bo'lib, aholining yuqori darajadagi tug'ilishi yuqori darajadagi o'limi ko'rsatkichlari bilan kuzatiladi. Bunday, tabiiy o'sish hozirgi davrda Afrikaning ko'pgina qoloq mamlakatlariga xos. Turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda aholining takror barpo bo'lishining turli ko'rinishlari mavjud. Jumladan, rivojlanayotgan yoki iqtisodiy nochor davlatlardagi aholi o'rtasida erta oila qurish, ko'p farzandlilik, ayollar ahvolini yaxshi himoyalalmaganligi, ma'lumotlilik darajasining pastligi, sog'liqni saqlash tizimining yetarli yo'lga qo'yilmaganligi tug'ilishning juda yuqori bo'lishiga, o'lim darajasining, ayniqsa, bolalar va ayollar o'limining ko'pligiga sabab bo'ladi. Aholining turmush darajasi baland, madaniy saviyasi yuqori bo'lgan aksariyat, rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishida tug'ilish darajasining

pastligini ko'ramiz. O'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi eng balandni tashkil etadi.

Angliyalik iqtisodchi Semyuel Leng «agar hamma yetarli, qulay, yaxshi sharoitda yashaganda edi, hozir dunyo odamsiz qolgan bo'lur edi» deydi. Bundan aholining moddiy ahvoli, ma'naviy turmush darajasi yuksalib borar ekan, o'z navbatida inson psixologik nuqtai nazardan ko'p farzand ko'rishni istamaydi, degan fikr tug'iladi.

B.S. Urlanis «Moddiy jihatdan yaxshi ta'minlangan oilalarning farzandlari kam sonlidir» deb iqtisodiy omilning demografik omilga ko'rsatayotgan ta'sirini ifodalab beradi. Shuningdek, u moddiy omil bilan ma'naviy omilning avlodlar almashinuviga hamisha bir xil yo'nalishda ta'sir etmasligini ham aytib o'tadi. Aholi takror barpo bo'lishi, ushbu omillar ta'sirida bir-biridan farq qiluvchi tiplari vujudga keladi.

Birinchi tip bu guruhga kiruvchi davlatlarda yashovchi aholi o'rtasida tug'ilish va o'limning yuqori darajasi va bunga mos ravishda, aholining kam miqdorda ko'payishi xos bo'lib, hozirda ushbu tipga kiradigan davlatlar yer sharida juda kam miqdorda uchraydi.

Ikkinchi tip davlatlariga tug'ilish miqdori yuqori, o'lim ko'rsatkichi tibbiyotdagi erishilgan yutuqlar evaziga keskin kamayib boradi. Aholi yosh tarkibi progressiv, keksa va qariyalar salmog'i kam sonli, bolalar, yoshlar ko'pchilikni tashkil etgan holda, aholi takror barpo bo'lishi ijobiy baholanadi, «demografik portlash» kuzatiladi. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan ushbu tipiga Afrikaning barcha davlatlari, Xorijiy Osiyo, Janubiy Amerikaning qator davlatlari, Avstraliya va Okeaniya, O'rta Osiyo davlatlarini kiritish mumkin.

Uchinchi tip bu tipdagi davlatlarda aholi o'limining kam miqdori ushlanib turgan holda, tug'ilish darajasi qisqarib boradi. Aholi soni haddan tashqari ko'payib yoki kamayib ketmaydi. Aholining ma'lum bir miqdorda o'sishi kuzatiladi. Ushbu tipdagi davlatlar aholi takror barpo bo'lishining oddiy tipiga kiruvchi davlatlar, deb ataladi.

To'rtinchi tip davlatlari aholisi o'z-o'zini qayta tiklamaydi. O'lib ketayotganlarning mutlaq miqdori hayotga yangi

kelayotganlar miqdoridan ortiq bo'ladi. Mazkur guruh davlatlarida «depopulyatsiya» ro'y beradi, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga olib keladi. Bularga Yevropa, Boltiqbo'yi davlatlari, Shimoliy Amerikadagi ma'lum bir davlatlarni, Yaponiya, Gruzziya, Armaniston, Rossiyani kiritish mumkin.

Hozirda yer shari aholisi tug'ilish umumiy koeffitsienti har ming kishiga 20 promillega, aholi o'limi 8 promillega, tabiiy ko'payish 12 promillega (2012 y) teng bo'lmoqda. XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrlashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy etishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni eng aniq ifodalovchi demografik ko'rsatkichlardan biri tug'ilishning yig'indi koeffitsienti bo'lib, u ma'lum avlodga tegishli har bir ayolning farzand ko'rish davrida (o'rtacha 15-49 yosh) tuqqan bolalarning o'rtacha sonini bildiradi. Agar mazkur koeffitsient qaysi bir hududda 4,15 dan yuqori bo'lsa, shu hududda aholi soni tez sur'at bilan ko'payib boradi, aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'lib, qariyalar (65 yosh va undan kattalar) salmog'i past bo'ladi. Agar tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,15 dan kichik bo'lsa aholi juda sekin o'sib boradi, aholi tarkibida bolalarga nisbatan qariyalar salmog'i yuqori bo'lib, aholining demografik «qarish» jarayoni ro'y beradi. Bu ko'rsatkich 2,15 dan 4,15 gacha bo'lsa tug'ilish darajasi normal hisoblanib, aholi o'rtacha me'yorda ko'payib boradi.

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti dunyo bo'yicha, 2,5 ga teng (2012 y). Demak, aholi takror barpo bo'lishda davom etmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda bu raqam 1,7 ga, rivoj-

lanayotgan davlatlarda 3,0 ta, o'rtacha darajadagi rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,6 ga teng (2012 y). Afrikada tug'ilishning ushbu koeffisienti eng yuqori ko'rsatkichga ega, ya'ni 4,7, Amerikada 2,2, AQSHda 2,0, Osiyoda 2,2 va Yevropada 1,6 ni tashkil etadi. Dunyo bo'yicha Angola, Kamerun, Brunda, Malavi davlatlari (5,7-6,5) aholisi o'ta yuqori tug'ilish darajasiga ega. Yevropa aholisi demografik inqirozga yuz tutgan, bironta davlat aholisida tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,0 dan oshmaydi. Bunda, albatta, mamlakatlar aholisining yosh, jinsiy, milliy tarkibi, hududiy joylashuvi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'ta yuqori darajada handligi kabi xususiyatlari alohida o'rin tutadi.

3-jadval

**Aholining takror barpo bo'lishi ko'rsatkichlari
(har 1000 aholiga nisbatan, 2012 yil)**

Mintaqalar	Tug'ilish	O'lim	Tabiiy ko'payish	Mexanik ko'payish
Butun dunyo	20	8	1,2	-
Afrika	36	11	2,5	-1
Amerika	16	7	10	0
Osiyo	18	7	1,1	0
Avstraliya va Okeaniya	18	7	1,1	4
Yevropa	11	11	0,0	2
Rossiya	13	14	-0,1	2
O'zbekiston	23	5	1,8	-2

Manba: *Population Reference Bureau. 2012. World Population Data Sheet.*

Yevropa davlatlari aholisi jinsiy tarkibida ayollarning 45-50 foizi xalq xo'jaligida hand. Osiyo, Afrika davlatlarida esa bu raqam juda kichik. Afrikada ayollarning atigi 5 foizi ishlab chiqarishda qatnashadi. Manbalarda ko'rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug'ilish darajasi 30-40 promilledan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o'sib boradi. Natijada, urbanizasiya jarayoni tug'ilishga asta-sekinlik bilan o'z ta'sirini o'tkazadi. Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblanadi. Erta nikoh qurish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan

qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlarida, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erta nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa, aksincha.

1970–2005-yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi Shimoliy Amerikaga to'g'ri keladi (shu davr ichida 1,6 marta kamaygan). Uning asosiy sabablardan biri shahar aholisining o'sishidir. Masalan, AQSH va Kanadada shahar aholisining 1950–1999-yillarda 64 % dan 75 – 79 % gacha o'sgan. Ba'zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug'ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tug'ilishning kamayishiga olib keladi. Buni Xorijiy Osiyoning eng aholisi ko'p davlatlari – Xitoy va Hindiston misolida ham ko'rish mumkin. Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970-yillardan boshlab aholi o'rtasida tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'llana boshladi. Natijada, Xitoyda tug'ilish keskin kamaydi.

BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970-1974-yillar har bir ayol o'zining farzand ko'rish davrida o'rtacha 4,8 farzand ko'rgan bo'lsa, 1986-1990-yillarda 2,1 va 1,4 tadan farzand ko'rishgan. Xitoy davlati konstitutsiyasida er-xotin farzand ko'rish rejalashtirishi zarurligi qayd etilgan. Farzandlar tug'ilishini rejalashtirish bo'yicha maxsus qo'mita tashkil etilgan, oilada farzandlar tug'ilishi uchun hukumatdan rasmiy ruxsat olinishi zarur. Kech nikohga kirish belgilangan, institutda o'qish davomida turmush qurishga ruxsat berilmaydi. Oilani rejalashtirish shiori «Bir oilaga-bitta bola» siyosati hozirda o'z natijasini bermoqda. Ammo, bir vaqtlardagi demografik portlash hisobiga tug'ilganlarning bugungi kunda o'rta va nafaqa yoshiga yetib kelayotganligi, Xitoy demografik siyosatida yana bir katta muammoni keltirib chiqarmoqda. Oqibatda, aholi o'rtasida qariyalar va nafaqo'rlar soni keskin ortishi, tug'ilayotgan oiladagi bitta bola oltita odamni boqishi kutilmoqda.

Hindistonda ham tug'ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash milliy davlat dasturi 1951-yili qabul qilingan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasiga oilani rejalashtirish assotsiatsiyasi, Hindiston Qizil yarim oy

jamiyati kabi tashkilotlari kiradi. Oilani rejalashtirish milliy davlat dasturi Hindistonda «Biz ikkitamiz-bizga ikkita» shiori ostida ish olib boradi. Bu dasturga binoan nikohga kirish yoshi ko'tarilgan. Natijada, tug'ilish va aholining tabiiy ko'payish darajalari birmuncha pasaydi. Masalan, 1970-yillardan buyon har bir ayol o'z umri davomida ko'rgan farzandlari soni 5,4 dan 1,7 gacha kamaydi. Ammo shunga qaramasdan, dunyoda tug'ilayotgan har 5 ta chaqaloqning 1 tasi Hindistonga to'g'ri keladi. Hindistonda tug'ilishning kamayishiga aholi savodlilik darajasining oshishi ham ta'sir etmoqda. Masalan, 1971-yili Hindiston aholisining 29,4 % savodli bo'lgan bo'lsa, hozirgi davrda 40 % dan yuqori aholi savodlidir.

Aholining takror barpo bo'lishi nafaqat, tug'ilishga, balki o'lim jarayoniga ham bog'liq. O'lim avlodlar almashinuvidagi asosiy jarayon hisoblaniladi. Aholi o'limi turli sabablar natijasida ro'y beradi. Aholining tabiiy o'sishi hamda kamayishida muhim demografik jarayon bo'lib ishtirok etadi. O'limning ro'y berishida asosan endogen va ekzogen omillarni sabab qilib ko'rsatildi.

Endogen omillar-organizmning ichki rivojlanishi, uning shakllanishi va qarishi, insonning yashash faoliyati, qobiliyatining pasayishiga sabab bo'ladigan omillardir. Odatda, endogen omillar tufayli keksa yoshdagi aholi ko'proq o'lim topadi. Buni, odatda, me'yoriy hodisa, deb baholashadi. Biroq aholining yosh qatlamida ham endogen sabablar tufayli o'lim hodisasi ro'y beradi. Bularga davosi yo'q irsiy kasalliklar, nojo'ya voqea-hodisalar kiradi.

Ekzogen omillar-odamlarda tashqi ta'sir bilan bog'liq paydo bo'ladigan o'limlar bo'lib, bu omillar ta'siri oqibatida, aholining turli yoshdagi kishilari turli vaqtda turli joyda vafot etadilar. Ushbu omillarga ichki yuqumli kasalliklar, kasb kasalliklari, og'ir mehnat va mehnat sharoitlari oqibatida, yuzaga kelgan kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zaharlanish, narkomaniya, alkogolizm va hokazolar kiradi. Hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini kimyolashtirish natijasida, atrof-muhitning, atmosfera havosining buzilishi, oqar suvlarning ifloslanishi, o'lim hodisasining yanada ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

O'lim hodisasining katta yoki kichik ko'rsatkichni tashkil etishi bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi bilan bevosita bog'liq. Har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan go'daklar o'limi dunyo bo'yicha 56 tani tashkil etadi. Shundan, Afrikada bu raqam 89 ta, Yevropada 9 ta, Okeaniyada 26 ta, Osiyoda 53 taga teng.

Afrika davlatlarida dunyo bo'yicha umumiy o'lim ko'rsatkichi o'ta baland. Har 1000 kishiga to'g'ri keladigan aholi o'limi 15-20 %, ba'zi joylarda 25 % ga ham etadi (Nigerda-24 %). Aholi o'limi darajasi yuqori bo'lgan ikkinchi mintaqa Yevropa hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyotiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi bu ikkala geografik hudud o'lim hodisasi ko'pligi bilan bir-biriga o'xshaydi. Yevropaning deyarli barcha qismlarida o'lim tug'ilishga nisbatan yuqori. Aholi o'limining umumiy ko'rsatkichi va mamlakat iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham o'zini oqlamaydi. Jumladan, Yevropa iqtisodiy jihatdan baquvvat bo'lishiga qaramasdan, aholi o'rtasida o'lim ko'pligi bilan ajralib turadi. Buni ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit bilan emas, balki aholi yosh tarkibidagi vaziyat bilan baholash maqsadga muvofiq. Yevropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichida bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda, erkaklarda, aksincha, juda baland. Bundan tashqari, Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi. Tug'ilish darajasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqardi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shunday holat tufayli qisqargan aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda, ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Statistik ma'lumotlar tahlilidan, aholining o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi dunyoda erkaklarda 68 yosh, ayollarda 72 yoshga tengligi, ya'ni eng baland aholi o'rtacha umr ko'rish rivojlangan davlatlarga to'g'ri keladi (erkaklar-80, ayollar- 86 yosh). O'rtacha umr ko'rish yoshi 80 va undan baland bo'lgani, aksariyat, ayollarda kuzatilmoqda. Ayollar o'rtasida 80 va undan katta umr ko'rish yoshiga ega bo'lgan davlatlarga Yaponiya (86 yil), Gonkong (86), Finlyandiya (85), Shvetsiya

(84), Norvegiya (83), Gretsiya (82), Italiya (84), Fransiya (85), Kanada (83 yil) kiradi. Aynan mana shu sanab o'tilgan davlatlarda dunyo miqyosida eng kichik go'daklar o'limi kuzatiladi. Keyingi 10–15 yil ichida dunyoning deyarli hamma qismida tug'ilishning kamayib borishi, o'rtacha umr ko'rish yoshining ortishiga sabab bo'ldi.

Uzoq umr ko'rish yoshiga erishish har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq bo'lishi bilan birga sog'liqni saqlash, aholi sog'lom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi. Jumladan, Yaponiya (aholisi o'rtacha umr ko'rish yoshi 83 yil, ayollarda 86 yil); Shvetsiya va Shveysariyada (o'rtacha ko'rsatkich 80-82 yosh); Niderlandiya, Norvegiya, Fransiya, Avstraliya (82 yosh); AQSh, Kanada, Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Isroil, Finlyandiya (80-82 yosh); O'rtacha umr ko'rish yoshi o'rtacha bo'lgan davlatlar (60-79 yosh) - Xitoy, Ruminiya, Rossiya, Polsha, Hindiston, Meksika, Braziliya, ko'pgina MDH davlatlari; O'rtacha umr ko'rish yoshi past bo'lgan davlatlar (55 yoshdan past) Afrika, janubiy, janubiy–sharqiy Osiyo davlatlari kiradi:

BMT tomonidan 1992-yili Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan xalqaro konferensiyada demografik muammoni hal etish har bir davlatning barqaror rivojlanish dasturining asosiy qismi bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Har bir davlat ichki imkoniyatidan kelib chiqib, o'sib borayotgan aholisini boqishi, hayoti uchun zarur shart-sharoit yaratishda o'zining demografik siyosatini, maqsadi va vazifalarini belgilab olishi zarur.

3. Dunyo aholisining etno-demografik tarkibi

Aholi tarkibi deganda aholining ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy va demografik belgilar asosida taqsimlanishi tushuniladi.

Aholi tarkibi asosan quyidagi belgilar asosida taqsimlanadi:

1. Biologik xususiyatga ega bo'lgan belgilar: (askriptiv) jinsi, yoshi, irqi, etnik guruhi

2. Sosial xususiyatga ega bo'lgan belgilar: nikoh statusi (nikohda turishi) savodliligi va ma'lumotlilik darajasi), kelib chiqishi, tili, fuqaroligi, professional tayyorgarligi

3. Iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan belgilar: kasbi, bandligi, bandlik sohasi, daromad manbai

4. Migratsion xususiyatga ega bo'lgan belgilar: tug'ilgan joyi, mazkur aholi maskanida necha yildan beri yashab kelishi va h.k.

5. Demografik (vitalniy) belgilar: tug'ilish va o'lim, nikoh va ajralish, nikohga kirish yoshi, homiladorliklar soni, farzandlar soni, o'lim soni va h.k.

6. Oilaviy tarkibi bo'yicha belgilar: oila yoki uy xo'jaligi, oila turlari va h.k.

Aholining yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar (demografik tarkibi) birinchi navbatda, jamiyatning demografik holati bilan chambarchas bog'liq. Demografik holat esa aholining yoshi va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor etilishi (ajralish), tug'ilish, o'lim va migratsiya kabi jarayonlarda ifodalanadi.

Aholi yosh tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi;

- 1) yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat;
- 2) o'limdagi jinsiy farq
- 3) aholi migratsiyasidagi jinsiy farq

Demografiyada va statistikada birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi jinsiy nisbatlar mavjud. Birlamchi nisbat — homiladorlikdagi qiz va o'g'il bolalar nisbati. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha 100 ta qiz bola homilaga 125-130 ta o'g'il bola homilalar tug'ilar ekan.

Ikkilamchi nisbat — tirik tug'ilgan o'g'il va qiz bolalar nisbati. Tadqiqotlar ko'rsatishicha har 1000 ta chaqaloqdan 488 tasi qiz va 512 tasi o'g'il bolalar to'g'ri keladi (yoki 100 ta qiz bolaga 105 — 106 ta o'g'il bola, Xitoyda o'g'il bolalar ko'p tug'ilyapti — 100 ta qiz bolaga 1980 yil 107,4 o'g'il bo'lsa, 1993 yil 100 ta qiz bolaga nisbatan 114,1 o'g'il bola tug'ilgan — bu muammo) Uchlamchi nisbat — reproduktiv yoshdagi erkaklar va ayollar nisbati — demografik rivojlanishda eng ahamiyatli nisbat

Yosh – inson tug‘ilganidan hayotining ma’lum nuqtasigacha bo‘lgan davr. Biologik va kalendar yoshlar mavjud. Hozirgi davrda aholining yosh strukturasi bo‘yicha quyidagi klassifikatsiyasi berilgan. Aholining yosh tarkibi ijtimoiy–iqtisodiy va demografik jarayonlarni o‘rganish maqsadida aholining yosh guruhlariga bo‘linishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29 yoshida) salmog‘ining yuqoriligi nikoh va tug‘ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta’sir etadi. Ayni paytda, tug‘ilish yuqori bo‘lgan hollarda hududlarda bolalar, yoshlar salmog‘i yuqori bo‘ladi.

4-jadval

Yosh klassifikatsiyasi*

Kalendar yosh	Inson hayoti davrlari
1 – 7 kunlik	Yangi tug‘ilgan chaqaloq
7 kun – bir yosh	Chaqaloq
1 – 3 yosh	Erta bolalik
4 – 7 yosh	Birinchi bolalik
8 – 12 (o‘g‘il bolalar)	Ikkinchi bolalik
8 – 11 (qiz bolalar)	
13 -16 (o‘g‘il bolalar)	O‘smirlar
12 – 15 (qiz bolalar)	
17 – 21	Yigitlar
16 – 20	Qizlar
22 – 35 (erkaklar)	I – yetuklik davri
21 – 35 (ayollar)	
36 – 60 (erkaklar)	II – yetuklik davri
35 – 55 (ayollar)	
61 – 74 (erkaklar)	Kexsa odamlar
56 – 74 (ayollar)	
75 – 90 yosh	Qari odamlar
90 dan yuqori yoshdagilar	Uzoq umr ko‘ruvchilar

* *Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994 с. 461*

Tug‘ilish darajasi past bo‘lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog‘i yuqori va o‘lim hollari ko‘proq sodir bo‘ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda, aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi

takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda, aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5...100 va undan yuqori) besh yillik yosh guruhlariga (10 – 14, 15 – 19...) va uchta yirik – yirik guruhlariga (0 – 14, 15 – 60, 60 va undan yuqori) ajratiladi. Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish obyekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin: a) alohida yosh guruhlari va ularni nisbatlarini statistik tahlili; b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni; v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasining nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

Yosh akkumulyatsiyasi – ba'zi yosh guruhlaridagi aholi sonini o'zidan oldingi yosh guruhidagi aholi sonidan oshib ketishi. Bu hol, ko'p hollarda, aholi o'zini yoshini yaxlitlab aytishi sababli sodir bo'ladi. Ko'proq 60 yoshdan keyin keksalar yoshlarini ko'paytirib aytadilar. Natijada ba'zi yoshdagi aholi soni o'zidan oldingi yoshdan oshib ketadi. Masalan, 1897 y. aholi ro'yxatlarining tahlilidan 70 yosh erkaklar, 75 yosh ayollar soni 69 yosh va 74 yoshdagi aholi sonidan oshib ketgan.

Aholining yosh tarkibi aholining tabiiy harakati ko'rsatkichi bilan chambarchas bog'langan. Insonning iqtisodiy, biologik va kalendar yoshlari mavjud bo'lib, ular o'z ilmiy ta'riflari va xususiyatlariga egadir. Demografik nuqtai nazardan inson umri turli davrlarga bo'linadi (go'daklik, bolalik, yoshlik, yetuklik, mehnatga qobiliyatlilik davri va

qariyalik). Umuman, dunyo miqyosida aholi yosh tarkibi bo'yicha uchta demografik guruhlarga ajratiladi. Bularga 0-14 yosh (bolalar), 15-64 yosh (mehnat yoshidagi aholi), 65 yosh va undan yuqorilar (qariyalar) kiritiladi

Shved demograf olimi G.Sundberg aholining yosh tarkibiga qarab uch turga bo'ldi:

1. Progressiv.
2. Statsionar.
3. Regressiv.

Progressiv- yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida bolalar (0-14 yoshdagi) salmog'i qariyalarga (65 yosh va undan yuqori) qaraganda yuqori bo'lgan hududlarda kuzatilib ularning aholisi muntazam ko'payib boradi. Bu yosh tarkibiga Afrika va Osiyo davlatlarini kiritsa bo'ladi. Dunyo bo'yicha 15 yoshdan kichiklar jami aholining 26 foizini tashkil qilsa, Afrikada 41 foizni, Osiyoda 25 foiz, Yevropada 16 foizga teng (2012 y.). Bizning respublikamiz aholisi yosh tarkibida aynan shu yoshdagilar dunyo ko'rsatkichidan baland 29 foiz.

Statsionar- yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida qariyalar salmog'i yoshlar bilan tengdir. Statsionar yosh tarkibida aholi soni bir xil miqdorda turadi. Aholining tez kamayishi yoki ko'yayishi kuzatilmaydi.

Regressiv- yosh tarkibida aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga qaraganda yuqori bo'ladi. Bunday holda aholi soni asta-sekin kamayib boradi va «depopulyasiya» holati yuz beradi. Aholi «qarib» borishi kuzatiladi. Dunyo aholisining atigi 8 foizi (2012 yil) 64 yoshdan kattalarga to'g'ri keladi. AQSH, Kanada, Yevropa, Okeaniya davlatlarining aksariyatida 64 yoshdan katta yoshdagilar salmog'i dunyo aholisining aynan shu yosh tarkibi bo'yicha umumiy ko'rsatkichidan ustunligi kuzatiladi.

Aholi yosh tarkibini ikkita asosiy tipga ajratish mumkin.

Birinchi tipda (tug'ilish va o'lim yuqori bo'lib, o'rtacha umr ko'rish davri qisqa bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar) bolalar, o'smirlar miqdori ustun, qariyalar hissasi uncha katta emas. Ikkinchi tip Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya, Avstraliya mamlakatlariga xos (tug'ilish kam, o'lim past ko'rsatkichga ega, uzoq umr ko'ruvchilar ko'p sonli) bolalar

va o'smirlar soni qisqarib, qariyalar ulushi oshib boradi. Dunyo aholisining yosh tarkibida bolalar ulushi kamayib, mehnatga layoqatli yoshdagi va keksa aholi salmog'i ko'payayotgan mintaqalarga Amerika, Yevropa va Avstraliya hamda Okeaniya davlatlari kiradi. Binobarin, 1970-2012 yillarda 0-14 yoshdagi bolalar ulushi 36,6 dan 26,0 foizga tushdi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi salmog'i esa 57,9 dan 66,0 foizga ko'tarildi, 65 yosh va undan kattalar salmog'i barcha mintaqalarda sezilarli darajada ortib bormoqda, dunyo bo'yicha bu ko'rsatkich hozirda 8 foizga teng (5-jadval).

5-jadval

Dunyo aholisining yosh tarkibi. 1970-2012 yillarda, foiz hisobida

Mintaqalar	1970 yil			1985 yil			2012 yil		
	0-14	15-64	65 va undan yuqori	0-14	15-64	65 va undan yuqori	0-14	15-64	65 va undan yuqori
Dunyo bo'yicha	36.6	57.9	5.5	33.7	60.6	5.7	26	66	8
Yevropa	24.9	63.7	11.4	20.9	66.7	12.4	16	68	16
Osiyo	38.9	57.0	4.1	35.0	60.6	4.4	25	68	7
Afrika	44.1	53.0	2.9	45.4	51.5	3.1	41	56	3
Amerika	36.4	57.2	6.4	31.6	61.2	7.2	25	66	9
Okeaniya	32.2	60.5	7.3	28.6	63.3	8.1	24	65	11
O'zbekiston	45.0	49.2	5.8	40.8	52.8	6.4	29	67	4

Manba: Population Reference Bureau. 2012 World Population Data Sheet.

Aholi jinsiy tarkibiga ko'ra ham farqlanadi, XX asrning 90-yillarida erkaklar soni ayollar sonidan ko'p bo'ldi. Bu ayniqsa, 0-14 yoshgacha bo'lgan o'smirlarda yaqqol kuzatildi. Ushbu yoshdagilarda, har mingta ayolga 1041 erkak to'g'ri keldi. 40-45 yoshdagilarda deyarli teng, 60 yoshdagilarda ayollar soni erkaklarga nisbatan ko'p. Dunyoda davlatlar aholisi jinsiy tarkibi bo'yicha quyidagicha bo'linadi: erkak va ayollar soni teng davlatlar (Ko'pgina Lotin Amerikasi davlatlari, Afrika); ayollar soni erkaklarga nisbatan ko'p bo'lgan davlatlar (Evropa davlatlari, AQSH, Kanada); erkaklar

soni ko'p bo'lgan davlatlar (Osiyo—Xitoy, Hindiston, Afg'onistan, Singapur, Bangladesh va boshqalar).

Yer shari aholisining jinsiy tarkibi deyarli teng. Masalan, sobiq SSSR, xorijiy Yevropa davlatlarida istiqomat etuvchi aholining jinsiy tarkibida ayollar soni ustunligi seziladi. BMT ma'lumotlarga qaraganda, bu hudud davlatlarida har 1000 ta ayolga 1009 ta erkak to'g'ri kelgan. Lekin dunyodagi barcha mamlakatlarda ham ayollar va erkaklar mutanosibliigi bir xil emas. Janubiy mamlakatlar hisoblanmish Osiyo va Afrika davlatlarida erkaklar salmog'i ayollarga nisbatan bir muncha ko'p. Masalan, Osiyo qit'asidagi aholi tarkibida erkaklar ayollarga qaraganda ancha ortiqdir. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, 1985-yilda Osiyoda erkaklar ayollarga nisbatan 58 mln ko'p edi. Bunday hol Okeaniyada ham kuzatiladi. Erkaklarning salmog'i yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar va Osiyo qit'asida ayollar o'rtasida o'lim ko'p kuzatiladi. Ayniqsa, Osiyodagi davlatlarda erkaklar salmog'i ayollarga nisbatan ancha yuqori bo'lib, har 1000 ta ayolga 1041 nafar erkak to'g'ri keladi. erkaklar va ayollar o'rtasidagi geografik farqlar, asosan, aholining yosh-tarkibi bilan bog'langan. Bolalar va ayollar salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, jinslar nisbatining o'rtacha ko'rsatkichi me'yor holatga yaqinlashadi, ba'zi hududlarda bunga aholining mexanik harakati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Dunyo aholisining barqaror rivojlanishida nafaqat uning yosh-jins tarkibi, balki aholining milliy tarkibi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mehnat malakasidagi, xo'jalik yuritish shakllari va aholi manzilgohlarining joylashuvidagi muhim hududiy tafovutlar millatlarning moddiy va ma'naviy madaniyati bilan chambarchas bog'liq.

Jumladan, kishilarning umumiylik-»etnos«, ijtimoiy rivojlanishining obyektiv qonunlari asosida shakllangan va hudud, til, ma'naviy hamda madaniy xususiyatlari, o'z-o'zini anglash kabi qator umumiy barqaror belgilarga ega bo'lgan sotsial organizmdir. Qabila etnik taraqqiyotning boshlang'ich bosqichi bo'lib, ibtidoiy jamoa tuzumida tarkib topgan. Elat ma'lum tarixiy sharoitlarda etnosning soni va joylashganligiga, uning bir butunligini belgilab beruvchi belgilarga bog'liq holda tarkib topadi va rivojlanadi.

Millat-jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi etnik birlikning oliy shaklidir. Millatning millat bo'lib shakllanishi ikkita: konsolidasiya va assimilyasiya jarayonlarini bosib o'tadi. Bu jarayonlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan.

Konsolidasiya-o'zaro qarindosh-qondosh bo'lgan etnik birliklarning birlashib undanda yirik va rivojlangan etnik birliklarning hosil bo'lishidir. Masalan, slavyan qabilasidan rus, ukrain, belorus xalqlari shakllandi va ular o'sib millatga aylandi. Konsolidasiya oqibatida o'zbek xalqi o'zbek millatiga, gruzin xalqi gruzin millatiga aylandi.

Assimilyasiya bir etnik guruhni boshqa bir etnik guruh yutib yuborishi yoki uni to'la o'zlashtirib bitta etnik guruhga aylanishidir. Millatning millat bo'lib shakllanishi ikkita: konsolidasiya va assimilyasiya jarayonlarini bosib o'tadi. Bu jarayonlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan.

Dunyo aholisi etnik jihatdan bir necha xalqlardan, etnoslardan tashkil topgan. Dunyoda 3-4 ming xalq, etnoslar mavjud. Ko'pgina xalqlar kam sonli. Soni 1 mlrdan ko'p bo'lgan xalqlar yer yuzida 310 tani tashkil etadi., bu jami jahon aholisining 96 foiziga teng. 100 mlrdan ko'p bo'lgan xalqlar atiga 7 ta: xitoylar (1 mlrdan ko'p), AQSH Amerikaliklari, bengallar, ruslar, braziliyaliklar, yaponlar va hindlar. Bundan tashqari yer yuzi aholisi til klassifikasiyasi bo'yicha ham guruhlarga ajraladi. Bulardan eng kattasi, hindyevropa til oilasi, unda 150 ta xalq umumiy soni 2,5 mlrd kishi, 1 mlrddan ortiq aholi xitoy-tibet til oilasida gaplashadi.

Dunyo bo'yicha soni eng ko'p xalqlar xitoylar, yaponlar, ruslar, Amerikaliklar, hindlardir. Sobiq Ittifoq davrida va hozir MDH da o'zbek millati soni bo'yicha ruslar va ukrainlardan keyin uchinchi o'rinda turadi. Millatlarni, xalqlarni bir-biridan ajratish ularni guruhlarga bo'lishda til birligi bo'yicha klassifikasiyalash qabul qilingan. Yer yuzida olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra 2 mingdan 3 minggacha bo'lgan har xil xalqlar eng maydasidan yirik millatgacha bo'lganlari uchraydi. Manbalardan shu narsa aniqki, yer sharidagi jami tillarning soni 2000 dan ortiq. Ammo, lingvistlar 5000 dan ko'p, deb hisoblashadi. Odatda, xalqlarning soni bilan tillarning soni mos kelishi kerak. Lingvistlar uchun eng kam sonli kishilar

gaplashadigan til ham, dialekt ham hisobga olinadi. Shu boisdan tilning aniq bir soni ma'lum emas. Geografik xususiyatlarini hisobga olgan holda, dunyo miqyosida yirik til oilalari quyidagicha guruhlariga ajratilgan holda o'rganiladi.

1. Hind-Yevropa oilasi-Yevropaning katta hududi, Shimoliy va Janubiy Amerika, Shimoliy Hindiston va Eron.

2. Kavkaz oilasi-Kavkazorti respublikalari.

3. Ural oilasi-fin va ugorlar qator Yevropa davlatlari, MDH ning Yevropa qismi va Sibir.

4. Oltoy oilasi (turk guruhi, mo'g'ul va turgus-manchjurlar)-Sharqiy Yevropa, Sibir, Old Osiyo, O'rta va Markaziy Osiyo.

5. Xitoy-Tibet oilasi-Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo.

6. Malayziya-Tanzaniya oilasi-Tinch va Hind okeani orollari.

7. Dravidlar oilasi-Janubiy Hindiston.

8. Mon-Kxem yerlar oilasi-Hindixitoy.

9. Semito-Xamit oilasi-Janubi-Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrika.

10. Bantu oilasi-Janubiy Afrika.

Mazkur til oilasiga kirmay qolgan yirik tillardan yapon va koreys tili hisoblanadi. Turli xalqlarning bir til oilasiga mansubligi ularning birortasida milliy o'xshashlik yoki boshqa belgilar bor degan xulosaga kelish noto'g'ridir.

Barcha xalqlar etnik jarayonlarning umumiylikiga qarab geografik nuqtai nazardan guruhlashtirilgan. Hududiy o'zaro yaqin bo'lgan xalqlar xo'jalikning turli shakllarini yuritishda doimo aloqada bo'ladi va ba'zi madaniy, diniy urf-odatlarida o'xshashlik ham uchraydi. Har bir xalq o'zining etnik hududiga ega. Biroq ko'pgina xalqlarda bu etnik hudud davlat chegaralari bilan mos kelmaydi. Masalan, o'zbek xalqi to'laligicha O'zbekiston hududida istiqomat qiladi, desak xato bo'ladi. Qirg'izistonning janubiy vilotlarida, Qozog'istonning Chimkent va Jambul, Turkmanistonning Chorjuy, Toshovuz viloyatlarida hamda Afg'onistonning shimoliy qismida bir necha million o'zbeklar yashaydi.

Bir millatga mansub davlatlar juda kam kuzatiladi. Arabiston yarim oroli va G'arbiy Yevropadagi bir necha

davlatlar, Yaponiya, Koreya, Bangladesh davlatlari bir millatli davlatlar sanaladi. Sobiq Ittifoq, AQSH, Xitoy, Eron kabi davlatlarda esa yuzlab xalqlar yashaydi. Aholi migratsiyasi natijasida, yuqorida tilga olingan bir millatli davlatlarda ham ma'lum bir miqdorda boshqa millat vakillari mavjud.

Aholining milliy tarkibi dinamikasini respublikamiz misolida olib qaralsa, mamlakatimizda ko'plab millat vakillari turli yillarda turli miqdorni tashkil etib kelmoqda. Bir vaqtlar, ya'ni sobiq Ittifoq davrida rus millatiga mansub kishilar o'zbeklardan keyin ikkinchi o'rinni egallashgan bo'lsa, oxirgi yillarda ular soni tobora kamaymoqda. Millatlarning turli hududlarda ma'lum bir davrdan buyon yashab kelishi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va demografik vaziyatida muhim o'rin egallaydi. Qolaversa, barcha millatlarning urf-odati, diniy-ma'rifiy rasm-rusmlariga alohida hurmat bilan qaraladi. Ular o'z tiliga ega.

Insoniyat tarixan kelib chiqishi, tashqi ko'rinishi, ba'zi morfologik va fiziologik belgilariga ko'ra irq'larga ajratiladi.

Etnik umumiylik yoki birlik ijtimoiy xarakterga ega. irqiy guruhlash bu biologik asosda amalga oshiriladi. Shu boisdan etnik birlik, til oilalari bilan irq'lar chegarasi mos kelmaydi.

Olimlarning fikricha, paleolit davrida ikkita: g'arbiy va sharqiy irq paydo bo'lgan. Keyinchalik bu irq'lar yer shari bo'ylab tarqalib, aralashib, yangi zamonaviy irq'lar paydo bo'ldi.

Irq - bu kishilarning tarixiy tarkib topgan yirik hududiy guruhlaridir. Irq'lar kelib chiqishiga ko'ra bir bo'lib, faqat ba'zi bir tashqi fiziologik belgilariga - sochining shakli va rangi, tanasining rangi, ko'zlarining shakli, yuz suyaklarining o'lchamlari va ayrim xususiyatlari, burun, lab tuzilishiga ko'ra farq qiladi.

Bu irq'lar nasldan-naslga o'tadi. Irqiy belgilar odam zoti paydo bo'lganidan keyin yashash sharoitidagi tafovutlar ta'sirida vujudga kelgan. Odamlarning anatomik va fiziologik hamda ruhiy xususiyatlarida irqiy farqlar yo'q. Irqiy tafovutlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etmaydi¹.

¹ Фуломов П. Жўғрофия атмадари ва тупунчалари ислоҳли луғати, Т., «Ўзбекистон» 1994., 52-бет.

Yer shari aholisi uchta asosiy irqqa bo'linadi. Bular yevropeid, mongolid va negr-avstraloid irqolari. Yirik irqalar, o'z navbatida, mayda irqalarga ham ajraladi.

Yevropeoid irqi-Yevropa, Shimoliy Amerika, Old Osiyo, Shimoliy Amerika va Kanada, Avstraliyaning bir qismi, Yangi Zelandiyada keng tarqalgan.

Mongoloid irqi — Markaziy, Shimoliy va Sharqiy Osiyo hududlariga to'g'ri keladi. Negraoid irqi-Afrikada joylashgan. Yevropeoid irqining ikkita tarmog'i ajratib ko'rsatiladi: Shimoliy tarmog'i Shimoliy Yevropani egallaydi. Janubiy tarmog'i Yevropaning janubi, Shimoliy Afrika, Old Osiyo va Shimoliy Hindistondir. Bular o'rtasidagi farq odamlarning bo'yi, ko'zi, sochi va terisining rangida. Shimoliy tarmog'i-dagilarning bo'yi baland, rangi tiniq, qirra burun bo'lsa, janubidagilar o'rta bo'y, to'q rang va to'g'ri sochi, qoracha ya'ni, bug'doy mag'iz terisi bilan ajraladi.

Mongoloid irqi ham yevropeoid irqi singari ikki tarmoqqa bo'linadi: shimoliy va sharqiy. Shimoliy mongoloidlarga mo'g'illar, tungus-manchjur xalqlari kirsas, sharqiy mongoloidga koreyslar, shimoliy xitoylar kiradi.

Negroid irqi asosan Afrikada keng tarqalganligi ayon, biroq ma'lum bir jihatdan ular AQSH va Karib havzasida ham uchraydi. Bu irqalar o'rtasidagi farq unchalik katta emas. Janubi-sharqiy Osiy, Avstraliya va Okeaniyada negroid irqiga o'xshash odamlar yashaydi. Ammo ular ba'zi belgilariga ko'ra negroidlardan keskin farq qiladi. Shu boisdan, olimlar ularni to'rtinchi- avstraloid irqi deb atashmoqda. Dunyo aholisining 70 foizini asosan uch irq vakillari tashkil qiladi (yevropeidlar-43.6, mongoloidlar-19.1, negroidlar 6.6 foiz) qolgan 30 foizi aralash va boshqa oraliq irqalarga to'g'ri keladi¹.

Jahon bo'yicha xalqlar o'rtasida o'nlab dinlar tarqalgan bo'lib, ular xususiyatlariga ko'ra primitiv, milliy va dunyoviy dinlar guruhlariga bo'linadi. Dastlabki shakllanish bosqichida kelayotgan primitiv dinlar urug' va qabilachilik holatida yashab kelayotgan kichik etnik xalqlari orasida tarqalgan. Milliy dinlar jahonning ba'zi mamlakatlarida asosan bitta

¹ Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. М., 1981, с. 113.

davlat doirasidagi mahalliy din holatida yashab kelmoqda. Ularga Hindistondagi induizm, Xitoydagi konfutsionizm, Yaponiyadagi sintoizm, Isroildagi iudizm va boshqlar kiradi. Dunyoviy dinlarga jahonda eng keng tarqalgan va uning siyosiy-ijtimoiy hayotida katta o'rin tutuvchi Budda, xristian va islom dinlari kiradi. Bu dinlar orasida Budda dini eng qadimiy din hisoblanadi.

Tropik Afrika negrlari, Janubiy Amerika hindulari, ayrim Janubiy-Sharqiy Osiyo va Okeaniyaning kichik etnik xalqlari orasida primitiv din ko'rinishlari tarqalgan. Ular orasida fetishizm (biron tabiat jismlarining alohida qismlariga e'tiqod qilish) Tropik Afrikada, totemizm (biron hayvonga e'tiqod qilish) Avstraliya aborigenlari, Amerika hindulari va Hindistonda, shomonlik (o'lganlar ruhining qayta tirilishi va tanlangan kishilarning ular bilan muloqot qila olishiga ishonish) shimol xalqlari orasida keng tarqalgan. Bundan tashqari, animizm, ajdodlar ruhi madaniyati kabi primitiv dinlar ham bor.

Mahalliy dinlardan induizm (6 asrda paydo bo'lgan) Hindistonda yuzaga kelgan. Bunda ular qayta tirilishga, insonlar orasida tabaqalanishning mavjud ekanligiga ishonishgan. Muqaddas kitobi — «Vedalar» hisoblanib, «Maxabxarat» va «Ramayana» asarlarida ham bu din vakillari qarashlari aks etadi.

Sixizm (16 asrda vujudga kelgan) Shimoliy Hindistonda induizm dinining bir yo'nalishi sifatida paydo bo'lgan. Ular tabaqalanishga qarshi bo'lib, birinchi ustoz-Namak ta'limotlarini qadrlashadilar. Konfusizm, iudaizm, sintoizm kabi ko'rinishlari mavjud.

Dunyoviy dinlar orasida buddizm dini e'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra eng kam salmoqni tashkil etadi. Bu din shimoliy Hindistonda eramizdan avvalgi 5-6 asrlarda paydo bo'lgan. Uning maxayana va xanayana oqimlari mavjud. Xristian dini eramizning 1 asrida Isroilda paydo bo'lgan bo'lib, eng ko'p e'tiqod qiluvchilarga ega. Bunga Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati va Buyuk geografik kashfiyotlar sabab bo'lgan. Uning katolik, protestant va provaslav mazhablari mavjud.

Dinlar geografiyasining asosiy ko'rsatkichlari

Dinlar	E'tiqod qiluvchilarning soni (mln.k)	Mintaqalar va davlatlar
Xristianlik shu jumladan	1259 dan ortiq	Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya, Belgiya, Irlandiya, Polsha, Litva, Ukraina, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Sloveniya, Xorvatiya, AQSH, Kanada, Lotin Amerikasi mamlakatlari, Filippin, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Kipr, Koreya, Yaponiya, Xitoy
Katoliklik	800	
Protestantlik	350	Shimoliy Yevropa mamlakatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, Shveysariya, Latviya, Estoniya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Koreya, Yaponiya, Xitoy
Pravoslavlik	100	Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova, Gruziya, Bolgariya, Ruminiya, Serbiya va Chernogoriya Federatsiyasi, Gretsiya, Kipr
Islom shu jumladan	1000 dan ortiq	Albaniya, Bosniya va Gersogovina, Makedoniya, Rossiya, Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlari (Eron, Ozarbayjondan tashqari), Shimoliy, G'arbiy va Sharqiy Afrika mamlakatlari, Pokiston, Afg'oniston, Bangladesh, Malayziya, Indoneziya, Hindiston, Xitoy, Filippin
Sunniylik	900 dan ortiq	
Shialik	100 ga yaqin	Eron, Ozarbayjon, Iroq, Yaman
Buddizm va lamaizm	400 dan ortiq	Xitoy, Mo'g'iliston, Yaponiya, Myanma, Tailand, Vetnam, Kambodja, Laos, Malayziya, Shri-Lanka, Koreya, Rossiya
Induizm	520	Hindiston, Nepal, Shri-Lanka
Konfutsiachiilik	180	Xitoy
Sintoizm	70	Yaponiya
Maxalliy an'anaviy dinlar		G'arbiy, Markaziy, Sharqiy, Janubiy Afrika mamlakatlari, Janubiy Amerika, Okeaniya, Indoneziya

Manba: Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. - М., 1999.

Islom dini eramizning 7 asrida Arabiston yarim orolida paydo bo'lgan. Ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar soni tez o'sib bormoqda. Chunki, musulmon davlatlari dunyoda tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kiradi. Uning sunniy va shia mazhablari bor.

4. Aholining joylashuvi va migratsiyasi

Aholi yer yuzida notekis joylashgan bo'lib, aholi zichligi o'rtacha 1 km.kv joyga 51 kishidan to'g'ri keladi (2012 yil). Ushbu ko'rsatkich Yevropada — 116 kishi; Osiyoda — 132 kishidan ko'p; Amerikda — 22 kishi; Afrikada — 35 kishi; Avstraliya va Okeaniyada — 4 kishiga teng. Yer yuzining 10 foiz quruqlik qismida 82 foiz aholi yashaydi. Katta qismi okean, dengiz yirik daryo bo'ylarida, temir va avtomobil yo'llari atrofida tarqalgan.

Aholi zich joylashgan areallar dunyoda alohida ajralib turadi. Bularga birinchi o'rinda Osiyo areali: sharqiy, janubiy sharqiy va janubiy. Mazkur mintaqadagi Bangladesh -1046 ko'p kishi; Koreya Respublikasi-492 kishi; Maldiv Respublikasi -1091 kishidan ko'p; Yaponiya va Shri-Lanka -340 kishidan ortiq har birida; Hindiston, Filippin va Vetnam -300 kishidan ko'p (2011 y). Yevropada eng aholisi zich bo'lgan davlatlar joylashgan.

Aholining notekis joylashishini o'zaro bog'liq bo'lgan tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy omillar belgilaydi. Ushbu omillar ichida ijtimoiy-iqtisodiy omil alohida ahamiyat kasb etmoqda deb aytishimiz mumkin. Biroq, tabiiy omillarning roli hamma davrlarda ham birlamchi hisoblangan. Jumladan, hududi iqtisodiy nuqtai nazardan kam o'zlashtirilgan aksariyat davlatlarda aholi o'rtacha zichlik ko'rsatkichi past bo'lib, bu davlatlar xo'jaligi qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hamda ko'p mehnat talabga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Misol tariqasida, Osiyo mamlakatlarini keltirish mumkin. Aynan shu davlatlar aholisi inson uchun tabiat in'om etgan eng qulay joylarni tanlashgandir. Bundan tashqari, tabiat boyliklaridan sanoat usulida foydalanish natijasida, yirik-yirik industr-

lashgan shaharlarning vujudga kelishi, transport tizimining murakkablashuvi aholi o'rtacha zichlik ko'rsatkichining tobora yiriklashuviga olib keldi. Bunga, G'arbiy Yevropa, AQSH, Osiyoning yirik rivojlangan Singapur, Gonkong davlatlarini misol keltirish mumkin.

Hindistonda aholi asosan Ganga va Braxmaputra daryolari yoqasida hamda okeanga tutash dengiz bo'ylarida zich joylashgan. Xitoy va Hindiston nafaqat, Osiyoda, balki dunyo miqyosida ham aholisining umumiy soni bo'yicha yetakchi davlatlardir. Germaniya, Fransiya, Angliya kabi buyuk davlatlarning qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega ekanligi aholisining joylashuvida ham aks etgan. Bu uchala davlatda aholining o'rtacha zichligi 1 km.kv. joyga 200 kishidan ortadi. Shimoliy Amerikaning sharqi, Karib havzasining Atlantika okeani qirg'oqlarida joylashgan davlatlari aholisi xuddi G'arbiy Yevropaniki singari zich joylashgan. Aynan shu mamlakatlar o'ta sanoatlashgan, ijtimoiy-iqtisodiy infrastrukturasi yaxshi yo'lga qo'yilganligi bilan mashhur.

Dunyodagi barcha aholisi zich davlatlar okean va dengiz bo'ylarida qulay transport va iqlim mavjud bo'lgan joylarda o'rnamshgandir. Ammo, Rossiyaning shimoli, Amerika va Afrikaning g'arbiy qismlari, Shimoliy Amerikaning shimolidagi okeanga chegaradosh davlatlardagi sovuq okean oqimlari, notekis relyef shakllari aholining zich joylashuviga imkon bermaydi. Biroq dunyoning ushbu hududlarida tabiiy boyliklar juda ko'pligiga qaramasdan, aholi yashashi uchun noqulay. Shu jihatdan bo'lsa kerak, bu yerlar deyarli kam o'zlashtirilgan. Yer yuzasida aholi zichligi ko'rsatkichi 1 kishiga ham yetmaydigan hududlar yer yuzasining teng yarmini egallaydi. Mazkur joylarga Kanadaning shimoliy rayonlari, Grenlandiya, Afrikaning cho'llari, Rossiyaning tayga va tundralari, baland-baland tog'liklar kiradi. Shuningdek, dunyo maydonining 1/4 qismida aholining zichligi 10 kishigacha bo'lib, bunday hududlar kam o'zlashtirilgan hisoblaniladi. Masalan, Qozog'iston, Rossiya, Kanada, Avstraliya, Mongoliya davlatlari aholisining zichligi 1 dan 10 kishigacha bo'lgan oraliqqa to'g'ri keladi. Bunday mamlakatlar yoki hududlar yer shari

quruqligining katta-katta maydonlarini egallaganligi bilan tavsiflanadi.

7-jadval

Yer shari mintaqalari aholi zichligi dinamikasi

Mintaqalar	Aholi zichligi, 1 km ² ga kishi		
	1978 yil	1999 yil	2012 yil
Dunyo bo'yicha	31	44.6	51
Yevropa	97	98.6	116
Osiyo	89	113.3	132
Afrika	15	25.4	35
Amerika	14	20.3	22
Avstraliya va Okeaniya	2.6	3.5	4

Manba: Все страны мира//Население и общество. 1999. Population Reference Bureau. 2012 World Population Data Sheet.

Aholi joylashuvi, uning zichligi har bir mintaqqa shart-sharoiti, iqlimi, relyefi, geografik joylashgan o'rni, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi hamda demografik vaziyatiga mos va xos tarzda shakllanadi, taraqqiy etadi. Shu boisdan, ham aholi soni va uning zichligi asosan demografik vaziyati ijobiy, aholi soni tez ko'payib borayotgan davlatlarda tezlik bilan o'smoqda. Yer sharidagi har bir alohida hudud aholi va aholi manzilgohlari tarixiy, tabiiy shart-sharoit va etnografik jihatdan kelib chiqib, xilma-xil o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Shu boisdan ham bunday ko'rinishidagi aholi manzilgohlari ikkita – shahar va qishloq aholi manzilgohlariga bo'linadi. Shahar va qishloq aholi manzilgohlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'rtasida aniq chegara o'tkazib bo'lmaydi. Ammo, shunga qaramasdan, shahar va qishloqni bir-biridan ajratuvchi maxsus mezonlar ham borki, bu mezonlar turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Jumladan, dunyo miqyosidagi shaharlarni aholiligiga ko'ra maqom berishda aniq chegaralangan bir xil miqdordagi senz mavjud emas. Har bir davlatdagi shaharlar bajaradigan funksiyasi va aholi manzilgohlarining roolidan kelib chiqqan holda aholi soniga qarab ajratiladi. Masalan, Daniya va Islandiyada aholisi 200 kishi va undan ko'p bo'lgan aholi manzilgohlari shahar, deb ataladi. Bundan tashqari, Yaponiyada—30 mingdan oshiq, Niderlandiyada 20 ming aholisi, Turkiyada—10 ming, Hindiston va Pokistonda—5

ming, Meksikada—2,5 ming, Rossiyada—12 ming, O'zbekistonda esa 7 ming aholisi bor manzilgohlar shahar hisoblanadi. Ammo, dunyoda shunday aholi manzilgohlari borki, ular faqat ma'muriy markaz bo'lganligi bois shahar, deb nomlanadi. Chunonchi, ayrim mamlakatlardagi barcha aholi manzilgohlarining ma'muriy markazlari, poytaxtlari shaharlar sirasiga kiritiladi. Masalan, Jazoir, Ekvador shular jumlasidandir. Shuningdek, Rossiya shaharlaridagi aholining atigi 15 foizga yaqini qishloq xo'jaligida band bo'lishi mumkin. Hindistonda esa mehnatga layoqatli erkaklarning 4/3 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi manzilgohlarida yashasa, bunday manzilgohlar shaharlar sifatida qabul qilinadi. Bu mezon ham barcha davlatlarda bir xil emas. Sobiq Ittifoq davridagi shaharlar unda yashovchilar soni va aholining bandligiga ko'ra shahar maqomiga ega bo'lmagan. Mamlakatlar, mintaqalar aholisining hududiy tarkibida shahar aholisining va shaharlarning o'sib borishi — urbanizasiya jarayonining rivojlanishiga olib keldi.

Urbanizasiya — (lotincha urbanus — shahar) — shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi¹. Dunyoda shahar aholisining soni to'xtovsiz o'sishida davom etmoqda. Jumladan, 1900-yilda shahar aholisi jami aholining 3 foizini, 1960-yilda — 6,4 foizni, 1990-yilda — 19,6 foiz, 1990-yilda 43 foiz, 2005-yilda esa 48 foiz, 2012-yilda 51 foizini tashkil qilgan. Bundan aholining shaharlarda konsenrasiyalashuvi ya'ni, mujassamlashuvi tezlashganini kuzatamiz.

BMT bergan statistik ma'lumotlarda hozirda dunyo aholisining teng yarmi 51 foizi (2012-yil) shaharlarda yashaydi va bu ko'rsatkich 2030-yilda 60 foizni, ya'ni 3 milliarddan 5 milliardgachani tashkil etadi. 2000-2030-yillar orasida yer shari shahar aholisi soni yiliga 1,8 foizdan ortib boradi, bu global o'sishdan ikki marta ko'p degani. Shuningdek, bugungi kunda dunyoning 20 ta shahrida 10 million kishi yashamoqda

¹ Фуломов П. Жўтрофия атамалари ва тушунгалари изохли лугати. Тошкент «Ўқитувчи», 1994. 112 бет

(15 tasi rivojlanayotgan davlatlarda) bu jahon aholisining 4 foiziga teng. 2015-yilda shunday liga shaharlar 22 taga etadi va ularda 5 foiz dunyo aholisi yashaydi.¹ Davlatlar o'rtasida shahar aholisi ustun bo'lgan mintaqalarga rivojlangan davlatlarni kiritish mumkin. Masalan, Yevropa aholisining 71 foizi shaharlarga to'g'ri keladi, Osiyoda bu ko'rsatkich 44 foiz (2012 yil), Yaponiya (86 foiz), Koreya respublikasi (82 foiz), Singapur (100 foiz), Malayziya (64 foiz), Eron (70 foiz), Quvayt (98 foiz) va qator G'arbiy Osiyo mamlakatlari aholisining hududiy tarkibida shahar aholisi ustun.

Yevropa davlatlari deyarli hammasida shahar aholisi jami aholining 50 foizdan ko'pini tashkil qiladi. Faqatgina, Albaniya, Bosniya va Gersegovina aholisining 46-50 foizi shahar aholisi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan Yevropa davlatlaridan Islandiya (93 foiz), Daniya (85 foiz), Shvetsiya (84 foiz), Angliya (80 foiz), Germaniyani (73 foiz, 2012 yil) to'laligicha urbanistik tavsifga ega deyish mumkin. Aholining yirik shaharlarda to'planishi, o'z navbatida, yirik-katta shaharlarning vujudga kelishiga ham sabab bo'lmoqda. Yirik shaharlar mayda va o'rta shaharlar hisobiga tobora gigant shaharlarga aylanmoqda.

Ishlab chiqarish madaniy-maishiy, kommunal-xo'jalik aloqalari o'zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan shahar aholi manzilgohlarining yangi turi fanda *aglomeratsiya*, deb nomlanadi.

Agglomeratsiya – aholi punktlarning bir-birlariga qo'shilib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi. Agglomeratsiyalarda aholi zich o'rnashgan, xilma-xil ishlab chiqarish tarmoqlari, xususan, sanoat korxonalari, ilmiy va o'quv muassasalari to'plangan bo'ladi².

Agglomeratsiya so'zi fransuz adabiyotlarida uchraydi, inglizlar buni *konurbatsiya*, Amerikaliklar *metropolislar* ham, deb atashadi. Dunyoda birinchi agglomeratsiyalar XIX asrning ikkinchi yarmida yirik shaharlar (London, Parij, Nyu-York) yoki unga yaqin joylashgan uncha katta bo'lmagan shaharlar

¹ Народонаселение мира 2004 в году. стр 29-30

² Фулмова Г. Жугрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли лугати. Тошкент «Ўқитувчи» 1994. 7-бет

atrofida shakllangan. Dunyoda eng yirik aglomeratsiyalar 20 dan ortiq bo'lib, ularning ko'pi AQSHda (Chikago, Nyu-York, Los-Anjeles), Hindistonda (Dehli, Bombay, Kalkutta), Yaponiyada (Tokio, Osako-Kioto, Kobe), Braziliyada (San-Paulu, Rio-De-Janeyro) joylashgan. Pokiston (Karachi), Buyuk Britaniya (London), Eron (Tehron), Argentina (Buenos-Ayeros), Fillipin (Manila), Xitoy (Shanxay), Fransiya (Parij), Bangladesh (Dakka), Rossiya (Moskva) kabi davlatlarda aglomeratsiyalar soni atiga bittadan xolos. Amerika davlati uchun aholining urbanizatsiyalashgan hududlarda to'planishi xos, masalan, AQSHda shahar yerlariga 14 mln ga, transport kommunikasion yerlari 10,8 mln.ga, qishloq aholi punktlari, fermerlar 3,2 mln.ga yerni egallashadi. Kanada, AQSH va Meksikada aholi yirik aglomeratsiyalarda to'planadi. Kanadaning o'zida 22 ta aglomeratsiyada 12 mln kishi yashaydi. Shahar aglomeratsiyalari o'z chegarasidan tashqariga chiqishiga sabab bo'ladigan jarayon suburbanizatsiya, — deb ataladi. Vaqt o'tishi bilan shahar va shaharchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shilib ketishi urbanizatsiyalashgan hududlar deyiladi. Urbanizatsiyalashgan hududlar 3-5 ta aglomeratsiyalarning birlashmasidan tarkib topadi.

Shahar aglomeratsiyalarining o'zaro qo'shilib ketishidan hosil bo'lgan shahar aholi punktlari urbanizatsiyalashgan zonalar yoki megapolislar, deb yuritiladi. Hozirda dunyo bo'yicha shimoliy-sharqiy Atlanik (AQSH) 40 ta aglomeratsiyani, Ichki ko'l atrofi (AQSH, Kanada) 35 ta, Janubiy — G'arbiy, Tinch okean (AQSH, Meksika) 15 ta, Tokaydo (Yaponiya) 20 ta Angliya (Buyuk Britaniya) 30 ta, Reyn (Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Fransiya) 30 tadan aglomeratsiyani o'ziga qamrab olgan yirik megapolislardir. Dunyo olimlarining prognoziga ko'ra, kelgusida, megapolislar o'zaro birlashib yagona Oykumenopolislarni tashkil etadi. Unda yer sharining eng ko'p aholisi yashaydi. Aholi ko'payishi va joylashishida nafaqat uning tabiiy harakati, balki mexanik harakati, ya'ni migratsiyasi ham muhim rol o'ynaydi.

Migratsiya - so'zi lotincha «migratio» so'zidan olingan bo'lib, ko'chib yurish, ya'ni bir hududdan ikkinchi bir hududga chegaralardan o'tib aholining almashinishini

bildiradi. Aholining turli maqsadlarda, yangi yerlarni o'zlashtirish, daromad topish, o'qish, yashash hamda siyosiy nuqtai nazardan yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o'zgartirishiga, uning mexanik harakati deyiladi. Aholi migratsiyasi ikki shaklda ichki migratsiya va tashqi migratsiya shaklida ro'y beradi. Agar aholi mamlakat ichida hududlar bo'ylab (shahar-qishloq, qishloq-shahar, tuman-viloyat va hokazo) ko'chishni amalga oshirsa bunday migratsiya ichki migratsiya deyiladi. Aksincha, aholi o'zi yashab turgan mamlakatdan boshqa mamlakatlarga, qit'alarga ko'chib borsa bunday migratsiyani tashqi yoki xalqaro migratsiya-deb ataymiz. Migratsiyaning har qanday turida ishtirok etgan kishilar migrantlar deyiladi. Tashqi migratsiya ikkiga bo'linadi: emigratsiya va immigratsiya.

8-jadval

Dunyoning yirik megapolislari (prognoz 2025 y.)

Shahar-megapolislar	mamlakatlar	aholi soni, mln kishi
1. Mexiko-siti	Meksika	36,7
2. Tokio Iokogama	Yaponiya	29,7
3. Katta Bombay	Hindiston	27,0
4. Kalkutta	Hindiston	26,4
5. Jakarta	Indoneziya	23,6
6. Dakka	Bangladesh	23,6
7. Tokio	Yaponiya	20,7
8. Karachi	Pokistan	20,7
9. Madras	Hindiston	20,6
10. Bangkok	Tailand	19,8

Manba: Population Reference Bureau. 2012 World Population Data Sheet.

Emigratsiya - kishilarning doimiy yoki vaqtincha yashashi uchun o'z vatanidan boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishi. yemigratsiyada qatnashgan aholi yemigrantlar deb ataladi.

Immigratsiya-kishilarning uzoq muddatga doimiy yoki vaqtincha yashashi uchun biron bir mamlakatga boshqa davlatlardan ko'chib kelishidir. Immigratsiyada qatnashgan aholi «immigrantlar» deyiladi.

Reemigratsiya - kishilarning uzoq muddatga doimiy yoki vaqtincha yashash uchun o'z vatanidan boshqa mamlakatga ko'chib ketib, muayyan muddatdan so'ng yana qaytib ko'chib

kelishidir. Reemigratsiyada qatnashgan kishilar «reemigrantlar» deyildi. Shuningdek, aholi migratsiyasi o'z mohiyatiga ko'ra uch turga, ya'ni doimiy, vaqtincha (mavsumiy) va tebranma (mayatniksimon) migratsiyaga bo'linadi. Sabablariga qarab ixtiyoriy hamda majburiy migratsiya turlari ham mavjud. Doimiy migratsiya-aholining uzoq muddatga (bir yildan oshiq) bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yana qaytishidir. Mavsumiy migratsiya- aholining ma'lum bir vaqtga (mavsumga) bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yana qaytishidir. Tebranma migratsiya- aholining bir joydan ikkinchi bir joyga har kuni yoki har haftada borib qaytishi.

2010-yil jahon banki ma'lumotlari bo'yicha, dunyo aholisining 3,2 foizi yoki 215,8 mln kishi yemmigrant sifatida o'z yashash joyini o'zgartirgan. yemmigrantlar tarkibida universitet bitiruvchilarining ulushi 20,3 foiz va vrachlarning ulushi 4,2 foiz bo'lgan. Immigrantlarning tarkibida ayollarning ulushi 48,4 foiz bo'lib, 16,3 mln yemmigrantlar yoki jami yemmigrantlarning 7,6 foizi qochoqlar bo'lgan. Immigrantlarni qabul qilayotgan mamlakatlar AQSH, Rossiya, Germaniya, Saudiya Arabistoni, Kanada, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Fransiya, Avstraliya¹ hisoblanmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki, dunyo aholisining har 33 tasi migratsiyada ishtirok etishmoqda. Bu esa yuqorida nomlari keltirilgan mamlakatlarda immigrantlarga bo'lgan talab borligidan dalolat beradi. 1990-yildan 2000-yilgacha bo'lgan davrda har 3/2 migrant Shimoliy Amerikaga to'g'ri kelgan. 1980-yilgacha kam rivojlangan davlatlarda xalqaro migrantlar umumiy sonining har 5/3 tasi o'ta rivojlangan mamlakatlarda joylashgan. Shu boisdan bo'lsa kerak, «migrantlarning eng katta miqdori Yevropada-64 mln., Osiyoda-53 mln., Shimoliy Amerikada-45 mln joylashgan. Deyarli barcha migrantlarning yarmi ayollardir. 2000-2005 yillar davomida o'ta rivojlangan mintaqalar har yili 2,6 mln migrantlarni yoki shu vaqt oralig'ida jami 13,1 mln migrantlarni qabul qildi»².

¹Хўжаев Н. «Миллар кўчишнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари // Демографическое развитие Республики Узбекистан за годы независимости. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 20-летию юбилею независимого развития республики.-Т., 2011. Б.271.

²Глуцкая Г.И. Миграция и развитие: Мировые тенденции// Вопросы статистики. Научно-информационный журнал.-М., 2/2008.С.66.

Tarixda davlatlar miqyosida yirik migrasion harakatlar ro'y berganligi hammaga ma'lum. Jumladan E.L. Shuvalov VII-X asrlarda ommaviy ko'chishlarni Arabiston yarim orolida yashovchi arab qabilalarining Shimoliy Afrika, Pireney yarim oroli, Yaqin va O'rta Sharq hududlarini bosib olganligi va bu yerlarda islom dini hamda arab yozuvini keng tatbiq qilib tarqatganligini ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek bu arab qabilalari mazkur hududda Misr va Marokash kabi qator zamonaviy arab qabilalarining tashkil topishida qatnashdilar.

Aholi migratsiyasiga katta ta'sir ko'rsatadigan davr dunyoda buyuk geografik kashfiyotlar davri hisoblanadi (XV asr oxiri-XVII asr o'rtasi). Bu davr odamlarning almashilishida unchalik ahamiyatli bo'lmasada, keyinchalik ommaviy aholi ko'chishiga zamin bo'lib hizmat qildi. XIX asrda Afrika mintaqasidan Amerikaga ko'plab qora tanli negrlar ko'chirib keltirildi. XV-XVIII asrda avval Ispaniya va Portugaliyadan, keyinchalik Angliya va Fransiyadan Amerikaga odamlar ko'chib borishadi. O'sha vaqtlarda Amerika arzon ishchi kuchiga ehtiyoji balandligi tufayli, bu qit'aga Afrikadan 50 million negr qul sifatida olib ketilgan. Bu qullarning atigi 12-14 millioni Amerikaga yetib borishgan bo'lsa, qolganlari esa yo'lda halok bo'lishgan. Yevropadan Amerikaga XIX asr o'rtalarida aholining ko'chib borishi yanada kuchaydi va bu XX asr o'rtalarigacha davom etdi. Ikkinchi jahon urushigacha ko'chib borganlarning aksariyati, AQSHga to'g'ri keladi. Ushbu aholi harakatlarining bosh sababi iqtisodiy omil hisoblanadi.

Sehrli diyor bo'lmish Amerikaga aholining ko'chib borishi Ikkinchi jahon urushidan keyin ham to'xtagani yo'q. Hatto, sobiq Ittifoq respublikalari alohida davlat bo'lib, mustaqillikka erishganlaridan so'ng bu jarayon yanada jonlanib, tezlashdi. 1993-yili AQSH prezidentining sobiq Ittifoq hududidagi ziyolilar va mutaxassislarning AQSHga ko'chib kelishiga mumkin qadar qulayliklar yaratish to'g'risidagi qarori bu davlatga migrantlar oqimining yanada ko'payishiga turtki bo'ldi, desak xato bo'lmaydi. Va bu jarayonni olimlar fanda «oqillar ketishi» deb nomlashgan. Sobiq Ittifoqning parchalanishi ko'plab matematik, kompyuter dasturchilari, ximik, fizik, biolog singari olimlar va mutaxassislarning Ame-

rikaga ketishiga, o'z navbatida, MDH davlatlaridagi intellektual salohiyatning pasayishiga olib keldi. Yevropadan, Afrikadan, sobiq Ittifoq davlatlaridan Amerikaga ko'chib kelgan aholi soni shu hudud aholisi bilan aralashib mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga katta hissa qo'shmoqdalar.

Qit'a va materiklar o'rtasidagi migratsiya jarayoni nafaqat Yevropa va Amerika balki Yevropa va Afrika, Yevropa va Avstraliya, Xitoy va Koreya davlatlari o'rtasida ham bo'lib o'tgan. Yevropadan Afrikaga odamlarning mexanik harakati Amerikaniki singari XIX asr o'rtalariga to'g'ri keladi. Manbalarda ko'rsatilishicha, 1960-yili Afrikada toza Yevropaliklar 6 million kishiga etgan. Yevropaliklar Afrikaning janubiy, sharqiy hamda shimoliy hududlariga ko'chib borishgan. Avvalo bularning ko'chib borgan joylari Afrikaning eng boy qimmatbaho resurslari mavjud bo'lgan yerlaridir. Keyinchalik ko'pgina Afrika davlatlari alohida bo'lib mustaqillikka erishganidan so'ng ko'chib kelgan ba'zi kishilar vataniga qaytib ketishdi.

Rossiya MDH ichida eng yirik, qudratli davlat hisoblana-di, ammo demografik vaziyatni yaxshilash davlat ahamiyatidagi muammolardan biri hisoblanadi. 1990-yillardan beri tabiiy ko'payishi manfiyga tushgan. Aholisi O'rta Osiyo va boshqa MDH davlatlaridan ko'chib borayotganlar soni bilan o'smoqda va ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojini to'ldirmoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Aholi soni dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlariga (turlari, aniqlash, hisoblash metodlari) nimalar kiradi?
2. Aholi tarkibining asosiy belgilari qanday?
3. Aholi migratsiyasi nima?
4. Aglomeratsiya, megapolis, suburbanizatsiya, rururbanizatsiyaning ko'rinishlarini keltiring?
5. Progressiv yosh tarkibi, regressiv yosh tarkibidan qanday farqlanadi?
6. Dunyodagi aholi zich joylashgan areallarni aniqlang?
7. Aholi takror barpo bo'lishi nima va uning turlari?
8. Demografik o'tish bosqichlarini ajrating?

2.3. Dunyo xo'jaligi geografiyasi

Reja:

1. *Dunyo xo'jaligiga umumiy ta'rif*
2. *Dunyo sanoati*
3. *Jahon qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlari rivojlanishi va joylanishi*
4. *Dunyo transporti*

1. *Dunyo xo'jaligiga umumiy ta'rif*

Jahon xo'jaligi ko'p asrlardan beri mavjud bo'lsada, 19-asr oxiri 20-asr boshlarida to'liq shakllandi. Bunga ko'pgina omillar ta'sirida erishildi, ya'ni yirik mashina ishlab chiqarishining rivojlanishi, transportning samarali turlari paydo bo'lishi, fan-texnika yutuqlari va boshqalar.

Jahon xo'jaligi – bu dunyo mamlakatlari milliy xo'jaligining tarixan, o'zaro iqtisodiy jihatdan bog'langan murakkab to'plamidir. Butun jahon iqtisodiy munosabatlar asosini jahon bozori tashkil etadi. Ushbu bozor transport rivojlanishi munosabati bilan yana ham kengaydi, sababi, u dengizlarni birlashtirishga imkon berdi.

XX asrning 50-90-yillarida jahon xo'jaligida muhim rol o'ynaydigan davlatlar paydo bo'ldi. Bu davlatlarga Sharqiy, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo, Lotin Amerikasi, Avstraliya, Kanada va boshqalar kirdi. Bugungi kunda ko'pgina xorij va Rossiya olimlarining ilmiy tadqiqotlarida dunyo davlatlarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalashga harakat qilishmoqda.

O'tgan asrning 90-yillaridagi iqtisodiy geografiya darsligida jahon mamlakatlari 8 ta guruhga ajratilgan

1. «Katta yettilik davlatlari» (AQSH, Yaponiya, Kanada, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya, Italiya);

2. «Yettilikka» kirmaydigan G'arbiy Yevropaning rivojlangan davlatlari (Shvetsiya, Belgiya, Daniya, Niderlandiya, Norvegiya, Avstriya, Lyuksemburg, Shveysariya va bosh.);

3. Kapitalizmga o'tgan davlatlar (Avstraliya, JAR, Isroil, Yangi Zelandiya).

4. MDH va G'arbiy Yevropa davlatlari;

5. Yuqori YaIM ko'rsatkichiga ega bo'lgan, Fors ko'rfazidagi neft qazib oluvchi davlatlar;

6. «Yangi industrial mamlakatlar» Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi, Xitoy, Hindiston, Braziliya, Meksika, Argentina, Venesuela, Turkiya, Malayziya, Singapur, Koreya Respublikasi;

7. «Osiyoning to'rt ajdarhosi» Singapur, Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong;

8. Iqtisodiy qoloq davlatlar (Lotin Amerikasining ko'pgina davlatlari, Osiyo va Afrika qator davlatlari), BMT bunga dunyoning 40 ta davlatini kiritadi, ya'ni bulardan Bangladesh, Niger, Nepal, Efiopiya, Afg'onistan, Chad, Somali, Okeaniya davlatlari.

Tovar ishlab chiqarishining o'sishi, jahon bozorida davlatlar o'rtasida xomashyo va mahsulot bozorining raqobatini keltirib chiqardi. Xalqaro mehnat taqsimotning vaqti keldi. Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishida halqaro geografik mehnat taqsimotining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Geografik mehnat taqsimoti bu ijtimoiy mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko'ra rayonlararo va halqaro mehnat taqsimotiga bo'linadi. Halqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo'jaligini harakatlantiruvchi kuchi va negizidir. Dunyo mamlakatlari milliy xo'jaliklarining jahon xo'jaliklarini birlashtirish asosida halqaro mehnat taqsimoti (XMT) yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT)—ayrim mamlakatlarning tabiiy sharoit va resurslari, aholining mehnat malakalarining ko'nikmalari asosida ayrim mahsulotlari yoki ularning turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi va boshqa mamlakatlar bilan ayirboshlashuvidir. XMT mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi darajasi ijtimoiy-siyosiy tizimining harakteridan qat'iy nazar tovarlar xizmat va bilimlarning xalqaro ayirboshlanishi, ishlab chiqarishning rivojlanishi, ilmiy savdo soliq sohalarida boshqa hamkorlarining obyektiv asosidir. XMT mamlakatlar ichidagi va ular o'rtasidagi munosabatlar

rivojlanishining qonuniy natijasi ijtimoiy mehnat taqsimotining mantiqiy davomidir. XMT harakatlantiruvchi kuch va uni rag'batlantiruvchi omil. Mamlakatlarning unda ishtirok etishidan ko'zlangan maqsadi, manfaatlari, vazifalari iqtisodiy foyda olishga qaratilgandir. XMT da har bir mamlakat milliy iqtisodiyotning tutgan o'rni quyidagilarga bog'liq bo'ladi.

a) Iqtisodiy geografik holati.

b) Agroiqlimiy sharoitlari

d) Tabiiy resurslari foydali qazilmalar bilan ta'minlangan darajasi

e) Xalqning, millatning mehnat an'analari ma'lum ishlab chiqarish turlari xizmatlari ko'nikmalariga egaligi.

g) Mamlakatni iqtisodiy tarixiy rivojlanishi xususiyatlari

j) Ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot darajasi

h) Mehnat resurslari sifat tarkibi kasbiy va intellektual darajasi yangi kasb hunarlarining o'zlashtirish imkoniyatlari kabi bir qator iqtisodiy ijtimoiy ko'rsatkichlar.

XMTning mamlakatlar uchun manfaatli tomonlari.

1. Xalqaro ayirboshlashning qulay sharoitlarida eksport qilinayotgan tovarlar va xizmatlar baynalmilal va milliy qiymatlari o'rtasidagi ijtimoiy farqiga erishish.

2. Arzon import tovarlar va xizmatlar evaziga milliy tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlardan voz kechish.

Iqtisodiy integratsiya ikki va undan ortiq milliy xo'jaliklarining yagona mexanizmini yaratish maqsadidagi yaqinlashuvi va uyg'unlashuvidir. Iqtisodiy integratsiya jarayoni rivojlanish darajasiga ko'ra quyidagi beshta guruhga ajratiladi:

1. Erkin savdo mintaqasi;

2. Bojxona ittifoqi;

3. Umumiy bozor;

4. Valutaviy iqtisodiy ittifoq;

5. Siyosiy;

Dunyodagi eng yirik integratsion ittifoq neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) hisoblanadi. U 1960-yilda tashkil topgan bo'lib, asosiy neft qazib oluvchi davlatlar qiziqishlarini himoya qiladi. Uning tarkibiga 13 ta davlat kiradi, bular Saudiya Arabistoni, Quvayt, BAA, Qatar, Eron,

Iroq, Indoneziya; Afrikada-Liviya, Jazoir, Nigeriya, Gabon; Lotin Amerikasida-Venesuela, Ekvador.

AQSH, Kanada, Meksika iqtisodiy ittifoqi hududlari erkin savdo zonasiga (NAFTA) aylandi. Mintaqalar doirasidagi ittifoqqa Lotin Amerikasi assosiasiyasi integratsiyasi (LAI), Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi (ATES), Afrika birligi tashkiloti (OAE) va boshqalar kiradi.

Jahon xo'jaligi va uning tarmoqlari rivojlanishi va joylanishiga quyidagi omillar ta'sir etadi.

✓ Iqtisodiy geografik o'rin, hudud omili, tabiiy sharoit, tabiiy resurslar, birinchi o'rinda mineral resurslar;

✓ Hududning o'zlashtirilganlik va o'rganilganlik darajasi; transport omili;

✓ Demografik omil(aholi soni, mehnat resurslari va uning sifat darajasi, urbanizatsiya);

✓ Ilm talab omili; ekologik omil;

2000-yillarda dunyo iqtisodiyotida 2 240 million kishi band bo'lgan, bu 1900-yilga nisbatan 4 martaga ko'pdir. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar xo'jaligida 382 million, rivojlanayotgan davlatlarda 1,7 milliard kishi mehnat qilishadi. Iqtisodiyot tarmoqlarda bandlar soniga ko'ra Xitoy birinchi o'rinda turadi, ikkinchi o'rinda Hindiston, so'ngra AQSH, Indoneziya va Braziliya.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Xalqaro mehnat taqsimoti nima va uning turlari?

2. Dunyo davlatlari iqtisodiy rivojlanishiga ko'ra nechta guruhga ajratiladi?

3. Xalqaro mehnat taqsimotining manfaatli tomonlari nimalarni o'z ichiga oladi?

4. Xalqaro mehnat taqsimoti vujudga kelishidagi muhim omillar?

5. Jahon xo'jaligida hududning o'zlashtirilganlik va o'rganilganlik darajasi; transport omilining roli qanday?

6. Demografik omil (aholi soni, mehnat resurslari va uning sifat darajasi, urbanizatsiya) xo'jalik tarmoqlari rivojlanishida va joylanishida qanday ahamiyatga ega

2. Dunyo sanoati

Jahon xalq xo'jaligida sanoat tarmog'i yetakchi ahamiyat kasb etadi. Chunki, u iqtisodiyotning hamma tarmoqlari shakllanishiga, ayniqsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga, transportning barcha turlariga, zamonaviy telekommunikatsiya tizimlariga to'g'ridan to'g'ri va kuchli ta'sir etadi. Dunyo sanoat tarmog'ida bugungi kunda 350 milliondan ortiq kishi xizmat qiladi, bu jahon qishloq xo'jaligi tarmog'ida ishlayotganlarga nisbatan 3 barobarga kam degani. Moddiy ishlab chiqarishning asosi hisoblangan sanoat tarmog'i ikkiga bo'linadi: qazib oluvchi va qayta ishlovchi. Mazkur tarmoqlardan qazib oluvchi (qora va rangli metallar, ko'mir, torf, tabiiy gaz, neft, slanets va b.) birlamchi ahamiyatga ega. qayta ishlovchi tarmoqlar esa ikkilamchi tarmoqlar bo'lib, har ikkalasining ham hozirda umumiy dunyo iqtisodiyotida ulushining kamayib borishi xosdir. Faqat, ikkilamchi, ya'ni qayta ishlovchi tarmoqlarning qazib oluvchi tarmoqlarga nisbatan jahon iqtisodiyotiga qo'shayotgan hissasida kamayish biroz sekinroq kechmoqda. Jahon sanoat rivojlanishida yetakchi tarmoqlar yoqilg'i-energetika, mashinasozlik, kimyo, oziq-ovqat, yengil, yog'ochni qayta ishlash, metallurgiyadir.

1951-1980-yillarda dunyo sanoat tarmog'ining o'rtacha o'sish sur'ati rivojlangan davlatlarda 4,2 foizni, 1981-1998-yillarda 2,3 foizni, rivojlanayotgan davlatlarda esa, mos ravishda, 6,1 va 5,4 foizni tashkil etgan. 1900-2000-yillarda jahon sanoat ishlab chiqarishi 26 martaga ortdi. Bu, G'arbiy Yevropaning rivojlangan davlatlarida 22 martaga, rivojlanayotgan davlatlarda esa 62 martaga teng bo'ldi. Ayni shu davrda, sanoat ishlab chiqarishi hajmi AQSHda-23, Kanadada - 90, Xitoyda - 106, Braziliyada - 125 martaga ko'paydi. Ammo shunga qaramasdan, jahon sanoat ishlab chiqarishining 56 foizdan ko'pi G'arbning rivojlangan davlatlari hissasiga to'g'ri keladi.

Dunyo iqtisodiyotining asosini yoqilg'i-energetika kompleksi (YOEK) va uning uchta bo'g'ini, ya'ni, a). Yoqilg'i energetika resurslarini qazib olish, b). Resurslarni qazib olingan joyidan iste'mol joyiga yetkazish, v). Elektr va yoqilg'i

energiyalarini ishlab chiqarishni tashkil etadi. Iste'molda birlamchi energoresurslarga neft, gaz, ko'mir, yadro va qayta tiklanadigan energiya turlari kiradi. Birlamchi energoresurslar iste'moli va ishlab chiqarishida neftning hissasi 42 foiz, tabiiy gazniki 25 foiz, ko'mir 28 foiz, atom elektrostansiyasini 2,3 foiz, gidroelektrostansiyasini 3,3 foizga teng. Jumladan, ko'mir sanoati dunyoning 70 dan ortiq davlatlarida turli darajada rivojlangan. Yillik ko'mir qazib olish 5 mlrd tonnadan ortadi, shundan qazib olishning yarmi beshta davlatlarga to'g'ri keladi: Xitoy (qazib olish hajmiga ko'ra birinchi o'rinda), AQSH, Rossiya, Germaniya va Avstraliya. Bulardan tashqari, ko'mir qazib oluvchi yirik o'nlik davlatlarga Hindiston, Polsha, JAR, Ukraina va Qozog'iston ham kiradi. Ko'mirning asosiy qismi qazib olinayotgan davlatlarning o'zida iste'mol qilinadi. Atigi, 10 foizgina dunyo eksportiga chiqariladi. Chetga chiqarilayotgan ko'mir Avstraliya, AQSH, JAR, Hindiston va Xitoydan G'arbiy Jahonda toshko'mir va qo'ng'ir ko'mimi qazib olish va iste'mol qilish hajmi birmuncha kamayib bormoqda. Bu ularning geologik zaxirasi bilan umuman bog'liq emas. Chunki, aksariyat tarqalgan mineral yoqilg'i turlarida qattiq turdagi yoqilg'ining geologik zaxirasi 90 foizni tashkil etadi. Hozirgi davrda qazib olish darajasidan kelib chiqsa, uning zaxirasi bir necha yuz yillarga bema'lol yetadi. Neft va gazniki 10 foizdan ham kam, ularning zaxirasi 10 yilga, yaxshi foydalanilsa 100-150 yilga etadi xolos. Aholi va xo'jalikning birlamchi yoqilg'i turlariga bo'lgan talabi hali yetarlicha qondirilmayapti. Shu boisdan, ham tabiiy muhitga katta zarar yetkazilishga qaramasdan, juda ko'p miqdorda qazib olinayotgan bir paytda neftning narxi yildan-yilga ortib bormoqda.

Neft sanoati dunyoning 80 dan ortiq davlatlarida keng rivojlangan. Yiliga 3,7 mlrd tonna va undan ko'p neft qazib olinmoqda. Saudiya Arabistoni (1 o'rinda) dunyoda qazib olinayotgan neftning 15 foizini bermoqda. Umuman olganda, Fors ko'rfazidagi beshta davlatga yer yuzida qazib olinayotgan neftning (Saudiya Arabiston, Quvayt, Birlashgan Arab Amirli, Iroq, Eron) 25 foizi, OPEKga a'zo davlatlarga esa 40 foizi to'g'ri keladi. Sanoat jihatdan rivojlangan davlatlar

AQSH bilan birgalikda barcha yer sharidagi neftning 25 foizini qazib olishmoqda. Dunyodagi qazib olinayotgan neftning 10 foizi MDHga kiruvchi mamlakatlarga tegishli. Oxirgi yillarda rivojlangan davlatlarda neft qazib olish hajmi kamaygan. Bu asosan AQSH va Buyuk Britaniyada neft qazib olish qisqarishi bilan bog'liq, vaholanki, AQSH dunyoda neftning katta zaxiralariga ega mamlakat hisoblanadi. Ammo shunga qaramasdan, jahonda barcha iste'mol qilinayotgan neftning 52 foizini import qiladi. Asosiy neft import qiluvchi mamlakatlarga Yaponiya, AQSH, G'arbiy Yevropa va Koreya Respublikasi kiradi. Eksport qiluvchi davlatlar esa OPEK a'zolari, Rossiya, Xitoy hisoblanadi.

Jahonda 2,4 mlrd m³ tabiiy gaz qazib olinadi. Asosiy gaz qazib oluvchi davlatlarga Rossiya, AQSH, Kanada, Niderlandiya, Buyuk Britaniya, Jazoir, Iroq kiradi. Jami bo'lib dunyoda 60 dan ortiq davlatlarda gaz qazib olinadi. Tabiiy gazning tarqalishiga ko'ra hamda kelgusidagi zaxirasi bo'yicha Rossiya yetakchi hisoblanadi. Rossiya katta gaz zaxirasiga ega bo'lishiga qaramay, qazib olinayotgan gazning 40 foizga yaqinini chetga chiqaradi. Vaholanki, bu ko'rsatkich Kanadada-47 foiz, Niderlandiyada - 49, Jazoirida - 62, Norvegiyada-87 foizga teng.

Yoqilg'i-energetika kompleksining muhim bo'g'ini atom energiyasidir. Bugungi kunda ko'pgina davlatlar yadro yoqilg'i resurslariga ega. Bulardan uran rudasining yirik konlari JAR, Avstraliya, AQSH, Rossiya, Kanada, Niger, Namibiya, Fransiyada joylashgan. Uran rudalari Gabon, Shvetsiya, Argentina, Braziliya, Kolumbiya, Paragvay, Ekvador, Ispaniya va boshqa qator davlatlarda ham qazib olinmoqda. Bundan tashqari dunyoning 20 dan ortiq mamlakatida uran rudasi qazib olinadi.

XX asrga kelib energiya resurslari ko'mir, neft va tabiiy gaz bilan birgalikda noan'anaviy energiya manbalaridan, yadro va suv resurslaridan keng foydalanish yo'lga qo'yildi. Jahon sanoat ishlab chiqarishida noan'anaviy energiya manbalaridan foydalanish muammosi muhim o'rin tutadi. Noan'anaviy energiya manbalariga dengiz va okean to'lqinlaridan olinadigan energiya, shamol energiyasi, yerning geotermal

energiyasi, bu hozirda dunyoning 90 ta mamlakatida mavjud, uchinchisi quyosh energiyasi. Jumladan, quyoshdan yerga tushayotgan 0,01 foiz energiya, energiya resurslariga bo'lgan barcha ehtiyojni ta'minlagan bo'lardi.

Elektroenergetika olishga asoslangan quvvatli elektrostansiyalar tezlik bilan o'smoqda. Asosiy elektroenergiyani (60 foiz) neft, gaz, ko'mir, yonuvchi slanesga tayanadigan issiqlik elektrostansiyalari (IES) beradi. Hidroelektrostansiyalar 20 foiz, atom elektrostansiyalari 17 foiz, noan'anaviy elektr energiya manbalari 3 foiz elektr energiyani berishadi. Germaniya, Polsha, JAR, Ukraina, Belarussiya, Daniya, Gretsiya, Niderlandiya. Italiyada asosiy elektroenergiya IESlardan olinadi. Boshqa davlatlar energobalansida AESlarning ham hissasi bor. Masalan, Fransiyada barcha elektroenergiyaning 75 foizi, Belgiya va Yaponiyada esa yarmi AESga to'g'ri keladi. Dunyoda yillik elektroenergiya ishlab chiqarish 12 trln kvt/soatdan oshib ketdi. Asosiy yirik elektroenergiya ishlab chiqarish AQSH (25 foiz), Rossiya, Yaponiya, Xitoy, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Italiya, Braziliya, Norvegiya, Hindistonda yo'lga qo'yilgan.

O'tgan asrning 60-80 yillarida atom energetikasi tezlik bilan rivojlandi. 80-yillarning oxirida dunyoda 335 ta atom reaktorlari 300 mln kvt quvvat bilan ishlar edi. 1999 yilda dunyoning 28 ta davlatida 351 gvt quvvatiga ega 434 ta AESning energoblokida energiya ishlab chiqarilgan. AQSH (quvvati 85 mln kvtga yaqin), Fransiya (50 mln kvt), Yaponiya (bu yerda 43 atom reaktorlari umumiy quvvati 35 mln kvt bilan ish olib boradi), Germaniya, Rossiya, Shvetsiya, Ispaniya, Ukraina, Qozog'iston, Armaniston, Braziliya, Chili, Argentina, Peru, Urugvay, Kuba, Belgiya, Finlyandiya, Niderlandiya, Buyuk Britaniya, Bolgariya, JAR, Hindiston, Pokiston, Litva, Sloveniya va boshqa qator davlatlarda atom elektr stansiyalari ishlab turibdi. AESlarga qiziqish Lotin Amerikasi, janubiy, janubiy-sharqiy Osiyo davlatlarida hamon yuqori. Aksariyat, Yevropa davlatlarida esa aksincha, hatto 1998-yil 1-iyulda Shvetsiyada «Barsebek» AESi o'z ish faoliyatini to'xtatgan. Ko'pgina mamlakatlarda gidroenergetika tarmog'i rivojlanib bormoqda. Bunday davlatlarga yevropadagi

Avstriya (ishlab chiqarilayotgan barcha elektroenergiyaning 2/3 qismini beradi), Portugaliya (40 %), Lyuksemburg (58 %), Shveysariya (70 %), Norvegiya (99 %) kiradi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari energetika xo'jaligida GESlar asosiy rol o'ynaydi. Masalan, Braziliyada ishlab chiqarilayotgan barcha elektroenergiyaning 80 foizini, Surinamda 75 foiz, Kolumbiyada 70 foiz, Peru, Chili, Boliviya 50-55 foizini GESlar beradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ko'pgina davlatlarda noan'anaviy energiya manbalaridan foydalanish keng yo'lga qo'yilmoqda. Xitoy, Fransiya, Kanada, AQSH, Rossiyada to'liq energiyasidan foydalanish rivojlangan bo'lsa, shamoldan energiya olish AQSH, Belgiya, Niderlandiya, Rossiya, Yaponiyada keng yo'lga qo'yilgan. Geotermal energiya ishlab chiqarish manbalari AQSH, Meksika, Islandiya, Italiya, Yaponiya, Vengriya, Rossiya, Filippin, Yangi Zelandiya, Markaziy Amerikada yo'lga qo'yilgan. Energiya resurslari va ulardan foydalanishda birlamchi energiya manbalari neft, ko'mir, gaz, yadro yoqilg'isi, noan'anaviy energiya manbalariga talab oshib boraveradi. Jahon iqtisodiyoti instituti olimlarining prognoziga ko'ra 1995-2015-yillarda birlamchi energiya manbalari iste'moli 1,7 martaga ortishi mumkin. Aksincha, iste'molda neftning hisyasi kamayib, gazniki o'sishi, ko'mirniki esa hozirgi miqdorda saqlanib qolinishi kutilmoqda.

Metallurgiya-mashinasozlik sanoati – Metallurgiya sanoat tarmog'i hamisha ikkita, ya'ni qora va rangli metallurgiyaga ajratilgan (maktab darsliklarida batafsil ma'lumot berilgan). Qora metallurgiya tarmog'iga kiruvchi temir rudasi 50 ga yaqin mamlakatlarda qazib olinadi. Dunyoning yetakchi metallurgiya markazlari G'arbiy Yevropa, AQSH, Rossiya va Yaponiya hisoblanadi. Yaponiya metallurgiyasi to'liq import temir rudasiga tayanadi. Qora metallurgiya oxirgi yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar hisobiga kengayib, o'sib bormoqda.

Braziliya va Hindiston po'lat quyish bo'yicha Yevropa mamlakatlarini quvib o'tdi. Rangli metallurgiyada rangli metallar ikkiga og'ir va yengilga ajratiladi. Og'ir rangli metallar ko'p miqdorda yoqilg'i, xomashyo va suvni talab etsa, yengil

rangli metallarga juda ko'p elektr-energiyasi zarur. Masalan, 1 t alyuminiy olish uchun 16-18 ming kvatsoat elektroenergiya sarflanadi. Shu boisdan, alyuminiy ishlab chiqarish korxonalari arzon elektroenergiya manbalariga yaqin joylashtiriladi. AQSH, Yaponiya, Rossiya, Kanada, Germaniya, Norvegiya, Fransiya, Italiya asosiy alyuminiy ishlab chiqaruvchi davlatlardir. Ko'p miqdorda mis qazib oluvchi va ishlab chiqaruvchi mamlakatlarga Chili, Peru, Zambiya, Kongo (Kinshasa), Rossiya, AQSH, Xitoy, Qozog'iston kiradi.

Jahon iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i mashinasozlik hisoblanadi. Unga barcha sanoat mahsulotining 1/3 to'g'ri keladi. Mashinasozlikning asosiy tarmoqlari transport mashinasozligi (avtomobilsozlik, aviasozlik, temiryo'l mashinasozligi, kemasozlik), qishloq xo'jaligi, energetika, stanoksozlik, priborsozlikdir. Mashinasozlik davlatlarning ilmiy-texnika taraqqiyotini belgilaydi, shu boisdan ham bu tarmoq unda band bo'lganlar va mahsulot narxi bo'yicha jahon sanoatida birinchi o'rinni egallaydi. Dunyoda mashinasozlik asosan to'rtta regionda: G'arbiy Yevropa, AQSH, Yaponiya va Sharqiy Yevropada rivojlangan. Yiliga jahonda 50 mln dona avtomobil ishlab chiqariladi, uning katta qismi yengil avtomobillardir. Oxirgi yillarda AQSH va Yaponiya avtomobilsozlik bo'yicha o'zining yetakchi mavqeini saqlab kelmoqda, ya'ni yiliga 22 mln dona avtomobil ishlab chiqaradi. Germaniya va Fransiya dunyo bozoriga 8,5 mln dona avtomobil yetkazib beradi. Hozirda Lotin Amerikasi davlatlari yiliga 2,5 mln dona avtomobil ishlab chiqarish bilan ushbu davlatlarga yetib olishga harakat qilishmoqda. «Ford», «Djeneral motors», «Kraysler» (AQSH), «Nissan», «Xonda», «Toyota» (Yaponiya); «Folksvagen», «Daymlyer-Bens» (Germaniya); «Fiat» (Italiya); «Reno» va «Pejo-Sitroen» (Fransiya) kabi avtomobil konsernlari va firmalari dunyoga mashhur. Dunyo kemasozligida Yaponiya (jahon ishlab chiqarishining 52 foizi), AQSH, Janubiy Koreya, Rossiya, Ukraina, Norvegiya, Germaniya, Buyuk Britaniya yetakchi hisoblanadi.

Jahon industriyasining yangi tarmog'i elektron sanoati hisoblanadi. Elektron sanoati ko'pgina mamlakatlarda mashinasozlik sanoatidan keyin yetakchi o'ringa chiqib oldi. Bularga Osiyodagi Singapur, Koreya Respublikasi misol bo'ladi. Elektron sanoati mashinasozlikning eng yangi ko'p bilim-ilm talab sanoat tarmog'i bo'lib, ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq, ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlikda ish olib boradi. Aholi va xo'jalikning aniq hisoblash mashinalariga, kompyuterlarga, aloqa apparaturalariga, maishiy elektron texnika buyumlariga bo'lgan ehtiyoji kundan-kunga ortib bormoqda. Bugungi kunda AQSH murakkab elektron mashinasozlik sanoati o'ta taraqqiy etgan mamlakat hisoblanadi. Mintaqa dunyoda kompyuter soni bo'yicha birinchi o'rinda turadi, masalan, har 100 ta biznesmenga 50 ta personal kompyuter to'g'ri keladi.

Yaponiya jahonda elektron mashinasozlik rivojlanish darajasiga ko'ra ikkinchi o'rinda turadi. Elektron mashinasozlik sanoatining 1000 ga yaqin korxonalari Yaponiyadan tashqarida ham juda keng faoliyat olib boradi. 500 ga yaqini Osiyoda, 150 ga yaqini AQSHda, 100 tasi Yevropada va hokazo. Yaponiyaning o'zida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlar, ya'ni integral sxemalar, kompyuterning yangi avlodlarini ishlab chiqarish qolgan, xolos. G'arbiy Yevropa elektron mashinasozlik sanoati rivojlanishi uchun yetarli ilmiy, moliyaviy, texnik va boshqa imkoniyatlarga ega bo'lgan mintaqalardan biridir. Bu yerda telekommunikatsion apparaturalar, hisoblash texnikasi, turli elektron priborlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. O'tgan asrning 80-yillarida Finlyandiya va Shvetsiyada quvvatli mobil aloqa vositalari ishlab chiqarish korxonalari barpo bo'ldi. Asosan elektron mashinasozlik sanoati Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Niderlandiyada rivojlangan bo'lib, ularga jami mintaqa elektron sanoati mahsulotining 90 foizi to'g'ri keladi.

Yaponiya va Amerika janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari qulay geografik, iqtisodiy va demografik imkoniyatlarini hisobga olgan holda XX asrning 80-yillarida o'zlarining ko'pgina elektron mashinasozlik sanoat korxonalarini, filliallarini mazkur mintaqada joylashtira boshladi. Bu esa

ushbu hududlarda nafaqat sanoat tarmog'ini rivojlanishiga, balki milliy kadrlar yetishib chiqishiga, eksportdan yuqori daromad olishga imkon berdi.

Kimyo sanoati-elektroenergetika va mashinasozlik bilan birga iqtisodiyotning muhim bo'g'ini hisoblanadi. Kimyo sanoatining xomashyo bazasi xilma-xil bo'lib, eng avvalo, tabiiy xomashyolardan foydalaniladi. Bularga, tuz, oltingugurt, neft, gaz, ko'mir, yog'och hamda qator ishlab chiqarish chiqindilari kiradi. Kimyo sanoati tog' kimyo (mineral xomashyo qazib olish), asosiy kimyo (mineral o'g'itlar, kislota, soda ishlab chiqarish), organik sintez kimyosi (polimer material mahsulotlari uchun zarur yarim fabrikat materiallar), polimer materiallar (shinalar, polietilen plyonkalari) ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi.

Kimyo sanoati korxonalarini ham xuddi mashinasozlik korxonalaridagi joylashtirish qonuniyatiga amal qiladi va mashinasozlik tarmog'ini singari tarkibiga ko'ra o'ta murakkab sanoat tarmog'idir. Jumladan, tog' kimyo xomashyo, asosiy kimyo iste'molchi va xomashyo, organik sintez kimyo ko'p suv, xomashyo, energiya manbalariga yaqin joylashtiriladi. Kimyo sanoati rivojlanishiga ko'ra dunyo mamlakatlari quyidagi uchta guruhga ajratiladi. 1) kimyo sanoati yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar; AQSH, Kanada, Yaponiya, G'arbiy Yevropa davlatlari, Rossiya, Ukraina, Avstraliya, Xitoy, Koreya, Singapur.

2) Kimyo ishlab chiqarishi rivojlanayotgan davlatlar Hindiston, JAR, Jazoir, Marokko, Liviya, Misr, Pokistan, Meksika, Eron, Turkiya, Nigeriya, Qozog'iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Filippin, Sharqiy Yevropa va boshqa regionlar;

3) Kimyo sanoati past darajada rivojlangan davlatlar (tropik Afrika, Okeaniya, qator Markaziy Amerika davlatlari, Nepal, Butan va boshqalar). Shuningdek, dunyoda kimyo industriyasining yirik rayonlari va markazlari ham mavjud, bularga AQSHdagi Texas, Pitsburg, Rossiyadagi Volgabo'yi, Ukrainadagi Donbass, Germaniyadagi Rur va boshqalar kiradi.

G'arbiy Yevropa kimyo sanoatida handlar soni AQSHdan 2 marta, Yaponiyadan 4 marta ko'p. Yevropada AQSH va Yaponiyaga nisbatan sezilarli darajada ko'p sintetik bo'yoqlar, yuvuvchi vositalar, boshqa tarmoqlar uchun zarur bo'lgan maxsus ximikatlar, plastmassa, sintetik kauchuk, kimyoviy tolalar ishlab chiqariladi. Xuddi shunday Shimoliy Amerika ham dunyo kimyo sanoati rivojlanishiga munosib hissa qo'shmoqda. Bu yerda kimyo sanoati taraqqiyoti uchun yetarli shart-sharoit mavjud. Masalan, mintaqaning tog'kimyo xomashyosiga (osh va tosh tuzi, fosforit, neft, gaz, oltingugurt) boyligi, yirik energiya manbalariga egaligi, AQSH va Kanadada tarmoqni joylashtirish uchun suvning etarlicligi, innovatsion texnologiya yaratish va jihozlar bilan ta'minlash uchun baquvvat ilmiy-texnika salohiyatining borligi, mashinasozlik sanoati salohiyati va uning ishlab chiqarish jihozlari bilan ta'minlash qobiliyati kabi xususiyatlari.

Yaponiya kimyo sanoati rivojlanishiga ko'ra AQSHdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Juda kam miqdorda mineral-xomashyo va yoqilg'i resurslariga tayangan holda, to'liq neft, gaz, tog' kimyo xomashyosini import qilsada, mamlakatda juda baquvvat kimyo sanoati tarkib topgan. Osiyoda yaratilayotgan kimyo sanoati mahsulotining 62 foizi Yaponiyaga to'g'ri keladi. Ammo oxirgi yillarda Xitoy va boshqa industrial davlatlarda kimyo sanoatining rivojlanishi uning hissasini kamaytirmoqda. Biroq, Osiyo dunyoda hamon asosiy kimyo mahsulotlarini import qiluvchi region sifatida qolmoqda. Kimyo sanoati jahon iqtisodiyotida yetakchi tarmoq bo'lishiga qaramay, asosiy tabiiy muhitni ifloslantiruvchi, inson sog'ligiga katta xavf tug'diruvchi ishlab chiqarish tarmog'i bo'lib qoladi.

Yengil sanoat - Sanoatning yana bir tarmog'i bu yengil sanoatdir. Yengil sanoat tarmog'i aholini turli predmetlar, buyumlar bilan ta'minlovchi xilma-xil tarmoqlarni o'ziga birlashtiradi. Yengil sanoat tarmog'i qishloq xo'jaligi, kimyo sanoati va mashinasozlik bilan chambarchas bog'liqlikda rivojlanadi. Mazkur tarmoqlar yengil sanoatni xomashyo, tabiiy va sun'iy tolalar, teri mahsulotlari, bo'yoqlar, mashina va jihozlar bilan ta'minlaydi.

Yengil sanoatning eng muhim tarmog'i to'qimachilikdir. To'qimachilik sanoati unda ishlovchilar soni bo'yicha va ishlab chiqarish hajmiga ko'ra yetakchi tarmoqlardan biri bo'lib, unda sun'iy, kimyoviy tolalar ishlab chiqarish bugungi kunda yetakchi o'ringa chiqib oldi. Ayniqsa, dunyo bo'yicha AQSH, Hindiston, Yaponiya davlatlari eng ko'p kimyoviy tolalar ishlab chiqaradi. Bulardan keyingi o'rinlarda Osiyo yo'lbarzlari, Koreya Respublikasi va Tayvan turadi. Ip gazlama mahsulotlari ishlab chiqarish esa asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda yo'lga qo'yilgan bo'lib, so'zsiz bunda Hindiston yetakchi, so'ngra AQSH va Xitoy turadi.

Ipak gazlama ishlab chiqarish an'anaviy Osiyo mamlakatlari tegishli bo'lsa, jun gazlama ishlab chiqarish AQSH, Buyuk Britaniya, Italiya davlatlarida yaxshi rivojlangan. Jun gazlamani chetga eng ko'p aynan shu davlatlar eksport qiladi. Lyon tolasi va undan gazlamani Rossiya, Belorussiya, Fransiya va Polshada ishlab chiqariladi. Turli gilamlar AQSH va Hindistonda ishlab chiqariladi. Ammo qo'l mehnatida yaratilgan gilam mahsulotlari jahon bozorida eng qimmat mahsulot hisoblanadi. Dunyo bozoriga qo'l mehnatida yaratilgan gilam mahsulotlarini Eron, Afg'oniston va Turkiya davlatlari yetkazib beradi.

Oxirgi yillarda rivojlangan davlatlarning jahon to'qimachilik sanoatiga qo'shayotgan hissasi sezilarli darajada kamaydi. Aksincha, rivojlanayotgan davlatlarda, ayniqsa, arzon ishchi kuchiga tayanilayotgan janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlarida esa uning ulushi ortib bormoqda. To'qimachilik bilan baravariga tikuvchilik sanoati ham sharqqa tomon siljib taraqqiy etmoqda. Dunyo bozorida Xitoy va Hindistonning tayyor tikilgan kiyimlari bugungi kunda Yevropa, Amerika mahsulotlari bilan raqobotlashmoqda. Charm va oyoq-kiyim sanoati rivojlangan davlatlarda, AQSH va Italiyada yaxshi rivojlangan bo'lib, ushbu davlatlar yiliga har biri 600 mln juft oyoq kiyim ishlab chiqaradi. Dunyoda arzon va sifatli oyoq kiyim ishlab chiqaruvchi Xitoy va Tayvan jahon bozorida eksport bo'yicha birinchi o'ringa chiqib oldi. Tabiiy mahsulotlar ichida mo'yna eng qimmatbaho hisoblanadi. Rossiya, AQSH, Xitoy va Germaniya jahon

mo'yna bozorini to'liq egallashgan. Gretsiya turli mamlakatlardan keltirilgan mo'yna parchalarini qayta ishlash bilan dunyoda dong taratgan bo'lsa, qolgan ko'pgina davlatlar sun'iy arzon mo'ynadan kiyim ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishgan. Yengil sanoatning yana bir muhim tarmog'i yuvelir mahsulotlari ishlab chiqarish, qimmatbaho toshlarga va metallarga ishlov berishdir. Bu tarmoq AQSHda, Isroil, Hindiston va G'arbiy Yevropa davlatlarida yaxshi rivojlangan.

O'rmon sanoati sanoatning eng qadimgi tarmoqlaridan biri bo'lib, uning korxonalari asosan yog'och, o'rmon yaqinida, dengiz, daryo bo'ylarida, temir yo'llar atrofida joylashtiriladi. Yog'och tayyorlash shimoliy yarim sharda joylashgan Kanada, Rossiya, AQSH, Shvetsiya va Finlyandiya yaxshi yo'lga qo'yilgan. Aholi jon boshiga yog'och tayyorlash, yog'och mahsulotlarini chetga eksport qilish, qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha Kanada dunyoda birinchi o'rinda turadi. Oxirgi yillarda janubiy Braziliya, Afrika, Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasidagi o'rmonlardan foydalanish jadallashib bormoqda. Afsuski, bu yerdagi qimmatbaho yog'ochlar, daraxtlardan mahalliy aholi faqat o'tin sifatida ishlatishadi xolos. So'nggi vaqtlarda dengiz va okeanlar orqali yog'ochni Yaponiyaga eksport qilish yo'lga qo'yildi. Mebel ishlab chiqarish o'rmon sanoatining boshqa tarmoqlariga nisbatan birmuncha farqli ravishda joylashtirilgan. An'anaviy mebel mahsulotlarini AQSH va G'arbiy Yevropa ishlab chiqaradi. Ofis mebellari ishlab chiqarish va uni Yaponiya hamda Yevropaga eksport qilish bo'yicha Xitoy birinchi o'rinda turadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Dunyo xo'jaligidagi o'zgarishlarga baho bering.
2. Jahon sanotidagi eng yirik tarmoqlar qaysilar?
3. Dunyo sanoatini tashkil etish formalari
4. Dunyoning neft, gaz sanoati.
5. Dunyoning mashinasozlik kompleksi.
6. Dunyo sanoatida og'ir mashinasozlikning o'rni va ahamiyati.

7. Mashinasozlikning asosiy turlari va asosiy tarmoqlari yer sharining qaysi mintasida yaxshi rivojlangan?

8. Tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi davlatlarga qaysilar kiradi?

9. AES lar rivojlangan davlatlarni ko'rsating?

10. Mo'yna parchalarini qayta ishlash bo'yicha dong taratgan davlat?

3. Jahon qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlarining rivojlanishi va joylanishi

Qishloq xo'jaligi – jahon xo'jaligining eng qadimgi tarmoqlaridan biri. Dunyoda ishlovchilar soni bo'yicha birinchi o'rinda turishi (1,5 milliarddan), aholi ehtiyojini oziq-ovqat mahsulotlari bilan, sanoatni xilma-xil xomashyo bilan ta'minlovchi, milliy ishlab chiqarish va aholi bandligiga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi tarmoq hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida aholining bandligi bo'yicha rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan davlatlardan farq qiladi. Masalan, Osiyo va Afrika davlatlarida aholining 3/5 qismi, Janubiy Amerika va Okeaniyada-1/5, Yevropa va Shimoliy Amerikada 1/10 qismi band. Dunyodagi iqtisodiy faol aholining deyarli yarmi mehnat qilayotgan qishloq xo'jaligi jahon eksportining 1/10 ga yaqinini beradi.

Qishloq xo'jaligi asosan dehqonchilik va chorvachilikka bo'linadi. Dehqonchilik tarmog'i oziq-ovqat va noziq-ovqat ahamiyatga ega bo'lib, o'z navbatida, donchilik (bug'doy, sholi, makkajo'xori, suli, boshoqlilar va boshqalar), texnika (qand lavlagi va shakar qamish, kungaboqar, yeryong'oq, paxta tolasi, jut va bosh.), sabzavot va poliz, kartoshka, ko'p yillik ekinlarga (bog'lar, uzumzorlar, mevalar, kauchuk plantatsiyalari) ajratiladi. Chorvachilik-qoramolchilik, qo'y-chilik, echkichilik, cho'chqachilik, parrandachilik, yilqichilik, asalarichilik baliqchilik va baliq xo'jaligidan iborat.

Qishloq xo'jaligi ikkita yo'l bilan, ya'ni intensiv va ekstensiv yo'l bilan rivojlantiriladi. Intensiv yo'l-fan va texnologiyaning eng so'nggi yutuqlarini qo'llagan holda, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish,

chorvachilikda samaradorlikka erishish orqali rivojlantirish. Intensiv yo'l rivojlangan mamalakatlarda yo'lga qo'yilgan bo'lib, ularda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yuqori darajada qayta ishlash, saqlash, mexanizatsiyalash, kimyolash ishlari amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnika taraqqiyoti o'tgan asrning ikkinchi yarmidan juda jonlandi. 60-yillardan ushbu tarmoqni kimyolashtirish boshlandi, ya'ni mineral o'g'itlarni qo'llash, o'simliklarni kimyoviy yo'l bilan himoyalash, 80-yillardan rivojlangan davlatlarda biotexnologiya, gen injeneriyasi, kompyuterlash, hatto robotlash ishlari yo'lga qo'yildi. Kimyolashtirish asosan qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlarni qo'llash, ekinlarni kimyoviy himoyalashga qaratilgan bo'lib, shu yo'l bilan ekinlar hosildorligini oshirish, yer unumdorligiga erishish maqsad qilib belgilandi. XX asrning ikkinchi yarmidan mineral o'g'itlarni ishlatish 10 martaga ko'paydi. Natijada, 1 kg mineral o'g'it ishlatish ekinlar hosildorligining donli ekinlarda 8-12 kg, moyli ekinlarda 4-8 kg, qulupnayda 30-50 kg ortishiga olib keladi. Mineral o'g'itlarni ishlatish rivojlanayotgan davlatlarda tezlik bilan o'sib, ya'ni hatto Osiyo Yevropa va Shimoliy Ayerikani quvib o'tib, dunyoda birinchi o'ringa chiqib oldi. Osiyo qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlar ishlatish Xitoy hisobiga (oxirgi 10 yilda Xitoyda 2 martaga ortdi) o'sdi. Shu vaqtning o'zida sobiq SSSR davlatlarida bu ko'rsatkichda pasayish ro'y beradi. Ekin ekiladigan yerga mineral o'g'it solish bo'yicha G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiya yetakchi o'rinni egallaydi, Jumladan, 1 gektar yerga Niderlandiyada-770 kg, Buyuk Britaniyada-350 kg va Yaponiyada 450 kg o'g'it solinadi.

Mexanizasiyalash ixtisoslashishga, tabiiy sharoiti va qishloq xo'jaligi korxonalarining sotsial-iqtisodiy holatiga chambarchas bog'liq. Hozirda dunyo bo'yicha traktorlar miqdori ortdi, ya'ni Osiyoda (7 marta), ayniqsa, Hindistonda va Xitoyda ko'paygan. Mexanizasiyalash bo'yicha Yevropa birinchi, Osiyo ikkinchi o'rinda. Ekstensiv yo'l ekin maydonlari kengaytirish, qoramollar sonini oshirish hisobiga qishloq xo'jaligini yuritishdir. Hozirda dunyo yer fondining 35 foizi qishloq xo'jaligi va turli oziq - ovqat mahsulotlari ishlab

chiqarish bilan band. Turli maqsadlarda ishlatiladigan eng qimmatbaho va hosildor yerlar 1,5 mlrd ga bo'lib, ular sifatiga, samaradorligiga ko'ra materiklar miqyosida notekis taqsimlangan. Dunyo bo'yicha, har bir kishiga 0,3 ga ekin maydoni to'g'ri keladi, shundan Osiyoga 31 foiz (0,15 ga) bo'lib, bu eng kichik ko'rsatkich. Sababi, Osiyoda 1 ga yer 7 kishini boqishi kerak. Aholisi zich joylashgan Yevropada 1 ga yer 4 kishini boqadi, Janubiy Amerikada-2,0, Shimoliy Amerikada-1,5 kishiga to'g'ri keladi. Osiyoda 4,3 mlrd aholi yashaydi, umumiy yer maydonining 18 foizi haydaladigan yerlar, shu boisdan ham jon boshiga yer maydoni kichikdir. Yevropada dehqonchilikni rivojlantirish uchun tabiiy sharoit eng qulay, yer maydoni sezilarli darajada o'zlashtirilgan, ammo aholisi o'ta zich joylashgan, aholi jon boshiga yer miqdori Osiyoga nisbatan kam.

Afrika va Janubiy Amerikada qayta ishlanadigan yer maydoni juda kam, o'zini-o'zi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlay olmaydi. Afrikada umumiy yer maydonining 6 %, Janubiy Amerikada 8 % haydaladigan yerlar. Bu haydaladigan yerlardan ham bir xil foydalanilmaydi. Ko'pgina rayonlarda sug'oriladigan yer maydoni kengayib bormoqda. Oxirgi 25 yilda ekin ekiladigan yer maydoni 140 million gektarga, ya'ni 10 foizga o'sdi, aholi esa 50 foizga ortdi. Ko'payib borayotgan aholini faqat qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish hisobiga oziq-ovqat bilan ta'minlanmoqda.

Yaylovlarni asta-sekinlik bilan haydaladigan yerlar egalladi. Bunday yerlar o'rmonlar, hosildorligi past yaylovlar hisobiga o'rtacha yiliga 5-10 million gektarga ortib bormoqda. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda 1 ta traktor o'rtacha 34 gektar yerni qayta ishlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlarda, bu ko'rsatkich-620 gektar, Hindistonda 3000 gektarga teng. Uchinchi dunyo davlatlarida hamon dala ishlari qo'lda amalga oshiriladi. Shu boisdan ham bu mamlakatlarda 1 gektar yer past darajada - 0,61 kishini, o'rtacha darajada - 2,1 kishini, yuqori darajada - 5,05 kishini boqadi. 2000 yilda 117 ta rivojlanayotgan davlatlardan 64 tasida yerlar ayanchli holatda bo'lib, aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlay olish imkoniga ega emasdi.

Dehqonchilik – Qishloq xo‘jaligining asosini don ishlab chiqarish tashkil etadi. Har yili dunyo bo‘yicha 2,5 milliard tonna don mahsuloti yig‘ib olinadi, qayta ishlanadigan yerlarning yarmini donli ekinlar egallaydi. Donli ekinlarning uchta asosiy turi ajratiladi: bug‘doy (don yalpi mahsulotining 28 foizini), sholi (26 foiz) va makkajo‘xori (25 foiz). Bug‘doy dunyoning 70 ta mamlakatida yetishtiriladi. Asosiy don yetishtiruvchi davlatlar AQSH, Xitoy, Ukraina, Rossiya, Qozog‘iston, Kanada, Avstraliya, Hindiston, Argentina, Fransiya hisoblanadi. Bug‘doy eksport qiluvchi davlatlarga AQSH, Kanada, Avstraliya, Argentina, Fransiya kiradi. Don va don mahsulotlari tannarxiga ko‘ra jahon qishloq xo‘jaligi tovar aylanmasida go‘sht va go‘sht mahsulotlaridan so‘ng ikkinchi o‘rinni egallaydi. Dunyo don xo‘jaligi geografiyasida o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Osiyo hozirda jami don mahsulotining teng yarmini bermoqda.

Donli ekinlardan ikkinchisi - bu makkajo‘xori ekinidir. Makkajo‘xori Shimoliy Amerika hindularining oziq-ovqati bo‘lgan bo‘lsada, keyinchalik butun dunyoga nafaqat, oziq-ovqat, balki oziqa va texnika ekini sifatida tarqalgan. Hozirgacha ham Shimoliy Amerika makkajo‘xori eng ko‘p ekiladigan mintaqalardan biri bo‘lib qolmoqda. Dunyo makkajo‘xori hosilining 40 foizi, jahon eksportining 75 foizi AQSHga to‘g‘ri keladi. Ammo shunga qaramasdan, oxirgi yillarda bu ekin turi bo‘yicha, Osiyo davlatlari salmog‘i biroz ortib bordi va jahon makkajo‘xori mahsulotining $\frac{1}{4}$ bera

boshladi. Yer sharidagi yirik makkajo‘xori yetishtiruvchi davlatlarga AQSH, Xitoy, Braziliya, Meksika, Ruminiya va Fransiya kiradi. Makkajo‘xorini asosan Yaponiya, Koreya Respublikasi, Malayziya va G‘arbiy Yevropa davlatlari (Ispaniya, Buyuk Britaniya, Belgiya) sotib olishadi.

Asosiy sholi yetishtiruvchi davlatlar Xitoy, Bangladesh, Indoneziya, Yaponiya, Tailand, Myanma, Vetnam, Fillipin va Janubiy Koreyadir. Shuningdek, AQSH, Meksika, Braziliya va O‘rta Osiyoning ba‘zi respublikalarida ham sholi yetishtirish yo‘lga qo‘yilgan. Qand lavlagi mo‘tadil kengliklar ekini bo‘lib, uni asosan Fransiya, Ukraina, Rossiya, AQSH, Polsha,

Germaniya, Vengriya, Italiya va Xitoy yetishtiradi. Shakarqamish bundan farqli ravishda tropik kengliklarda, eng avvalo, Lotin Amerikasi-Braziliya, Kuba, Meksika, Kolumbiya hamda Osiyo davlatlari, Xitoy, Hindiston, Pokiston va Indoneziyada o'stiriladi. Rivojlangan davlatlardan AQSH va Avstraliyada yirik shakarqamish plantatsiyalari mavjud.

Paxta tolasi qadimda Hindiston va Meksikada ekin sifatida kiritilgan. Bu issiqni, namni sevuvchi mo'tadil iqlim mintaqasining ekini tuproqqa, o'g'it va sug'orishga alohida e'tibor talab qiladi. Dunyoda yiliga 20 mln tonna paxta tolasi yetishtiriladi. Yetakchi paxta tolasi ishlab chiqaruvchilarga: Xitoy (jami dunyo mahsulotining 25 foizi) AQSH, Hindiston, Pokiston, Braziliya, Turkiya, Misr, Avstraliya va O'rta Osiyo respublikalari, xususan O'zbekiston kiradi. Asosiy paxta tolasi chetga eksport qiluvchi davlatlar birinchi o'rinda AQSH (jahon eksportining 1/4), ikkinchi o'rinda O'zbekiston, so'ngra Turkmaniston va Avstraliya hisoblanadi. An'anaviy uzun tolali Misr paxtasi qimmatligi jihatdan alohida ajralib turadi. Ko'pgina davlatlarda o'rta tolali paxta yetishtiriladi.

Moyli ekinlardan eng muhimi kungaboqar (Rossiya, Ukraina, Bolgariya, Qozog'iston, Vengriya, Ruminiya), soya (AQSH, Xitoy, Braziliya, Meksika), yeryong'oq (G'arbiy Afrika, Hindiston) ham dunyo bo'yicha ko'p miqdorda ekiladi. Shuningdek, yer sharida choy ishlab chiqarish (3 mln tonna) Hindistonda, Xitoyda, Shri-Lankada, Keniyada, Indoneziyada, Turkiyada, Yaponiyada, Eronda, Bangladesh, Gruziya, va Rossiyada, kofe esa (yer shari bo'yicha 3 mln tonna kofe ishlab chiqariladi) Braziliya, Kolumbiya, Indoneziyada, Meksika, Gvatemala, Efiopiya, Uganda, Hindiston va Kosta-Rikada yo'lga qo'yilgan.

Janubiy Amerikaliklar ekini bo'lgan kartoshka mo'tadil mintaqada yetishtiriladi. Uni oziqa sifatida, spirt va kraxmal olishda keng foydalanishadi. Bundan tashqari, hozirgi kungacha kartoshka kambag'al aholining eng muhim oziq-ovqati bo'lib xizmat qilib kelmoqda. 90-yillargacha kartoshka Rossiya, Polsha va Xitoyning asosiy ekini bo'lib kelgan bo'lsa, keyinchalik Xitoy yetishtirish bo'yicha birinchi o'ringa chiqib oldi.

Issiq talab janubiy Amerikaliklar ekini bo'lgan tamaki mo'tadil iqlim mintaqasida ko'plab yetishtiriladi. Ammo shunga qaramasdan, yer sharining barcha mintaqalarida tamaki ekiladi. Inson sog'lig'iga tamakining salbiy ta'siri keng targ'ib qilinishiga qaramay, uni yetishtirish sezilarli qisqarganicha yo'q. Tamaki sanoatida va xalqaro savdoda Angliya va Amerikaning yirik kompaniyalari hukmronlik qilishadi. Tamakichilik Osiyoda (dunyo hosilining 3/5), Shimoliy va Janubiy Amerikada, Sharqiy va G'arbiy Yevropada keng rivojlangan. Asosiy tamaki eksport qiluvchi davlat AQSHdir.

Tabiiy kauchuk olish XIX asrdan yo'lga qo'yilgan bo'lib, qishloq xo'jaligining yangi tarmog'i hisoblanadi. Dastlabki davrlarda bu ekin Janubiy Amerikada ekilar edi, keyinchalik kontrabanda yo'li bilan Osiyoga keltirilgan. Avtomobil sanoatining keng taraqqiy etishi tropik mintaqalarda kauchuk plantatsiyalarining Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Sun'iy kauchuk ishlab chiqarish yo'lga qo'yilganligi tabiiy kauchukka nisbatan 3 martaga ko'p mahsulot ishlab chiqarish ortishiga olib keldi. Natijada, hozirda tabiiy kauchuk yetishtirish geografiyasi o'zgardi. Dunyodagi jami kauchukning 9/10 qismi Osiyoda, qolgani Afrika va Janubiy Amerikada yetishtiriladi.

Chorvachilik - qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i chorvachilik bo'lib, u jami dunyo qishloq xo'jaligi mahsulotining 1/5 ni beradi. Asosiy chorva mahsulotlarini rivojlangan mamlakatlar yetkazib beradi va o'z navbatida, import qiluvchi davlatlar sirasiga ham aynan ular kiradi. Chorva mollarining bosh soni dunyoda - 4 milliardni tashkil etadi. Eng ko'pi yirik shoxli qoramollardir. Ular chorva mollarining 1/3 ga to'g'ri keladi. Asosiy yirik shoxli qoramollar joylashgan regionlarga Hindiston, Braziliya, AQSH, Xitoy, Rossiya, Argentina, Ukraina kiradi.

Yirik shoxli qoramollar yer sharida ishlab chiqarilayotgan sutning 90 foizini, go'shtning 1/3 ni beradi. Yirik shoxli qoramollarning eng ko'p joylashgan joyi Hindiston bo'lib qolmoqda. O'tgan asrning ikkinchi yarmigacha ikkinchi o'rinni AQSH egallab kelgan edi, keyinchalik sobiq SSSR

davlatlari egalladi. Chorvachilik rivojlanishi va ixtisoslashishi ko'p jihatdan oziqa bazasiga bog'liq. Oziqa bazasiga eng katta talab yirik shoxli qoramollarda, ya'ni sutchilikda. Sut chorvachiligi yer sharining asosan mo'tadil mintaqa, o'rmon va o'rmon dasht rayonlarida, tabiiy o'tloqlarga boy, yog'ingarchilik bir xil bo'lib turadigan, suvli oziqa manbalarida yaxshi rivojlangan. Sut chorvachiligi sanot jihatdan taraqqiy etgan Shimoliy Amerika, Shimoliy Yevropa, Yangi Zelandiya va boshqa qator davlatlarda (Boltiqlar bo'yida davlatlari, Belorussiya, Rossiya, Yangi Zelandiya) nisbatan yaxshi yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlarda sut chorvachiligi intensiv ravishda rivojlantirishga asoslanadi. Shu boisdan ham sut chorvachiligida yuqori hosildorlikka erishilmoqda. AQSH, Daniya, Niderlandiya, Shvetsiyada sut sog'ib olish 1 ta sigirdan 6 ming kg, Yaponiyada- 5 ming kg, Rossiyada 2,8 ming kg, Argentinada 2,6, Xitoyda 1,6, Mongoliyada 0,35 ni tashkil etadi. Rivojlanayotgan davlatlarda sut chorvachiligi asosan tog' oldi zonalarida yaxshi yo'lga qo'yilgan. Sigirlardan yiliga 500 million tonna sut sog'ib olinadi yoki kishi boshiga 100 kg dan kam. Kishi boshiga sut ishlab chiqarish bo'yicha Yangi Zelandiya birinchi o'rinda turadi (2400 kg), Irlandiya (1500 kg), Niderlandiya (900), Belorussiya (700), Daniya (500), Fransiya (490), Germaniya (450) ham bu sohada yetakchi davlatlar sirasiga kiradi.

Yirik shoxli qoramollarga dunyoda yetishtirilayotgan go'sht mahsulotining 30 foizi to'g'ri keladi. Mol go'shti yetkazib beruvchi yetakchi davlatlar Avstraliya, Braziliya, Niderlandiya, Kanada, AQSH va Argentina hisoblanadi. Cho'chqachilik, ko'pgina davlatlarda rivojlangan, cho'chqa bosh soni bo'yicha Xitoy birinchi o'rinda turadi. Shuningdek, AQSH, Rossiya, Polsha, Germaniya, Braziliya, Meksika, Ispaniya, Fransiya, Ukraina davlatlarida ham cho'chqachilik yaxshi rivojlangan. Musulmon davlatlarida din taqiqlaganligi munosabati bilan cho'chqa boqilmaydi. Cho'chqachilik dunyo go'sht mahsulotining 40 foizini va ma'lum bir miqdordagi teri mahsulotlarini beradi. Xitoy, AQSH, Braziliya, Meksika, GFR, Polsha, Rossiya, Ukraina, Yaponiyada cho'chqalar

bosh soni ko'p. Yer sharida cho'chqa go'shtini chetga asosan Niderlandiya, Polsha va AQSH eksport qiladi.

Dasht va chala cho'l zonalarida hamda tog' oldi regionlarda qo'ychilikning muhim areallari joylashgan. Qo'ylarning dag'al junli, mayin junli, yarim dag'al junli turlari ajratiladi. Dunyoda 1 milliard bosh qo'y soni mavjud bo'lib, ular Avstraliya, Yangi Zelandiya, Xitoy, Qozog'iston, Rossiya, Argentina, Urugvay, Ispaniya, Gretsiya, Buyuk Britaniya, Mongoliya, Marokko, Eron, Pokiston, Hindiston, Turkiya davlatlarida tarqalgandir. Yer yuzining dasht, quruq dasht, chala cho'l, va tog'li rayonlarida bu tarmoqning oziqa bazasi yaxshi rivojlangan. Qimmatli qorako'l junini beradigan qorako'l qo'ylari dunyoning ayrim mintaqalarida boqiladi, xolos. Bularga, O'zbekiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Tojikiston, Ukraina va JAR kiradi. Chorvachilikning kuchsiz rivojlangan tarmog'i bo'lgan echkichilik rivojlanayotgan Osiyo va Afrika mamlakatlarida keng tarqalgan. Jahonda, echkilar soni 700 milliondan ortadi, eng ko'p echkilar Xitoy va Hindistonda boqiladi. Shuningdek, Eron, Pokiston, Bangladesh kabi Osiyo mamlakatlarida ham echkilar bosh soni ko'p.

XX asrning ikkinchi yarmidan parrandachilik dunyoda tezlik bilan rivojlanmoqda, birgina tovuqlarning soni yer yuzida 14 milliard boshga yaqin. Dunyoda ishlab chiqarilayotgan go'shtning 20 foizini parrandachilik tarmog'i beradi. AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlarda sanoat tipidagi yirik korxonalar jo'janing go'shtga mo'ljallangan turini, ya'ni broyler jo'jalari ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan. Xitoyda, AQSHda tovuqlar bosh soni eng ko'p, Shuningdek, Braziliya, Hindiston, Rossiya, Meksika ham tovuqlar soni bo'yicha yetakchi davlatlarga kiradi.

Jahon xo'jaligida baliqchilik eng qadimgi tarmoqlardan hisoblanadi. Bu sohada 13 million kishi band. Jahon bo'yicha baliq va baliq mahsulotlari tutish 80-90 million tonnani tashkil etadi. Asosiy baliq mahsulotlarini (55-60 foiz) Yaponiya, Rossiya, Xitoy, Koreya, AQSH, Chili, Peru, Norvegiya, Islandiya, Vetnam, Malayziya, Fillipin beradi. 90 foiz baliqlar yer sharining kontinental shelf zonasidan tutib olinadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Dunyo yer maydoni va uning taqsimlanishi.
2. Jahon qishloq xo'jaligida kimyolashtirish nimalarni o'z ichiga oladi?
3. Dehqonchilikda don etishirish yetakchi bo'lgan davlatlarga misol keltiring?
4. Qo'ychilikning asosiy areallari qayerda tarqalgan?
5. Dunyoda yetishtirilayotgan go'shtning asosiy qismi qaysi chorva mollari hisobiga to'g'ri keladi?
6. Tamaki qaysi iqlim mintaqasida yetishtiriladi ?
7. Dunyo qishloq xo'jaligining rivojlanish va joylashish xususiyatlari.
8. Dunyo mamlakatlarida qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etishning shakllari.
9. Dunyo ziroatchiligining yetakchi tarmoqlarining joylashishi va rivojlanishi.
10. Dunyo bozori va jahon xo'jaligining shakllanishi.

4. Dunyo transporti

Transport to'g'ridan to'g'ri ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'langan tarmoqdir. Sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosini transport tashkil etadi. Iqtisodiy geografiyaning negizi bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti, mahsulotni ishlab chiqargan rayon bilan uni iste'mol qiladigan joy orasida aloqa transportsiz amalga oshmaydi, hududiy ishlab chiqarish majmualari ham shakllanmaydi. Transportsiz tizim (sistema) va majmua (kompleks) o'rtasidagi aloqani tasavvur qilish qiyin. Transport xo'jalikning alohida tarmog'i, ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga kiruvchi to'rt elementlardan biri, makroiqtisodiy tarmog'idir. Transportning infrastruktura vazifasi uning makroiqtisodiyot tarmog'i uchun xizmat qiladi, sharoit yaratadi. Ayni vaqtda, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishning omildir.

Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishda xomashyo va yoqilg'i sarfining kamayishi, temir yo'llarning elektrlashuvi,

turli xil quvur transporti, yuqori quvvatli elektr uzatish tarmoqlari, dengiz transportini konteynerlashtirish va hokazolar transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi rolini kamaytirmoqda. Ammo shunga qaramasdan, transportning mahsulot qiymati shakllanishida, tannarxida hisyasi katta. Transport tarmog'ı rivojlanishi va joylanishi qator geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Jumladan, tabiiy geografik omillardan tabiiy sharoit, shamol, yog'in-sochin, bulut, tuman, relyef shakllari, tuproq va uning fizik xususiyatlari, gidrogeologik sharoit transportning barcha turiga va transport yo'llariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yer sharining ayrim mamlakatlarida (Boliviya, Peru) 4700 - 4800 m dengiz sathidan balandlikda joylashgan tog' mintaqalarida temir yo'llar, odatda, daryo, bo'ylab, ba'zi joylarda tunellar orqali o'tadi, murakkab sharoitda tor izli yo'llar quriladi. Shuningdek, temir va avtomobil yo'llar qurilishida ko'priklar qurish ham katta ahamiyatga ega. Tog' daryolarida ko'priklar uncha uzun emas, tekislikda esa ular uzundur. Umuman, temir yo'llarni qurish katta vaqt va mablag'ni talab qiladi, ammo ular shunga muvofiq uzoq muddat xizmat qiladi.

Jahon xo'jaligida transport o'ta muhim rol o'ynaydi. Jahon transport tizimi o'z ichiga turli yo'llarni, transport korxonalarini, transport vositalarini qamrab oladi. Transport tarkibiga quruqlikdagi transport (avtomobil, temir yo'l, ot-arava), suv (dengiz, daryo, ko'l), havo, quvur, elektr transporti kiradi. So'nggi yillarda transport turlari ko'payib va rivojlanib bormoqda, ularning joylanishi ham o'zgarmoqda. An'anaviy temir va avtomobil, suv (daryo, dengiz va okean), havo transporti bilan bir qatorda quvur transporti ham rivojlanib bormoqda. U, ko'pincha, neft-gaz sanoati mavjud bo'lgan hududlardan turli iste'mol rayonlariga mahsulot yetkazib beradi. Taraqqiy etgan mamlakatlarda esa quvurlarda hatto qattiq jinslar - temir rudasi, ko'mir kabilar ham yuboriladi («pultoprovod»). Barcha transport turlari ikkita asosiy vazifani bajaradi, ya'ni: yuk va passajirlar tashish. Yuk tashishda transport tizimida tashiladigan mahsulot yoki xomashyoning transporttabelligi, masofasi va

tarkibi, qiymati hisobga olinadi. Eng arzon, odatda, dengiz (okean) transporti hisoblanadi. Undan keyingi o'rinda yirik daryolardagi transport turadi, Temir yo'l transporti ham bu borada ancha arzon hisoblanadi.

Transportning ham hududiy majmualari mavjud. Bunga transport tugunlari misol bo'la oladi. Yirik transport markazi va tugunlarida o'ziga xos obyektlar (ta'mirlash zavodlari, omborxonalar, bevosita transport bilan bog'liq qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonalari) joylashadi. Transport yo'llarining umumiy uzunligi (dengiz trassasiz)-35 million km. Passajir tashishda avtomobil transporti, jahon yukini tashishda dengiz transporti hal qiluvchi rol o'ynaydi, MDH respublikalari, Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Belorussiyada passajirlarning asosiy qismi temir yo'l transportida, AQSH va G'arbiy Yevropaning qator davlatlarida esa avtomobilda, Xitoyda ichki suv transportida tashiladi. Temir yo'llarning dunyodagi umumiy uzunligi 1 million km.ga teng bo'lib, ko'pgina davlatlarda uning uzunligi qisqarib borayotganligi kuzatiladi. Natijada, temir yo'lda umumiy yuk tashish kamaymoqda.

Quruqlik transporti - avtomobil transporti yuk tashish hajmiga ko'ra barcha boshqa transport turlarini quvib o'tadi. Chunki avtomobil transporti eng muhim imkoniyatlarga, ya'ni tezlikda yetkazib berishi, «eshikdan eshikkacha» yukni olib borishi, yukning yaxshi saqlanishi kabi xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

500 km.gacha bo'lgan masofaga avtomobil transporti temir yo'l transportiga nisbatan yukni 3 martaga tez olib boradi. Avtomobil transportining rivojlanganligi davlatlar miqyosida, avvalo, ular uchun avtomobil parklarining mavjudligi, avtomobil yo'llarining holati va uzunligi, shuningdek, ushbu transport turiga va uning ishiga bo'lgan talab hamda iqtisodiy imkoniyatlar bilan belgilanadi. 1900-yillarda dunyo bo'yicha 6 ming avtomobil bor edi. 1950-yillarda ularning soni 62,3 milliontaga yetdi, XXI asr boshida 600 millionta, shundan 460 milliontasi yengil, 140 milliontasi yuk mashinalari bo'lgan bo'lsa, hozirda avtomobillarning yer sharidagi miqdori 800 mlndan ortadi va u yer sharining turli mintaqalari bo'yicha

turlicha taqsimlangan. «Katta yettilik» mamlakatlariga dunyodagi avtomobillarning 60 foizi to'g'ri keladi., shundan AQSHga 29 foizi. Oxirgi yillarda avtomobil parklarining miqdori tezlik bilan o'sib bormoqda, ayniqsa, bu, eng avvalo, Osiyoda, ya'ni Xitoy va Hindistonda. Dunyoda avtomobillar soni ko'pligi bo'yicha yetakchi bo'lgan mamlakatlarga sobiq SSSR davlatlaridan faqat 31 mln avtomobili bilan Rossiya birinchi o'ntalikka kiradi.

1-jadval

Dunyoda avtomobil yo'llarining uzunligi, avtomobil parklarining o'lchamiga ko'ra birinchi o'ntalikka kiruvchi davlatlar

Davlatlar	Avtomobil yo'llarining uzunligi, ming km	Qattiq qoplamali yo'llarning ulushi, % da	Umumiy avtoparklar soni, mln dona	Yengil avtomobillari soni, mln dona
AQSH	6466	65,1	230	136
Xitoy	3584	-	-	-
Hindiston	3320	-	-	-
Braziliya	1752	5,5	28	23
Yaponiya	1204	79,8	75	56
Kanada	1042	39,9	20	17
Fransiya	1027	-	35	30
Rossiya	933	80,9	31	26
Avstraliya	813	42,0	-	-
Ispaniya	681	100	23	19
Germaniya	-	-	47	45
Italiya	-	-	38	34
Buyuk Britaniya	-	-	33	30

Manba: www.cia.gov

Transport darajasi rivojlanganligiga ko'ra AQSH yetakchilik qiladi, shuningdek, bu davlat avtomobil magistrallarining uzunligiga ko'ra, avtoparklarining soniga ko'ra, temir yo'llarining uzunligiga ko'ra, avialiniyalarining qalinligiga ko'ra ham dunyoda birinchi o'rinni egallaydi.

Suv transporti – Xalqaro savdoda suv transporti birinchi o'rinda bo'lib, 80 foiz yuk ushbu transport orqali tashiladi. Dengiz flotining umumiy tonnaji 514 mln tonna. Eng katta dengiz floti Liberiya va Panamaga tegishli. Ammo bu ularning shaxsiy floti emas: ko'pgina rivojlangan davlatlar o'zining kemalarini liberiyalik va panamalik flot egalariga berishadi. Sababi, bu yerda soliqning kamligi, dengizchilarga to'lanadigan oylikning kamligi, qonun nazoratining sustligi, sug'urta foizi kattaligi va xavfsizilik nuqtai nazaridan shunday yo'l tutishadi. Xuddi shunday davlatlarga yana Gretsiya, Kipr, Filippin ham kiradi.

Yaponiya, Xitoy, AQSH, Norvegiya, Rossiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Fransiya yuk tonnaji katta davlatlar hisoblanadi. Dunyoda 3 mingta port mavjud bo'lib, ular universal va maxsus ixtisoslashgan portlarga bo'linadi. Eng yirik portlar Nyu-York, Rotterdam, Gamburg, London, Osaka, Tokio, Singapur, Gonkong, Filadelfiya, Shanxay, Vankuver, Marsel, Genuya, Antverpen portlaridir.

2-jadval

Dunyodagi eng yirik portlar, 2008 yil

Port nomlari	Mamlakatlar	Yuk aylanmasi, mln t.
Singapur	Singapur	515
Shanxay	Xitoy	508
Rotterdam	Nidyerlandiya	421
Tyanszin	Xitoy	365
Ninbo	Xitoy	362
Gunchjou	Xitoy	347
Sindao	Xitoy	278
Gonkong	Xitoy	259
Sinxuandao	Xitoy	252
Dalyan	Xitoy	246

Manba: American Association of port Authorities

Ammo shunga qaramasdan, bugungi kunda yer sharida yuk tonnaji, aylanmasi bo'yicha eng yirik portlarning 8 tasi bu Xitoy davlatiga tegishli portlar hisoblanadi (2-jadval). Ichki suv transporti Janubiy Amerikada yaxshi rivojlangan (dunyo daryo yo'llarining 1/3), AQSH, Rossiya, Kanada, GFR,

Xitoy, Niderlandiyada daryo kemachiligi yo'lga qo'yilgan. Eng yirik kanallarga Suvayish, Panama, Kil (GFR), Buyuk (Xitoy), Qirg'oq bo'yi (AQSH), Belomor-Boltingbo'yi va Volgo-Don (Rossiya) kiradi.

XX asrning ikkinchi yarmidan quvur transporti tezlik bilan rivojlandi. Bunga sabab birinchidan, yirik yangi neft va gaz konlarining ochilishi, ikkinchidan yoqilg'i — enegetika resurslari qazib olishning va unga bo'lgan talabning o'sishi bilan bog'liq. O'tgan asrning 70-yillarida dunyodagi magistral neft quvurlarining uzunligi 258 ming km.ga, gaz quvurlariniki-609 mingni tashkil etgan bo'lsa, XXI asrning boshida magistral neftquvurlariniki 500 ming km, gaz quvurlariniki-1,5 mln km.ga etdi. Quvurlarning uzunligi bo'yicha AQSH birinchi o'rinda, undan keyin Rossiya turadi. Shuningdek, Yaqin Sharq va shimoliy Afrika, G'arbiy va Sharqiy Yevropada ham quvurlar tarmog'i yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Havo transporti — tezlik bilan rivojlanmoqda. Agarda 1950-yillarda dunyo bo'yicha 31,2 mln kishi havo transportida tashilgan bo'lsa, o'tgan asrning 90-yillarida esa 2,2 milliard kishi, shundan xalqaro liniyalarda 1,3 milliard kishi tashildi. Bugungi kunda eng tez buziladigan va qimmatbaho yuklarni tashishda, aholini manziliga tez yetkazib berishda havo transportining roli oshib bormoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Ichki suv transporti qaysi davlatlarda yaxshi taraqqiy etgan?
2. Transportning asosiy vazifalari.
3. Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-geografik omillar transport turi va tizimining joylashuviga ta'sirini baholang?
4. Xalqaro savdoda muhim ahamiyatga ega bo'lgan transport turini aniqlang?
5. Havo transporti va uning xalq xo'jaligi taraqqiyotidagi roli?
6. Dunyodagi yirik xalqaro aviakompaniyalarning geografiasini aniqlang?

III bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA UNING RESURS SALOHİYATI

3.1. O'zbekistonning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni

Reja:

1. *Jahon hamjamiyati bilan hamkorlik*
2. *Xalqaro integratsiyalashuv*

1. Jahon hamjamiyati bilan hamkorlik

«O'zbekistonning hududiy makon xususiyatlari, uning jo'g'rofiy o'rni bizning ichki va tashqi siyosatimizni tanlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. O'zbekiston bugungi kunda qo'shni davlatlar - Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston o'rtasida bog'lovchi xalqa vazifasini o'taydi. Bularning barchasi respublikaning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, chet el investitsiyalarini jalb qilish, O'zbekistonni davlatlar o'rtasida o'zaro foydali hamkorlikning, tovarlar va kapital tranzitining o'ziga xos mintaqaviy markaziga aylantiradi»¹. Ammo shunga qaramasdan, respublikaning dunyo okeaniga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoniyatining cheklanganligi iqtisodiy geografik o'rnida biroz noqulaylik tug'diradi. Mamlakatimiz dunyo okeaniga chiqishi uchun har tomondan ikkita davlat hududini bosib o'tishi lozim. Dunyoda bunday davlatlar soni hozirda 44 ta.

O'zbekistonni 200 ga yaqin davlat mustaqil deb tan oldi. 150 ga yaqin davlatlar bilan rasmiy diplomatik aloqalarini olib

¹ Каримов И.А. *Ўзбекистон ХХІ аср бўёғасида: таъфсиқлиққа таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*- Т.: Ўзбекистон, 1997. Б. 227-230.

bormoqda. Dunyoning eng yirik tashkilotlari, kompaniyalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatilgan. Bunda, albatta, O'zbekistonning resurs salohiyati va uning boyligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Binobarin, xalqimizning tarixiy an'analari, urf-odatlar, qadriyatlar, o'tmishi bilan bog'liq tarixiy boylıklar, obidalar jahonning ko'pgina davlatlarida qiziqish uyg'otmoqda. Birgina «Sharq taronalari», «Asrlar sadosi» kabi xalqaro madaniy anjumanlarning respublikamizda o'tkazilishi jahon hamjamiyatida respublikamizning nafaqat tabiiy resurslari, balki madaniyat, san'at sohasida ham tanilishiga sharoit tug'dirmoqda.

Mamlakatimiz yer maydoni 448,9 ming km. kv., shuning 3/4 qismini tekisliklar va platolar, qolgan 1/4 qismini tog' oldi hududlari va tog'lar egallaydi. Maydonining kattaligiga ko'ra, Buyuk Britaniya, Shveysariya, Belgiya, Daniya, Armaniston, Avstriya davlatlaridan oldinda turadi. O'zbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlari ichida iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlardan biridir. Ayniqsa, sug'orma dehqonchilik va u bilan bog'liq paxtachilik, ipakchilik va qorako'lchilik yuqori darajada taraqqiy etganligi respublikani paxta, pilla yetishtirish hamda qorako'l teri tayyorlash bo'yicha jahon mamlakatlari ichida yuqori o'ringa olib chiqdi. Qolaversa, respublikaning boy tabiiy resurslari, iqtisodiy-ijtimoiy va demografik salohiyati dunyo hamjamiyatida alohida o'rin egallashga, turli xalqaro va hududiy integratsion tashkilotlar bilan hamkorlik qilishga imkon beradi.

2. Xalqaro integratsiyalashuv

Mustaqillik yillari O'zbekiston dunyodagi qator xalqaro tashkilotlar bilan integratsion aloqalarni o'rnatishga, ayrim tashkilotlarga a'zo bo'lib kirishga erishdi. Mamlakatdagi makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy islohotlar, investitsiya muhitining yaxshilanishi, bir qancha investitsiya loyihalarining amalga oshirilishiga olib kelmoqda. Jumladan, AQSHning «Jeneral motors», «Teksako», Germaniyaning «MAN», «Daymler Bens», «Klass», Buyuk Britaniyaning «BAT», Ispaniyaning «Maksam», Yaponiyaning «Isuzu»,

«Itochu», Malayziyaning «Petronas», Koreyaning «Koren Eyr», «LJ», Rossiyaning «Lukoyl», «Gazprom» kabi yirik kompaniyalari yuqori texnologiyaga asoslangan mahsulotlar chiqarishda hamkorlik qilishmoqda. Shuningdek, xalqaro moliyaviy institutlar, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Islom taraqqiyot banki, Janubiy Koreya, Yaponiya, qator arab davlatlarining investisiya banklari investisiya loyihalarini qoʻllab-quvvatlashda hamkor tashkilotlardandir. Binobarin, 2010 yilda «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi hududida xorijiy investorlar bilan erishilgan bitimlar doirasida 19 ta investitsiya loyihasini amalga oshirishga kirishildi. Ana shu loyihalar asosida dunyo bozorida zamonaviy, xaridorgir mahsulot ishlab chiqaradigan 7 ta korxonalar respublikamizda foydalanishga topshirildi.

Jahon xoʻjalik tizimida respublika oʻzining sanoat, qishloq xoʻjaligi, transport tarmoqlarida erishayotgan yutuqlari bilan tanilib bormoqda. Masalan, 1996-yilda Andijon viloyatining Asaka shahrida Janubiy Koreya bilan hamkorlikda bunyod etilgan «Uz Deu avto Ko» qoʻshma korxonasi «Damas», «Tiko», «Neksiya» va «Matiz» rusumdagi avtomobillarni ishlab chiqarishi natijasida, Oʻzbekiston dunyoda avtomobil ishlab chiqaradigan 28-mamlakatga aylandi. Bugungi kunga kelib, bu zavod Asaka shahrida AQSHning «Jeneral motors» kompaniyasi bilan hamkorlikda yengil avtomobil ishlab chiqarmoqda.

Bundan tashqari, temir yoʻl sohasidagi hamkorlik tufayli Ispaniyaning «Talga» kompaniyasi tezyurar poezdlari respublikamizda harakati yoʻlga qoʻyildi. Shuningdek, xorijdagi qator kompaniya va firmalar bilan aloqalarning yoʻlga qoʻyilishi nafaqat, sanoat, transport, balki qishloq xoʻjaligida, xususan zamonaviy melioratsiya texnikasini ishlab chiqarish va taʼmirlashni tashkil etish masalalarida hamkorlik qilish yoʻllari ochilmoqda. Birgina Germaniyaning «Klass» kompaniyasi bilan zamonaviy, ish unumi yuqori boʻlgan traktorlar, gʻalla oʻrsh kombayinlari va boshqa qishloq xoʻjaligi texnikasini ishlab chiqarishning tashkil etilishi ham bunga misol boʻladi. Yevropa ittifoqi davlatlari bilan boʻlayotgan sherikchilik va hamkorlik aloqalari Oʻzbekiston-

ning xavfsizligi va taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Mazkur hamkorlik va sherikchilik iqtisodiy, madaniy, ilmiy, siyosiy sohalarda tobora keng rivojlanmoqda. Bular barchasi, O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatida tutgan o'rnini yanada mustahkamlashda alohida o'rin tutadi.

3.2. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida, O'zbekistonning tabiiy resurs salohiyati, ulardan oqilona foydalanish

Reja:

- 1. Iqtisodiy geografik o'rni. Tabiiy sharoiti, iqlimi, relyef xususiyatlari*
- 2. Suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosi*
- 3. Mineral-xomashyo resurslari*
- 4. Yoqilg'i-energetika resurslari*

1. Iqtisodiy geografik o'rni. Tabiiy sharoiti, iqlimi, relyef xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi Yevroosiyaning markazida joylashgan. Hududi shimoli-g'arbda Orol dengizi hamda Ustyurt platosidan, janubda Afg'oniston bilan tabiiy chegara vazifasini bajarayotgan Amudaryogacha, sharqiy va janubi-sharqiy tomonlarda Tyanshan hamda Hisor-Oloy tog'larigacha bo'lgan yerlarni egallagan holda, g'arbdan-sharqqa 14235 km ga, shimoldan—janubga esa 930 km ga maydoni cho'zilgan bo'lib, jami davlat chegaralarining umumiy uzunligi 6221 km ga teng.

Hududning eng muhim jihatlaridan biri shundan iboratki, bu yerda qorli cho'qqilar va baland tog' muzliklari, ulkan vodiylar va keng vohalar bilan birga hamisoli cheksiz cho'llar va platolar mavjud. Jumladan, O'zbekiston hududining 70 foizi cho'llardan, 30 foizi tekislik, tog' va tog' oldi yerlaridan iborat. Tog'lar asosan «respublikaning sharqiy, janubiy—sharqiy qismini egallagan. O'zbekistonning Tyanshon va Hisor-Oloy tog' tizmalari tarkibiga kiruvchi ana shu tog'li o'lkalari Tojikiston va Qirg'iziston hududidagi tog'liklar bilan

tutashgan; O'zbekistonga kirib keladigan Ugom, Pskom, Chotqol, Turkiston, Zarafshon tog' tizmalari shimoli-g'arb va janubi-g'arb tomon asta-sekin pasaya boradi va tekisliklarga qo'shilib ketadi¹.

Hududning katta qismida mo'tadil iqlim hukmron. Iqlimi keskin kontinental, yozi issiq va quruq, qishi sovuq va kam qorli. Bunga sabab mintaqa hududining Osiyo markazida va okean va dengizlardan uzoqda joylashganligi. Shu boisdan, bu yerlarda yozning harorati iyul-avgust oylarida 25-45 darajaga, qishda minus 35-40 darajaga yetishi kuzatiladi. Iqlimning sharoiti bu yerda issiqsevar o'simliklar: paxta, kanop, kunjut, zig'ir hamda shirin-shakar uzum va mevalar, sabzavot va poliz ekinlarini yetishtirish uchun nihoyatda qulaydir. Biroq, respublika iqlimining serquyoshligi, issiqligi tufayli yog'inlar kam tushadi, natijada, ayrim ekinlarning suvga bo'lgan ehtiyoji yetarlicha qondirilmaydi. Yog'inlar asosan bahor hamda qish oylarida eng ko'p tushadi. Yog'in miqdori 200-900 mm gacha yetadi. Bu albatta, turli geografik hududlarda bir-biridan keskin farq qiladi. Jumladan, tog'li yerlarda uning darajasi o'rtacha 900-950 mm bo'lsa, cho'l va tekislik hududlarida 200-300 mmni tashkil etadi.

2. Suv-yer resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosi

Respublikaning tabiiy resurs salohiyatida suv resurslari alohida o'rin egallaydi. Chunki, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida, ayniqsa, qishloq xo'jaligi tarmog'ining taraqqiyotida suv yetakchi omil vazifasini bajaradi. Suv bilan mamlakat hududini ta'minlashda uning eng yirik daryolari Amudaryo (1437 km) va Sirdaryo (2137 km) muhim ahamiyat kasb etadi. Bu daryolardan Amudaryoning suv hajmi katta. Shuningdek, Norin, Zarafshon, Chirchiq, Surxondaryo, Qashqadaryo, Sherobodaryo, Qoradaryo va So'x kabi jami 50 ga yaqin daryolar ham mavjud bo'lib, ular asosan berk havzada joylashgan, qor va muz suvlaridan to'yinadi. Iqlimning issiqligi va quruqligi ushbu daryo suvlarining ko'plab sug'o-

¹ Солиев А.С. ва бошқ. Mintaqaviy iqtisodiyot. - Т., Университет, 2003. Б.71.

rishga va bug'lanishga sarflanishiga sabab bo'ladi. Suv resurslari tarkibiga daryolardan tashqari, ko'llar, kanallar, suv omborlaridagi suvlar ham kiradi. Chunonchi, O'zbekistondagi ko'llar turli katta-kichiklikda bo'lib, tabiiy ravishda hamda daryo, irrigatsiya tizimlari oqavalaridan hosil bo'lgan. Eng yirik ko'llarga Orol dengizi, Arnasoy, Sudoche ko'llari misol bo'ladi. Orol dengizi oxirgi 40 yil mobaynida 15-16 metrga pasayib ketdi, qirg'og'i chekindi, suv sathi qariyib 5 martaga kamaydi.

Tabiiy ko'llardan tashqari, su'niy ko'llar, ya'ni suv omborlari ham bo'lib, ular sug'orish ishlarida keng foydalaniladi. Eng katta suv omborlariga Qayroqqum, Chorvoq, Kattaqo'rg'on, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on, Quyimozor, Pachkamar, Karkidon, Andijon, Kosonsoy, Jizzax, Tuyabo'g'iz, Hisorak kiradi. Daryolardagi, suv omborlaridagi suvlar kanallar orqali sug'orishga yetkazib beriladi. Bunday kanallarning umumiy uzunligi 160 ming km bo'lib, shundan 22 ming km xo'jaliklararo kanallar, qolgan qismi ichki xo'jalik tarmoqlariga suv yetkazib berishga xizmat qiladi. Respublikadagi eng katta kanal Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg'ona kanalidir. Bundan tashqari, Zang kanali, Janubiy Mirzacho'l, Amu-Qorako'l, Amu-Buxoro, Amu-Zang, Katta Andijon, Katta Namangan kanallari sug'orish ishlarida va elektr energiyasi olishda keng foydalanilmoqda.

O'zbekiston yer resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Umumiy yer zaxirasining salkam o'n foizini haydalgan va sug'oriladigan yerlar tashkil etadi. Shularning asosiy qismi dehqonchilik uchun qulay bo'lgan, aholi zich joylashgan vodiy va vohalarga to'g'ri keladi. Sug'oriladigan yerlarda paxta, bug'doy, sholi, jo'xori, kanop, sabzavot, kartoshka va poliz ekinlari, lalmi yerlarda esa bug'doy va arpa yetishtiriladi. Mamlakatda sug'oriladigan yerlarning umumiy maydoni salkam 4,3 mln. gektarni tashkil etib, uning asosiy qismi tuproq-suv sharoiti nisbatan qulay bo'lgan vodiy va vohalarda joylashgan. Farg'ona, Zarafshon vodiylari, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm vohalari shular jumlasidandir. Sug'oriladigan yerlar maydoni XX asrning 60-yillaridan so'ng ikki martadan ziyod ko'paydi. O'sish asosan Mirzacho'l, Qarshi

cho'li, Ellikqala massivi hisobiga ta'minlandi. O'zbekistonda bog'lar va tokzorlar egallagan maydon salkam 0,4 mln. gektarga teng bo'lib, ularning asosiy qismi tog'oldi mintaqasi yaxshi rivojlangan viloyatlardadir. So'nggi yillarda tomorqa xo'jaligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda mamlakatda tomorqa va dala-bog' yerlarning umumiy maydoni 0,6 mln. gektarni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy taraqqiy etishi, jahonning rivojlangan davlatlari qatoriga kirishida tabiiy-geografik sharoitlarining qulayligi, xilma-xil tabiiy hamda inson resurslari bilan yaxshi ta'minlanganligi katta imkoniyatlar yaratadi. Suv-yer resurslariga nisbatan O'zbekiston o'simlik va hayvonot dunyosiga o'ta boy. Ayniqsa, o'simliklarning 25 mingdan ortiq xili mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi Qizil kitobga kiritilgan. O'simliklarning aksariyatidan oziqa sifatida foydalansa, ba'zilaridan farmatsevtika sohasida keng ishlatishadi. Hayvonot dunyosida 97 ga yaqin sut yemizuvchilar, qushlarning 410 ga yaqin turi, sudralib yuruvchilarning 57 ta turi, baliqlarning 60 ga yaqin turi, hashoratlarning 15 mingdan ortiq turi uchraydi. Tulki, chiyabo'ri, bo'rsiq, ondatra, nutriya kabi qimmatbaho mo'yna beradigan hayvonlar, 60 dan ortiq turdagi ovlanadigan qushlar, ayiq, qoplon, bars, qunduz, alqor kabi hayvonlar respublika florasini boyitib kelmoqda.

3. Mineral, xomashyo resurslari

O'zbekiston xilma-xil turdagi mineral xomashyo resurslari, yer osti qazilma boyliklariga ega mamlakatdir. Bu o'rinda, Respublikada, ayniqsa, rangli, nodir va qimmatbaho metall rudalarining zaxiralari ulkan ekanligini ta'kidlab o'tish asoslidir. «Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral – xomashyo turlarini o'z ichiga oladi. Shundan 60 dan ortiq'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 900 dan ortiq kon qidirib topilgan bo'lib, ularning tasdiqlangan zaxiralari 970 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral xomashyo potensial

3,3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak». ¹ Muhim yer osti qazilma boyliklariga rux, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, volfram, uran, tabiiy gaz, neft, ko'mir, alyuminiy xomashyosi, marmar, xar xil tuzlar kiradi. Bulardan eng qimmatlisi oltin bo'lib, uning eng yirik konlari Markaziy Qizilqum (Muruntov va Ko'kpatos)da joylashgan. Muruntov koni ruda tarkibida oltin yuqori darajada bo'lgan, dunyodagi gigant konlar jumlasiga kiradi. Bundan tashqari, Ajibugut, Bulutkon, Balpantov, Aritsontov, To'rboy, Ko'chbuloq, Zarmiton konlaridan ham oltin qazib olinadi. O'zbekistonda oltinning 30 dan ortiq konlari topilgan va zaxirasi aniqlangan. Oltin zaxiralari bo'yicha respublika dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 8-o'rinda turadi.

Kumush ham oltin singari qimmatbaho hisoblanadi. Kumush asosan Toshkent, Navoiy va Namangan viloyatlaridagi Kosmonachi, Visokovoltnoe, O'qjetpes (Qizilqum) va Oqtepa konlarida keng tarqalgan bo'lib, zaxirasi 50-60 yilga yetadi. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli bo'lib, chet el investitsiyalarini o'ziga jalb etadigan konlardan biri. Binobarin, respublikada mis, qalay, qo'rg'oshin, volfram, litiy, alyuminiy xomashyosi, alunitlar, kaolinlar, stronsiy va uran kabi rangli va nodir metallarning yirik konlari ham mavjud. Mis rudasining yirik konlari—Qalmmoqqir, Sarichek va Dalnee Angren-Olmaliq rayonida joylashgan. Qalmmoqqir koni noyob konlardan bo'lib, u mis-molibden rudalarini qazib chiqarish bo'yicha chet eldagilardan ancha ustun turadi. Bu konning rudasini Olmaliq konmetallurgiya kombinati qayta ishlaydi. Dalnee mis konida nafaqat mis, balki mis bilan birgalikda molibden, oltin, kumush, reniy, tellur, selen va oltingugurtning katta zaxiralari mavjud.

Qo'rg'oshin-rux rudalarining juda katta zaxiralari Surxondaryodagi Xondiza va Jizzax viloyatidagi Uchquloch konlarida to'plangan. Xondizadagi konda qo'rg'oshin va rux bilan birga mis, kumush, kadmiiy, selen, oltin va indiy qazib olinadi.

¹ Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлиқ ва тахдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари- Т.: Узбекистон, 1997. Б.230.

Mamlakatimizda uran, volfram, molibden va boshqa ma'danlarning ham yirik konlari ochilgan. Bulardan, Samarqand viloyatining Ingichka, Jizzax viloyatidagi Qo'ytosh volfram konlari o'zlashtirilgan.

Respublika qazilma boyliklari orasida rudali resurslardan oltin, mis, kumush va boshqalar qatori qora metallar ya'ni, temir, titan, marganets va xrom rudalarining xalq xo'jaligida ahamiyati yuqori. Jumladan, temir rudasining konlari Orol bo'yi regionida, Qizilqumda, Jizzax viloyati Forish tumanidagi konning sanoat ahamiyati katta bo'lib, uning tarkibida 60% atrofida sof temir borligi qayd qilingan. Bu mamlakat qora metallurgiya istiqbolini belgilamoqda. Shuningdek, O'zbekistonning shimoliy va shimoliy-sharqiy qismida, Chotqol tog'larida, Zarafshon, Zirabuloq, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa tog'larda marganetsning cho'kindi konlari mavjud. Qizilqum Farg'ona ofiolit belbog'ida, Tomditog' va Sulton-Uvays rayonlarida xrom konlari uchraydi.

Mineral xomashyo resurslarida metallardan tashqari nonmetall qazilma boyliklari ham ko'p. Bularga tog'-ruda xomashyosi, tog'-kimyo xomashyosi, qurilish materiallari, yer osti suvlari kiradi. Tog'-ruda xomashyosi o'z ichiga erituvchan shpat, dala shpati-kvarsli xomashyosi, qoliplaydigan xomashyo, vollastonit, asbest va boshqalarni oladi. Eruvchan shpat, dala shpati Toshkentoldi geologiya-iqtisodiy rayonida, Navoiy viloyatida topilgan. Tog'-kimyo xomashyosi hisoblangan fosforitlar, tabiiy tuz, soda, agrokimyo xomashyosi, sulfat, kaliy, osh tuzi konlari borligi yirik-yirik zavodlarning ishga tushishiga sabab bo'lgan. Masalan, Qo'ng'irotda soda zavodi, Qashqadaryodagi kaliy o'g'itlar ishlab chiqarish zavodi va boshqalar.

Tog'-kimyo xomashyosi Boybichakon, Tubagatan, Oqpat, Lalmikon va Xo'jaikon konlaridan qazib olinadi. Xo'jaikon, Boybichakon, Borsakelmas, Tubakat va Oqqal'a tosh tuzi konlarida taxminan 90 millirad tonna xomashyo bor. Borsakelmas tuzlaridan kimyoviy usulda kalsiy va kaustik soda ishlab chiqarish maqsadida Qo'ng'irotda soda zavodi qurildi va hozirda ishlab turibdi. Qashqadaryo viloyatidagi Tubakat va Surxondaryo viloyatidagi Xo'jaikon kaliy tuzi konlari 100

yildan ko'proqqa yetadi. Tubakat kaliy tuzlari koni negizida chet ellik investorlar ishtirokida kaliy o'g'itlar ishlab chiqarishni tashkil etish nazarda tutilmoqda. Kimyoviy xomashyo resurslari fosforitlar (Markaziy Qizilqum), osh va kaliy tuzlari (respublikaning janubiy, markaziy va shimoli-g'arbiy hududlarining) zaxiralari esa deyarli bitmas-tuganmasdir.

4. Yoqilg'i-energetika resurslari

Yoqilg'i-energetika resurslariga neft, gaz, ko'mir va elektroenergiya kiradi. Bulardan neft konlari Farg'ona vodiysida, xususan, Farg'ona viloyatining Shimoliy So'x, Chung'ara, Chimyon, Sho'rsuv, Andijon viloyatining Janubiy Olamushuk, Polvontosh konlaridan qazib olinadi. Farg'ona vodiysida Xo'jaobod, Janubiy Olamushuk, Shimoliy Olamushuk, Polvontosh, Xo'ja Usmon, Xartum kabi yangi konlar topilgan va ishga tushirilgan. Janubiy O'zbekiston Surxondaryo va Qashqadaryoda yangi-yangi neft konlari (Kokaydi, Lalmikor Xaudak, Uchqizil) topilgan. Shuningdek, Surxondaryo, Namangan viloyatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida ham neft konlari topilgan. Muborak, Sho'rtan, O'rtabuloq va Ko'kdumaloq konlarida neft-gaz kondensati uchraydi. Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalari neft va gaz mavjud bo'lgan beshta asosiy mintaqadir. O'zbekistonda gaz va neft zaxiralarini izlab topish darajasi hozir 30-32 foizdan oshmasada, gazning aniqlangan zaxirasi mamlakat ehtiyojini 35, neftniki 30 yil mobaynida qoplashga yetadi.

Yoqilg'i-energetika xomashyosida neftni qazib olish va qayta ishlash ishlarining jadallashuvi 1995-yilda respublika neft mustaqilligiga erishishiga olib keldi. Buxoro viloyatida joylashgan Ko'kdumaloq neft koni negizida, yirik Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodining ishga tushishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, Qorovulbozordan 30 km masofada yangi Kamalak neft koni aniqlandi. neft bilan baravariga gaz konlari ham respublika tabiiy xomashyo potensialida muhim o'rin tutadi. Tabiiy gazga boyligi jihatidan, O'zbekiston dunyodagi 10 ta davlatning biri hisoblanadi. Respublikaning

Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida tabiiy gazning yirik konlari mavjud. Hududimiz tabiiy gaz zaxiralariga juda boy. Hozirgi davrda zaxirasi juda katta bo'lgan gaz koni Qashqadaryo viloyatidagi Sho'rt'on koni, Buxoroning Ko'kdumaloq konidan neft bilan birga gaz ajratib olinadi.

Gaz bilan birga ko'mir ham muhim o'rin tutadi. Ko'mir resursi zaxirasi 5 milliard, balansdagi zaxirasi 3 millirad tonnadan ko'p, shundan uchdan biri toshko'mirdir. Balansdagi zaxiradan yiliga 10 million tonna qazib olingan taqdirda, 300 yilga yetadi. Toshkent viloyatidagi Angren, Surxondaryodagi Sharg'un va Boysun konlari respublikaning asosiy ko'mir konlari hisoblanadi. Angren ko'miri ochiq usulda 150-250 metr chuqurlikdan qazib olinadi. Uning negizida, Angren GRESi ishlaydi. Shuningdek, bu konning yaroqsiz qatlamidan o'nlab million tonna kaolin, ohaktoshlar, kvarts qumlar, tosh qotishmalar va kam uchraydigan boshqa elementlar ham qazib olinmoqda. Birgina kaolin xomashyosidan sopol, olovga chidamli buyumlar, keramik qoplamalar, pardozlash plitkalari, chinni va fayans buyumlari, o'ta pishiq g'isht va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin. Sharg'un koni 600-800 metr balandlikdagi tog'likda joylashgan, qazib olish murakkab, ammo ko'miri sifatli.

Barcha yer osti va yer usti boyliklarimizni asrash, ularni himoya qilish, tejab — tergab foydalanish, kelajak avlodga yetkazib berish shu hududda yashayotgan har bir insonning burchidir. Bu borada O'zbekiston Respublikasining «yer osti boyliklari to'g'risida» 2000-yil 15-dekabrda qabul qilingan (yangi tahrirdagi) Qonunining ahamiyati katta.

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'zbekistonning tabiiy-iqtisodiy geografik o'rnini baholang.
2. O'zbekiston jahon hamjamiyatida qanday yutuqlarga erishmoqda?
3. O'zbekiston iqlimi qanday ekinlarni yetishtirish uchun qulay, qandaylari uchun noqulay?

4. O'zbekiston yoqilg'i-energetika resurslariga nimalar kiradi?
5. O'zbekiston metal qazilma boyliklardan nimalarga boy?
6. O'zbekiston yer resurslari bilan qanday ta'minlangan?

3.3. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish sharoitida O'zbekiston aholisi va mehnat resurslari hamda bandligi muammolari

Reja:

1. *O'zbekiston aholi soni dinamikasi va joylanishi*
2. *Aholining demografik, yosh-jinsiy tarkibi*
3. *Respublika aholisining demografik vaziyati*
4. *Mehnat resurslari*

1. O'zbekistonning aholi soni dinamikasi va joylanishi

O'zbekiston Respublikasi maydoni 448,9 km² ni tashkil etadi. Aholisi 29,5 mln kishi bo'lib, 1 km² ga 65,8 kishi (2012 y) dan to'g'ri keladi. O'zbekiston aholisi soni bo'yicha MDH ga kirgan mamlakatlar orasida Rossiya va Ukrainadan keyin 3-o'rinda turadi. Poytaxti Toshkent shahri (1930-yildan). O'zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi (1936-yil) va 12 ta viloyat kiradi.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda aholi soni muntazam ko'payib kelgan. Masalan, 1865-yili o'lkada 3320 ming aholi istiqomat etgan bo'lsa, 1920-yili aholi soni 4470 mingga, 1970-yili - 11800 mingga, 1991-yili - 20708 mingga va 2005-yili 25707 mingga, 2012 yili - 29559,1 ming kishiga yetdi. Asrimiz boshidan to hozirgi davrga qadar yer shari aholisi 3,4 martaga ko'paygan bo'lsa, O'zbekiston aholisi 6,6 martaga ortdi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida, ya'ni 1990-2010 yillarda respublika aholisi soni 8,2 million kishiga yoki 1,4 barobarga ko'paydi.

O'zbekistonda aholi soni, tarkibi va demografik xususiyatlariga oid ma'lumotlar 19-asrning 2-yarmidan boshlab mavjud bo'lib kelmoqda. 19-asrga qadar, O'zbekiston hududida asosan o'zbeklar va dini, urf-odatlari o'zbeklarga

yaqin bo'lgan tojiklar, qoraqalpoqlar (Amudaryoning quyi qismida va Orol bo'ylarida), qozoqlar (shimoliy-g'arbiy chala cho'llarda), qirg'izlar (tog'lik joylarda-sharqda), turkmanlar (janubiy-g'arbiy cho'llarda) yashaganlar. 20-asr boshlarida o'zbeklar uchta yirik etnik guruh: vohalarda yashagan qadimiy o'troq aholi (20-asr boshlarida ular rus adabiyotida – «sartlar» deb atalgan); mo'g'ullar istilosigacha bu yerda yashagan turkiy xalqlar; mo'g'ullar davrida va undan 16-asrda bu yerga kelib o'rnatilgan turkiy qabilalar.

1-jadval

**O'zbekistonda aholi soni dinamikasi
(1865-2012 yy., ming kishi)***

Yillar	Jami aholi	Jumladan	
		Shahar aholisi	Qishloq aholisi
1865	3320	466	2854
1897	3948	743	3205
1920	4470	807	3663
1926	4621	1012	3609
1939	6347	1470	4877
1959	8119	2729	5390
1970	1800	4322	7478
1979	15391	6350	9041
1989	19880	8119	11761
1991	20708	8366	12342
1995	22562	8732	13830
2000	24582	9235	15347
2005	25707	9381	16326
2010	29123,4	14897,4	14225,9
2012	29559,1	15120,3	14438,8

**Jadval M.K. Karaxanov. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. – Ташкент, 1983; «Численность населения Республики Узбекистан», «Демографический ежегодник Узбекистана – 2003». – Ташкент, 2004 va O'zR Davlat statistika qo'mitasi joriy ma'lumotlari asosida tuzilgan.*

XIX-asrning 60-70-yillarida O'zbekiston hududini Rossiya podsholigi bosib oldi. Shu munosabat bilan 19-asr oxiri 20-asr boshlarida Rossiya aholisining bir qismi, jumladan, dehqonlar ko'chirib keltirildi va Mirzacho'lga joylashtirildi; bu yerda

yangi qazilgan kanal bo'ylab muhojirlar aholi maskanlari (posyolkalari) tashkil topdi. 19-asrda O'zbekiston hududiga Sharqiy Turkistondan (Sinszyan) uyg'urlar ko'chirib keltirildi va ularga sharqiy qismda tog' vodiylarida yashash uchun joy ajratildi. 1897-yil o'tkazilgan aholi ro'yxatiga muvofiq O'zbekiston hududida 3,9 mln. kishi yashagan; shundan 19 % shahar aholisi bo'lgan. O'sha kezlarda O'zbekistonda aholi takror barpo etilishi, tug'ilish va o'limning yuqori darajasi o'rtacha umr ko'rishning qisqaligi bilan xarakterlanadi. Yosh bolalar o'limi koeffitsienti Yevropa va Rossiyadagiga qaraganda 65-70 foizga yuqori bo'lgan. Tub aholining migratsiyasi juda past edi. Ushbu holatlar respublikada aholi soni dinamikasi shakllanishiga ta'sir etdi. 1979-1989-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, ushbu yillar oralig'ida respublika aholisi 4,5 million kishiga ko'payib, o'rtacha yillik o'sish sur'ati 2,6 foizga teng bo'lgan. 1970-1990-yillarda O'zbekistonda aholining o'sish sur'ati asta-sekin pasayib bordi. Agar 1950-1970-yillarda Respublika aholisi har yili o'rtacha 3,5 foizdan ko'paygan bo'lsa, 1980-1990-yillarda, bu ko'rsatkich 2,7 foizni, 1991-2000-yillarda 1,9 foizni, 2005-2012 yillarda 1,60 foizni tashkil qildi.

Respublikada shahar aholisi 1990-yillarga qadar muntazam ortib bordi, hatto respublika umumiy aholisining o'sish sur'atidan ikki marta yuqori bo'ldi. 1991-2012-yillarda O'zbekistonda shahar aholisining o'sish sur'ati sezilari kamaydi. Buning asosiy sababi shaharlarda tug'ilishning pasayib ketganligi hamda **«2009-yil 13-martdagi Vazirlar Mahkamasining 68 sonli Qaroriga binoan 966 ta qishloqlarga shaharcha maqomining berilganligi»**¹dir. Bu nafaqat, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida, balki aholining demografik rivojlanishda ham muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonning demografik taraqqiyotida qishloq aholisining muntazam ravishda o'sib borishi xususiyati xos bo'lib kelgan. Qishloq aholisi sonining o'sishi hozirgi vaqtda ham davom etmoqda. Jumladan, respublika qishloq aholisi

¹Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг мазмуний-худудий тuzилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Қарори - Т., 2009. № 68.

salmog'i 1989-yilda jami aholining 59,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2005-yilda 63,7 foiz, 2012-yilda 48,8 foizga teng bo'ldi (2-jadval). Qishloq joylar aholisida farzandlar ko'p tug'ilishi, o'lim ko'rsatkichlari past, barqaror nikoh munosabatlari va ajralishning kamligi aholi tabiiy ko'payishini yuqori sur'atda bo'lishiga olib kelgan.

2-jadval

**O'zbekistonda shahar va qishloq aholisining salmog'i
(foiz hisobida) ***

Ma'muriy hududiy birliklar	Shahar aholisi			Qishloq aholisi		
	1991 y	2005 y	2012 y	1991 y	2005 y	2012 y
O'zbekiston Respublikasi	40,5	36,5	51,2	59,5	63,5	48,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	48,2	48,7	49,8	51,8	51,3	50,2
Andijon viloyati	2,2	29,8	53,1	67,8	70,2	46,9
Buxoro viloyati	34,5	30,0	38,3	65,5	70,0	61,7
Jizzax viloyati	28,7	29,9	48,0	71,3	70,1	52,0
Qashqadaryo viloyati	26,3	24,8	43,4	73,7	75,2	56,6
Navoiy viloyati	41,2	39,8	49,2	58,8	60,2	50,8
Namangan viloyati	38,2	37,5	64,3	61,8	62,5	35,7
Samarqand viloyati	30,8	25,9	36,8	69,2	74,1	63,2
Surxondaryo viloyati	19,3	19,4	36,5	80,7	80,6	63,5
Sirdaryo viloyati	34,9	31,4	41,4	65,1	68,6	58,6
Toshkent viloyati	44,2	39,5	49,5	55,8	60,5	50,5
Farg'ona viloyati	31,2	28,4	57,4	68,8	71,6	42,6
Xorazm viloyati	27,4	22,6	33,7	72,6	77,4	66,3
Toshkent shahri	100	100	100	--	--	--

* Jadval «Демографический ежегодник Узбекистана — 2003».- Ташкент, 2004. — Б.31. statistik to'plam va O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

O'zbekistonning barcha viloyatlarida ham 1991-2012 yillarda aholining o'sish sur'ati bir muncha kamayganligi kuzatiladi. Eng aholisi zich joylashgan hudud, bu Andijon viloyatidir, keyingi o'rinlarda Farg'ona, Namangan, Samarqand, Toshkent viloyatlari turadi. Aholisi siyrak joylash-

gan hududlarga Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Navoiy, Buxoro, Sirdaryo viloyatlari kiradi.

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasi aholisi hududiy tarkibi va joylanishi

2012 yil, ming kishi

Ma'muriy-hududiy birliklar	Jami aholi	Shahar aholisi	Qishloq aholisi	Aholi zichligi, kv. km
O‘zbekiston Respublikasi	29 559,1	15 069,6	14 489,5	65,8
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1 693,6	840,3	853,3	10,1
Andijon viloyati	2 714,2	1 437,3	1 276,9	631,2
Buxoro viloyati	1 707,6	650,5	1 057,1	42,1
Jizzax viloyati	1 186,1	567,2	618,9	55,9
Qashqadaryo viloyati	2 777,8	1 203,9	1 573,9	97,1
Navoiy viloyati	881,7	430,1	451,6	7,9
Namangan viloyati	2 420,4	1 550,8	869,6	325,3
Samarqand viloyati	3 327,2	1 217,2	2 110,0	198,0
Surxondaryo viloyati	2 219,6	809,5	1 410,1	110,4
Sirdaryo viloyati	739,3	306,2	433,1	176,0
Toshkent viloyati	2 670,7	1 320,2	1 350,5	175,1
Farg‘ona viloyati	3 281,3	1 879,5	1 401,8	485,5
Xorazm viloyati	1 629,2	546,5	1 082,7	269,0
Toshkent shahri	2 310,4	2 310,4	-	6 795,3

Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

2. Aholining demografik, yosh-jinsiy tarkibi

Aholining demografik rivojlanishida uning milliy, yosh-jinsiy tarkibi alohida o‘rin egallaydi. Respublikada 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat etishadi. Jumladan, respublikaning tub joy aholisiga o‘zbeklar, qozoqlar, tojiklar, qirg‘izlar va qoraqalpoqlar kiradi. O‘zbeklar barcha viloyatlarda, obikor yerlarda yashashadi. Qozoqlar asosan Qozog‘iston bilan bo‘lgan chegara tumanlarida, xususan,

Qoraqalpog'iston Respublikasida, Buxoro, Navoiy, Toshkent, Sirdaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida istiqomat qiladi. Tojiklar esa, Namangan, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida, qoraqalpoqlar azaldan Amudaryo va Orol dengizi atrofidagi hududlarda yashab kelishadi.

O'zbekistonda mahalliy millatlarning mutlaq va nisbiy miqdorida o'sish ro'y bermoqda. 1989-yilda o'zbeklar mamlakat umumiy aholisining 71,4 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 81,4 foizga yetdi.

Mustaqillik yillari barcha mintaqalar aholisi milliy tarkibida o'zbeklar ulushi muntazam ortib bordi. O'zbeklar respublikaning ilgaridan mavjud shaharlar va sug'orma dehqonchilik qilinadigan yerlarida yashab kelsada, hududlar bo'ylab notekis joylashganligi kuzatiladi. Oxirgi aholi ro'yxati ma'lumotlari, jami o'zbek millatiga mansub kishilarning 35 foizi uchta Andijon, Samarqand va Farg'ona viloyatida yashagan holda, qolgan viloyatlarning har birida ular ulushi 10 foizga yetmaganligini ko'rsatadi.

O'zbeklardan keyin salmog'i va salohiyatiga ko'ra ikkinchi o'rinni mahalliy millatlardan **tojiklar** egallaydi. Hududiy tarkibiga ko'ra, tojiklarning 66,3 foizi qishloq, qolgan qismi shahar joylarda yashaydi va mintaqalar bo'yicha turlicha taqsimlanadi. 2010-yilda mamlakatdagi tojik millatiga mansub kishilarning eng katta salmog'i, ya'ni 18,5 foizi Samarqand viloyatiga, 18,9 foizi Surxondaryo viloyatiga, 14,7 foizi Namangan viloyatiga, 13,2 foizi Farg'ona viloyatiga, 10,0 foizi Toshkent va 8,5 foizi Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri keldi. Aksincha, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy viloyati aholisi milliy tarkibida ularning ulushi juda kichik bo'lib, har birida atigi, 1,0 foizga ham yetmaydi. Ushbu raqamlarni oxirgi aholi ro'yxati ma'lumotlari bilan solishtiradigan bo'lsak, Samarqand, Buxoro viloyatidan boshqa barcha viloyatlar aholisi milliy tarkibida tojiklarning hissasi 1-1,5 barobarga ortganligini ko'rish mumkin.

Respublikada yashovchi **ruslar** xuddi tojiklar singari aholi milliy tarkibida alohida o'rin tutadi. Biroq, mamlakat aholisi milliy tarkibida ularning ulushi tobora qisqarib bormoqda. Oxirgi aholi ro'yxati davrida respublika jami aholisining 8,3

foizini, 2010 yilda 3,3 foizini tashkil etgan mazkur millatga mansub kishilar O'zbekistonning barcha mintaqalarida bir xil joylashmagan, ular ko'proq shahar joylarda va viloyat markazlarida tarqalgan.

O'zbekiston Respublikasi aholisi milliy tarkibida mahalliy millatlardan **qozoqlar** soni va salmog'i jihatdan alohida o'rin tutadi. Tahlil etilayotgan yillarda, bu millat vakillari ulushi 1,2 martaga qisqardi. Binobarin, 1989-yilda respublikadagi qozoqlarning 72,4 foizi ikkita mintaqaga - Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent viloyatiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 77,4 foizni tashkil etgan. Har ikkala mintaqadagi qozoqlar umumiy miqdori tadqiqot davrida 1,1; 1,3 martaga oshgan. Soni jihatdan beshinchi o'rinda turuvchi **qoraqalpoq** millatining 94,1 foizi nomi bilan bog'liq respublikada. 3,4 foizi Navoiy viloyatida, qolgan qismi esa boshqa viloyatlarda istiqomat qiladi.

4-jadval

O'zbekiston Respublikasi aholisining jinsiy tarkibi

(1926-2012 yy., foiz hisobida)

Yillar	Erkaklar	Ayollar
1926	53,0	47,0
1939	51,7	48,3
1979	49,0	51,0
1989	49,9	50,1
2009	50,0	50,0
2012	50,0	50,0

O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi

O'zbekiston aholisi shakllanishi va joylanishida uning yosh-jinsiy tarkibi alohida ahamiyatga ega. Aholining yosh tarkibida hamisha yoshlar, mehnat yoshidagi aholi ko'p sonli ekanligi bilan xarakterlanadi.

Aholining jinsiy tarkibida erkaklar va ayollar miqdori o'zaro mutanosib, ya'ni teng (50-50). Bu tenglik ma'lum bir yosh guruhlarigacha saqlanib qolinadi, so'ngra 50-55 yoshlardan boshlab jinsiy tarkibda ayollarning ustunligi kuzatiladi. Aholining jinsiy tarkibida ko'p yillarda ayollarning

erkaklarga nisbatan ulushi ortiq bo'lganligi kuzatiladi, ammo oxirgi yillarda bu nomutanosiblik tenglashib bormoqda.

3. Respublika aholisining demografik vaziyati

O'zbekiston hududlarida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida tug'ilish yuqori darajada bo'lgan. Oilada farzandlar tug'ilishi nazorat etilmagan, ya'ni cheklanmagan. Soddaroq qilib aytganda, har 1000 ta aholi bir yilda tug'ilish 45-55 taga teng bo'lgan. O'sha davrlarda respublikada qishloq turmush tarzining keng tarqalganligi (XX asr boshlarida O'zbekiston aholisining 80 foizi qishloqlarda istiqomat etishgan)» qizlarning nihoyatda erta turmush qurishi, bolalar (ayniqsa, bir yoshgacha bo'lgan) o'limining yuqoriligi kabi omillar oilalarda farzandlar tug'ilishini cheklanmasligiga olib kelgan.

Mazkur davrlarda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy ahvoning og'irligi sabab, aholi o'limi, ayniqsa, ayollar va bolalar o'limi juda yuqori bo'lgan. Chunki, aholining og'ir turmush sharoiti, tibbiy xizmatlarning yetishmasligi, o'limning ko'pligi, aholi o'rtacha umr ko'rish davrining qisqarishiga olib kelgan. O'tmishda O'zbekiston aholisining o'rtacha umr ko'rish davri 32 yosh bo'lgan bo'lsa, 1989-1990-yillarda bu yosh ko'rsatkichi 69,3 yilga, 2010-2011-yilda 72,7 yilga, shundan ayollarda bu davr oralig'ida 72,4 yildan 74,9 yilga, erkaklarda esa 66,1 yildan to 70,6 yilga ko'tarildi.

Jumladan, 1960-yilda Respublikada har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 39,8 promilleni tashkil etgan bo'lsa, 1990-yili bu ko'rsatkich 33,7 ni tashkil etdi yoki 6,7 punktga kamaydi. 1991—2011-yillarda tug'ilishning umumiy ko'effitsienti respublika bo'yicha 34,5 promilledan 21,9 promillega tushdi. O'zbekistonda tug'ilish darajasining bunday tez sur'at bilan kamayishi urushdan keyingi 40—45 yillik davrda kuzatilgan emas. Respublikaning tug'ilish darajasi doim yuqori bo'lib kelgan Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida ham ko'p bolali oilalar salmog'i keskin kamaygan. Masalan, 1996-yili Qashqadaryo viloyatida har 1000 kishi hisobiga tug'ilgan bolalar soni 33,1 ni tashkil etgan bo'lsa, 2011 yili bu

ko'rsatkich 24,0 promilleni tashkil etdi. Bu davrda tug'ilishning umumiy koeffitsienti Surxondaryo viloyatida 34,4 %_o dan 21,9 %_o ga, Qoraqalpog'iston Respublikasida 25,1 %_o dan 21,7 %_o ga, Xorazm viloyatida 27,4 %_o dan 22,3 %_o ga kamaydi.

5-jadval

**O'zbekiston aholisining tug'ilishi, o'lishi
va tabiiy ko'payishi**

(1920-2011 yillar)*

Har 1000 aholiga nisbatan			
Yillar	Tug'ilganlar	O'lganlar	Aholining tabiiy o'sishi
1920	44,8	33,8	11,0
1930	38,7	17,1	21,6
1940	33,6	13,2	20,4
1950	30,9	8,8	22,1
1960	39,8	6,0	33,8
1970	33,6	5,5	28,1
1980	33,8	7,4	26,4
1990	33,7	6,1	27,6
1995	30,4	6,5	23,9
2000	21,7	5,6	16,1
2005	20,6	5,3	15,3
2011	21,9	5,1	16,8

*Jadval ilmiy manbalardan va statistik to'plamlarda chop etilgan ma'lumotlar asosida tuzilgan.

Tug'ilish darajasining kamayib borganligi oilada beshinchi va undan keyingi (oltinchi, ettinchi, sakkizinchi va h.k.) tug'ilayotgan bolalar salmog'ining qisqarib borishida ham kuzatiladi. Ular 1970-yilda jami tug'ilgan bolalarning 43,1 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1990-yilda 14,3 foizini tashkil etdi yoki uch martaga qisqardi. Umuman 1950-1990-yillarda O'zbekiston aholisi 6 mln 264 ming kishidan 20 mln 322 ming kishiga yetdi.

O'zbekistonda mustaqillik davrining birinchi bosqichida tug'ilish darajasining 1970-yillarda boshlangan kamayish jarayoni tezlashdi. Tug'ilish darajasining kamayishi, yuqorida

qayd etilganidek, O'zbekistonda ro'y bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti bo'yicha, 1990-yillarga qadar O'zbekiston dunyodagi tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar guruhiga kirar edi. Bu ko'rsatkich 1990-1991 yillardan boshlab kamaya borib, hozirgi davrda esa 2,36 ni (2011 y.) tashkil etgan (shaharda – 2,10, qishloqda – 2,65). Demak, O'zbekiston bugungi kunda dunyodagi tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olgan. Bu jarayon O'zbekistonning barcha viloyatlarida ham kuzatiladi.

Umuman 1991-2011-yillar davomida O'zbekistonning barcha hududlarida tug'ilishning keskin kamayganligi kuzatilmog'da. Respublikada tug'ilish darajasidagi shahar va qishloq hududlarida qadimdan mavjud bo'lib kelgan farq, keyingi yillarda qishloq aholisida tug'ilishning tez sur'at bilan kamayish hisobiga sezilarli qisqargan. Respublika demografik vaziyatida aholi o'limi muhim jarayonlardan biri bo'lib, aholining o'lim ko'rsatkichi har ming kishiga 1990-yilda 6,1 promille bo'lgan bo'lsa, 2011 yilda 5,1 promillega teng bo'ldi. Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi eng katta yutug'i bu aholining barcha qatlamida o'lim darajasining kamayishiga erishganligidir.

4. Mehnat resurslari hamda handligi muammolari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan ma'ruzasida «**Uchinchi ustivor yo'nalish-aholini ish bilan ta'minlashni yanada yaxshilash va uning farovonligini oshirishning eng muhim yo'nalishi sifatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, xizmat ko'rsatish va kasanachilik sohalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni rag'batlantirishdan iborat**»¹, deb belgilashi bejiz emas. Xuddi shu ma'ruzada keltirilishicha, respublika aholisi uchun bir yilda 630 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi va uning

¹ Халқ сўзи газетаси, 2008 йил - № 28. Б.3.

uchdan ikki qismi qishloq joylardadir. Bundan tashqari, yangi ish o'rinlarining 65 foizga yaqini kichik biznes va xizmat ko'rsatish tarmoqlari, 20 foizdan ortig'i esa kasanachilik sohasiga to'g'ri keladi.¹

Mehnat resurslarini tahlili bozor iqtisodi sharoitida ulardan foydalanish sur'ati, soni va sifatiga bo'lgan talab o'zgarib borayotganligidan dalolat beradi. Shu boisdan ham mamlakatda o'sib borayotgan aholi turmush darajasini yanada oshirish, aholi bandligi va u bilan bog'liq muammolarni hal etish islohotlarning muhim vazifasiga, yo'nalishiga aylandi.

Aholining mehnatda faolligi va ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga layoqatli aholi salmog'i mehnat resurslaridan foydalanishning mezonini belgilaydi O'zbekistonda bu mezon 99,8 % dan ziyoddir. Ishlab chiqarish, mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hisoblangan mehnat resurslari jamiyatning ijtimoiy-demografik rivojlanishi bilan birgalikda vujudga keladi. Aniqroq qilib aytganda, aholining tabiiy, sotsial, mexanik harakati natijasida mehnat resurslari shakllanadi, rivojlanadi va taqsimlanadi.

Mehnat resurslarining manbai mamlakat aholisidir. Aholining faqat mehnatga yaroqli qismigina mehnat resurslari hisoblanadi. O'zbekistonda mehnat resurslariga 16 dan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 dan 54 yoshgacha bo'lgan ayollar kiritiladi. U mamlakat aholisining taxminan yarmini tashkil etadi². Respublikadagi qulay ijtimoiy-demografik vaziyat mehnat resurslari shakllanishini yuqori sur'atda ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu boisdan mamlakat rahbariyati mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq aholining barcha qatlamini ijtimoiy himoya qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Bu borada qator davlat ahamiyatiga ega dasturlar qabul qilindi va ular samarali hayotga tatbiq etilmoqda. Bozor iqtisodiga o'tish va iqtisodiyotni modernizatsiyalash davrida mehnat resurslariga bo'lgan talab va aholining bandlik ko'rsatkichlari bozor ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Mustaqillik davrida ishlab chiqarishda

¹ Xalq s'zhi gazetasi, 2008 йил. - № 28. Б.3.

² Туҳмева Н. ва бошқ. Ўзбекистон иқтисодийоти асослари.-Т.: 2006. Б.31.

xo'jalik yuritishning turli shakllari paydo bo'ldi, ayrim tarmoqlar faoliyatida o'zgarishlar ro'y berdi. Jumladan, 1990-yilda aholining 41,5 foizi nodavlat sektorida band bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda 79,1 foiz aholi nodavlat, atiga 20,9 foizi davlat sektorida ishlashmoqda. Oxirgi 5 yilda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida 3,8 mlnga yaqin yangi ish o'rinlari yaratildi, shuning 74 foizi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka to'g'ri keladi.

Mustaqillik yillari respublikada mehnatga qobiliyatli yoshlarning ma'lumotlilik darajasi, malakasi ancha ortdi. Masalan, 1989-yilda iqtisodiyotda band bo'lganlardan atigi 12,7 foizi oliy ma'lumotli, 21,4 foizi tugallanmagan oliy va o'rta maxsus bilimiga ega bo'lgan bo'lsa, 2010-yilga kelib oliy ma'lumotlilar 3,9 punktga ko'paygan holda, o'rta maxsus, o'rta hamda to'liqsiz o'rta ma'lumotlilarda 1,1 punktga kamayish hodisasi ro'y bergan. Mavjud manbalar iqtisodiyotda band bo'lgan aholi ma'lumotlilik darajasida o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotlilar hissasi yuqoriligini, biroq uning ulushi borgan sari oliy va o'rta maxsus ma'lumotiga ega band aholining miqdori ortishi hisobiga qisqarib borayotganligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, tadqiqot davrida ayollar o'rtasida oliy va o'rta maxsus ma'lumotiga ega band aholi ulushi erkaklarnikiga nisbatan yuqori bo'lgan holda tezlik bilan rivojlandi. Jumladan, 1989-yilda oliy ma'lumotli ayollarning jami band bo'lganlardagi ulushi erkaklardan 1,2 punktga kam bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda 1,1 punktga yuqori bo'ldi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi va bu asosda maxsus kasb-hunar kollejlari tizimining rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishga kelayotgan yoshlarning aksariyati, o'rta maxsus bilimiga ega bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Buning natijasida, birgina 2000-2010 yilning o'zida respublikaning barcha viloyatlari iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining oliy va o'rta maxsus ma'lumotidagilar ulushi 1,2-2,0 martaga ortdi, o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotidagilarda esa shuncha miqdorda kamayish ro'y berdi. Mazkur yillar orasida iqtisodiyotda band aholining ma'lumotlilik darajasida oliy ma'lumotlilar ulushi Jizzax va Xorazm viloyatida 2 barobarga, Toshkent shahri va viloyatida 1,1-1,2 marta, qolgan viloyatlarda esa 1,5 martaga ko'paygan. O'rta maxsus ma'lu-

motiga ega band aholi salmog'i va salohiyati ham viloyatlar miqyosida o'rtacha 1,2-1,8 martaga o'sgan.

Statistik ma'lumotlar tahlili, respublika aholisining 60,5 foizi mehnatga layoqatli yoshdagi aholi va buning 74,4 foizi bugungi kunda iqtisodiy faol aholi (IFA) hisoblanadi. O'zbekiston aholisi muttasil tabiiy ko'payib borishi natijasida, mehnat resurslari soni va salmog'i ham o'sib boryapti. Masalan, respublikada mehnat resurslari soni 1991-yilda 10213,2 ming, 2012-yilda 16123,6 ming kishiga yetdi yoki barcha yillarda jami mamlakat aholisining teng yarmi va undan ko'pini tashkil etdi. Umummamlakat aholisi tarkibida mehnat resurslari salmog'i yildan-yilga ortib, aksincha, bu mehnat resurslarining iqtisodiyotda band bo'lganlari hissasi kamayib borishi kuzatiladi. Chunki, 1991-yilda barcha mehnat resurslarining 80,8 foizi iqtisodiyotda band bo'lgan bo'lsa, 2001-yilda 71,3 foiz, 2012-yilda 72,1 foizni tashkil etdi.

Iqtisodiy islohotlar davrida aholining tarmoqlar bo'yicha bandligi dinamikasi va tarkibida qator o'zgarishlar ro'y berdi. Bunday rivojlanish xususiyati barcha tarmoqlar va sohalar uchun ham qayd etildi, biroq birgina qishloq xo'jaligida band bo'lganlar nisbiy miqdori kamaydi. Aksincha, sanoat, qurilish, transport hamda xizmat ko'rsatish sohalarida bandlar hissasi ortib bordi. Sanoat, qishloq xo'jaligi va qurilish respublika aholisi bandligini yuqori darajada ta'minlash imkoniyatiga ega tarmoqlar hisoblanadi. Shu boisdan, iqtisodiyotda band bo'lgan aholining teng yarmi, ya'ni 47,6 foizi shu tarmoqlarga tegishli. Holbuki, 1989-yilda bu ko'rsatkich 60,3 foizni tashkil etgan. Xuddi shunday qishloq xo'jaligida aholi bandligi 1991-yilda 41,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 25,2 foizga, sanoatda esa 14,3 foizdan 13,2 foizga tushdi. Mulkdilik shakllari bo'yicha aholi bandligi taqsimotida eng kichik ulush chet el investitsiyasi asosidagi korxonalarda ishlaydiganlar hisoblanadi.

O'zbekistonda zamonaviy ilmiy-texnika yutuqlari va texnologiyalarni o'zlashtiruvchi chuqur bilim va malakaga ega, yuqori sifatli xizmat ko'rsatish darajasidagi mutaxassislarning yetishib kelayotganligi aholiga xizmat ko'rsatish sohasida bandlar soni va salohiyati ortishida bosh omillardandir. Jumladan, 1989-2010-yillarda savdo va umumiy ovqatlanishda

aholi bandligi 2,6 martaga, sog'liqni saqlash, sport va aholini ijtimoiy himoyalashda, uy-joy, kommunal xo'jalikda 1,8, ta'lim, san'at, fan, transport va aloqada bu ko'rsatkich mos ravishda 1,4 va 1,1 barobarga ko'paydi. Shu boisdan ham, aynan xizmat ko'rsatish sohasida aholi bandligi 1991-yilda 35,6 foiz bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda 52,4 foizga ko'tarildi. Bulardan jami mamlakat iqtisodiyotda band aholining 13,8 % ini o'zida mujassamlashtirgan ta'lim sohasida ayollar bandligi yuqori. Biroq, ko'rilayotgan tarmoqda ayollar bandligi 1999-2010-yillarda 7,4 martaga qisqardi. Shuningdek, savdo, umumiy ovqatlanish va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohalorida jami aholining 13,0 foizi band bo'lgan holda, ularning 52,2 %i ayollardan iborat.

Erkin iqtisodiyot sharoitida bozorlar tizimining taraqqiy etishi va u bilan chambarchas xizmat ko'rsatish sohalarining avj olganligi, tabiiyki bu sohalarda bandlikni oshiradi. Respublika iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan jami aholining atigi, 7,5 foizini qamrab olgan sog'liqni saqlash, sport va ijtimoiy ta'minot sohalorida ishlovchilar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Qolaversa, bu sohalarda ayollar bandligi yuqori bo'lib, ya'ni 74 foizni tashkil etadi. Mazkur sohalarda aholining ko'p band bo'lishi mintaqalar ijtimoiy-demografik vaziyati yaxshilanishida muhim ahamiyatga egadir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. 20-asrning ikkinchi yarmida aholi sonidagi o'zgarishlarni baholang?
2. Aholi yosh tarkibida bolalar miqdorining kamayib borishini qanday izohlaysiz?
3. Aholi milliy tarkibida mahalliy millatlarning tutgan o'rnini qanday?
4. Demografik vaziyat va demografik jarayonlarning farqi?
5. Tug'ilishning qishloq aholisi o'rtasida keskin kamayishiga qanday omillar ta'sir etmoqda?
6. O'zbekiston aholisi demografik rivojlanishida aholi o'limining ahamiyati?

7. Respublika aholisi migratsiya jarayonlarida faollashuvning sabablari nimada?
8. Iqtisodiy faol aholi nima?
9. Mehnat resurslari va mehnat yoshidagi aholining farqini keltiring?
10. O'zbekistonda aholining eng ko'p qatlami qaysi soha yoki tarmoqda band va nima uchun?

IV bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XO‘JALIK TARMOQLARI VA IQTISODIY RAYONLASHTIRISH

4.1. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida, O‘zbekiston sanoat geografiyasi

Reja:

- 1. O‘zbekistonning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarida sanoatning roli*
- 2. Sanoat tarmoqlar tarkibidagi o‘zgarishlar*
- 3. Sanoatning hududiy tarkibi va uning rivojlanishi*

1. O‘zbekistonning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarida sanoatning roli

Mustaqillik yillarida erishilgan iqtisodiy ko‘rsatkichlardagi o‘shish tufayli 2000-2010 yillarda yalpi ichki mahsulotda (YaIM) qishloq xo‘jaligining ulushi 30,1 foizdan, 17,5 foizga tushdi, sanoatniki 14,2 foizdan 24,0 foizga o‘ydi, xizmat ko‘rsatish 37 foizdan 49 foizga o‘zgardi. Sanoat ishlab chiqarish hajmi sobiq Ittifoqning parchalanishidan keyin biroq kamaydi, ammo 1996-yildan boshlab o‘shishda davom etmoqda. Masalan, sanoat mahsulot hajmi 1990- yillarga nisbatan 2010-yilda 3 martaga ortdi. Shuningdek, yog‘ochni qayta ishlash va sellyuloza-qog‘oz sanoati ushbu davrda 13,4 barobarga, oziq-ovqat sanoatida esa 5,7, yengil sanoatda 3,8 martaga o‘shish kuzatildi.

Respublika sanoati paxtachilik, ipakchilik, mevachilik, qorako‘lchilik talablari va ehtiyojlari negizida shakllandi, taraqqiy etdi. Sanoat tarmog‘ining rivojlanishi va joylanishiga qator omillar va sharoitlar ta‘sir ko‘rsatadi. Bulardan iqtisodiy geografik omillar alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularga mehnat resurslari, infrastruktura va uning

tarmoqlari, ishlab chiqarishning moddiy – texnik ba’zasi, fan-texnika taraqqiyoti kiradi. Tabiiy geografik omillar ham sanoat rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, tabiiy sharoit, tabiiy resurslar bilan ta’minlanganlik alohida ahamiyatga ega.

Mustaqillikning dastlabki yillarida sanoat ishlab chiqarishini va xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida qabul qilingan. Bu o‘rinda dastavval O‘zbekistonni jahon iqtisodiy xamjamiyatiga qo‘shilishini tezlatadigan, uni dunyoga «tanitadigan», mehnatni ko‘p talab etib, suv va xomashyoni nisbatan kam iste‘mol qiladigan, asosan mahalliy mineral resurslar va qishloq xo‘jaligi xomashyosiga asoslanadigan ishlab chiqarishni rivojlantirishga asosiy e‘tibor qaratildi. Chunki, sanoat mamlakat iqtisodiy salohiyatini, ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini, tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan foydalanish darajasini belgilabberadi. Barcha xo‘jalik tarmoqlari ichida sanoat tarmog‘i yetakchi o‘rinda turadi. Uning hozirda 100 dan ortiq tarmoqlari mavjud. Bulardan og‘ir sanoat tarmoqlari yoqilg‘i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik va qurilish materiallarini o‘z ichiga olsa, yengil sanoat paxta tolasi, ip va shoyi gazlamalar, ipak, kanop tolasi, ustki va ichki trikotaj, tayyor kiyimlar, poyabzal, gilamlar, baqqollik buyumlari, chinni-fayans idishlari ishlab chiqarishdan iboratdir.

Mustaqillik yillari respublikada sanoatning yangidan yangi tarmoqlari paydo bo‘ldi. Jumladan, bularga, avtomobilsozlik, neft-gaz kimyo, neft-gaz mashinasozligi, zamonaviy qurilish materiallari sanoati, temir yo‘l mashinasozligi, maishiy texnika, farmatsevtika, zamonaviy oziq-ovqat va to‘qimachilik sanoati va boshqa tarmoqlar kiradi. Mamlakatimizda yiliga qariyib 50 mlrd kvt elektr energiyasi, 60 mlrd m³ tabiiy gaz, 2,7 mln. tonna ko‘mir va 600 ming tonnadan ortiq po‘lat ishlab chiqariladi.

2000-2010-yillarda iqtisodiyot tarmoqlarining industrilashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilanishi natijasida, yangi sanoat tarmoqlari sanoat ishlab chiqarish hajmining o‘rishini ta’minladi va sanoatning YaIM dagi ulushi ortishiga olib keldi, masalan, YaIMda sanoatning

ulushi 1990-2010 yillarda 17,6 foizdan 24,0 foizga ko'tarildi. Aynan shu tarmoqda aholining bandligi 1991-yilda 14,3 foiz, 2010-yilda 13,2 foizga teng bo'ldi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Iqtisodiy indikatorlar	birligi	1990 yil	2000 yil	2010 yil	1990 yilga nisbatan	
					2000 yil	2010 yil
Yalpi ichki mahsulot (YaIM)	mln doll	2710 6	3527 7	92326	1,3 marta	3,4 marta
YaIM sanoatning ulushi	%	17,6	14,2	24,0	X	x
Qishloq xo'jaligi mahsuloti	mlrd sum	11,1	1387	15811	100,6	182,9
YaIM da qishloq xo'jaligi ulushi	%	33,4	30,1	17,5	X	x
Qurilish ishlari	mlrd. so'm	4,2	388, 4	8245,8	86,9	2,3 marta
Chakana savdo	Mlrd.so'm	19,8	1788	21873	99,2	2,8 marta
YaIMdagi ulushi	%	33,8	37,0	49,0	X	x
Kichik biznesning YaIMdagi ulushi	%	0	31,0	52,5	X	x
Asosiy kapitalda investitsiya	ekv. mln doll	833, 8	3142, 5	9712,7	3,8 marta	11,6 marta
YaIMGa nisbatan %da	%	18,0	22,9	25,0	X	x
Eksport mahsulotlar va xizmat	mln doll	442, 7	3265	13045	7,4 marta	29,5 marta
YaIMGa nisbatan %da	%	3,3	24,0	33,5	X	x
Import mahsulotlar va xizmat	mln doll	362, 9	2947	8800	8,1 marta	24,2 marta
YaIMGa nisbatan %da	%	2,7	21,4	22,6	X	x
Tashqi savdo saldosi	mln doll	79,8	317	4245	X	x

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник.- Т.: Узбекистан, 2011. С.14.

2010-yilda sanoat ishlab chiqarish tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor mahsulotning ulushi 50 foizdan ziyodni tashkil etdi. Mamlakatimiz sanoat korxonalarini tomonidan 2010-yilda 160 dan ortiq turdagi yangi tovar va mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. «2011-2015 yillarda O'zbekiston sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Dastur tasdiqlandi. Ushbu dastur sanoat sohasida umumiy qiymati qariyb 50 milliard dollarni tashkil etadigan 500 dan ortiq yirik investitsiya loyihasini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan 2008-yil 2 dekabrda, Navoiy shahri aeroporti bazasida erkin industrial – iqtisodiy zona «EIIZ» tashkil etildi. Umumiy maydoni 564 ga bo'lgan Navoiy «EIIZ» Buxoro va Samarqand shaharlaridan 100-175 km uzoqlikda joylashgan. Navoiyning geografik joylashgan o'rni, ya'ni Yevropa bilan Osiyoning o'rtasida bo'lganligi bois ham shu joy tanlandi. O'zbekistonda erkin industrial-iqtisodiy zonani tashkil etish uchun aynan Navoiy viloyati bejiz tanlanmagan. Sababi, bu yerda mavjud sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar jahonning 50 dan ziyod davlatlariga eksport qilinmoqda. Qolaversa, keyingi yillarda Qizilqum mintaqasida nodir qimmatbaho metallar, fosforit xomashyosining yangi konlari o'zlashtirildi, yangi zamonaviy korxonalar qurilib, ishga tushirildi.

Navoiy EIIZda sanoatning mashinasozlik, stanoksozlik tarmoqlarini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Mintaqada foydalanilmay yotgan katta kremniy zaxirasi bor bo'lib, quyosh batareyalari uchun kremniy plastinalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar tashkil qilish mumkin. Buning uchun zonaga faqat zamonaviy texnik-texnologiyalarni olib kirish kerak. Mahalliy xomashyoga asoslangan zamonaviy to'qimachilik tarmoqlarini, oziq-ovqat mahsulotlarini, shuningdek, qurilish materiallarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yiladi. Navoiy EIIZning faoliyat ko'rsatishi 30 yil bo'lib, keyinchalik u cho'zilishi ham mumkin. Bu davr mobaynida, bu yerda alohida bojxona, valuta va soliq rejimi, kirish, yashash va chiqib ketish,

shuningdek, O'zbekiston fuqarolari va norezidentlarining ish faoliyatini amalga oshirishga ruxsat olishning soddalash-tirilgan tartibi amal qiladi.

4. Sanoat tarmoqlar tarkibidagi o'zgarishlar

O'tish davrining murakkab qiyin sharoitida, makroiqtisodiyotda barqarorlikni ta'minlash va mustahkamlash natijasida, iqtisodiyotning ba'zaviy tarmoqlari neft, gaz, oltin qazib olish, rangli metallurgiya, kimyo va neft-kimyosi sanoati jadallik bilan rivojlantirildi. Oqibatda, respublika sanoatining tarmoqlar tarkibida chuqur sifatii siljishlar ro'y berdi.

Sanoat tarmoqlar tarkibida yoqilg'i-energetika sanoati alohida o'rin tutadi. Yoqilg'i-energetika sanoati tarmoqlaridagi o'zgarishlar turli darajada kechmoqda. 1990-2010 yillarda yoqilg'i-energetika sanoatida mahsulot ishlab chiqarish 3 martaga ortdi.

2-jadval

Yalpi ichki mahsulotda tarmoqlar tarkibi ulushi (foizda)

Indikatorlar	1990 yil	2000 yil	2010 yil
Jami	100	100	100
Sanoat	17,6	14,2	24,0
Qishloq xo'jaligi	33,4	30,1	17,5
Qurilish	5,8	6,0	6,4
Transport va aloqa	5,2	7,7	12,4
Savdo	4,5	10,8	9,0
va boshqalar	22,2	18,7	23,7

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. - Т.: Узбекистан, 2011. С.36.

Ushbu tarmoqning jami sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi 18,3 foizdan 24,1 foizga chiqdi, mamlakatning yoqilg'i-energetika mustaqilligi ta'minlandi va tarmoqning qayta ishlash salohiyati kengaydi. Ayniqsa, neft va gaz kondensatini qazib olish yillik hajmi 1990-yilga nisbatan

2010 yilda 1,4 martaga, tabiiy gaz ishlab chiqarish hajmi 1,6, yonuvchi gaz ishlab chiqarish esa mazkur davrda 15,2 barobarga o'sdi. Bu sanoat tarmog'i gaz, neft, ko'mir qazib chiqarish, neftni qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berishni o'z ichiga oladi. Shulardan biri elektroenergetikadir.

Elektroenergiya tarixi 1923-yilda Toshkent yaqinidagi Bo'zsuv kanalida GES qurilishi bilan boshlanadi. Ushbu GESning birinchi navbati 1926-yilda foydalanishga topshirilgan. 19 ta GESdan iborat Chirchiq-Bo'zsuv kaskadi muhim energiya manbaidir. O'zbekiston rivojlangan elektr energetika tizimiga ega. Respublikada umumiy quvvati 11220 mvt.ga teng 37 elektrostansiya ishlaydi. Shundan 9800 mvt issiqlik stansiyalariga, 1420 mvt gidroelektrostansiyalarga to'g'ri keladi. Barcha elektrostansiyalar salohiyati bir yilda 56-57 mlrd kvt/s. ga teng elektroenergiya ishlab chiqarishga imkon beradi. Suv elektr stansiyalari orasida eng kattasi Chorbog' GES hisoblanadi (quvvati 660 ming kvt dan ortiq).

Issiqlik elektrostansiyalari ichida Sirdaryo, Yangi-Angren, Toshkent va Navoiy GRESlari har birining quvvati 1000 mvt.dan oshadi. O'rta Osiyoda eng yirik – Tolimarjon GRESining qurilishi davom etmoqda, bir necha yuz kilometrlik elektr uzatuvchi liniyalar ishga tushirildi. Yangi Angren GRESining 7-energiya bloki qurib ishga tushirildi. Sirdaryo GRESi modernizatsiya qilindi. Toshkent, Sirdaryo, Navoiy, Taxiatoch kabi yirik issiqlik elektrostansiyalari respublikadagi asosiy elektroenergiyani hosil qilmoqda. Toshkent IESining quvvati 1920 ming kVt ga yaqin, Yangi Angren IESniki 2400 ming kvt (Nurobod shaharchasi). Shuningdek, Angren shahrida Angren - 1 IES (600 ming kVt) ham ishlab turibdi. Mazkur issiqlik elektr stansiyalari ko'mir, mazut va gaz asosida ishlaydi.

Bugungi kunda mamlakatdagi gidroelektrostansiyalari-ning umumiy quvvati 1420 megavatni, elektr tarmoqlarining uzunligi 224 ming kilometrni tashkil etadi. Chorvoq, Xojikent, G'azalkent, Farhod GESlari elektroenergiyaga bo'lgan ehtiyojni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Aynan elektr energiya hosil qilish va uni iste'mol qilish bo'yicha

O'zbekiston MDH davlatlari ichida Rossiya, Ukraina, Qozog'istondan keyin to'rtinchi o'ringda turadi.

2008-yilda ishga tushirilgan uzunligi 165 kmlik Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasi — «O'zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi barpo etildi. Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasini «So'g'diyona» kuchlantirish stansiyasi bilan bog'laydigan, G'uzor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari va Toshkent shahri elektr ta'minoti obyektlari loyihalarini amalga oshirish ishlari davom etmoqda. Xojiza konida polimetall rudalarga ishlov berish kabi loyihalar, Navoiy kon-metallurg kombinatining bir qator yangi obyektlarini barpo etish ishlari nihoyasiga yetkazildi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bir necha kichik stansiyaning o'z ichiga olgan «Yangi Angren-O'zbekiston» LEP-500 elektr uzatish liniyasi, Qamchiq dovoni orqali o'tadigan 165 kmlik «Ohangaron-Pungon» magistral gaz quvuri, «G'uzor-Surxon» yuqori voltli elektr uzatish liniyasini qurish bo'yicha strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida mamlakatimizda yagona elektr va gaz tarmog'i tizimlarini tashkil etish ishlari, asosan yakunlandi.

Neftni qazib olish va neftni qayta ishlash sanoatining tashkil etilishi respublika energetika xavfsizligini ta'minlay boshladi. Mazkur yoqilg'i sanoati tarmog'ining asosiy korxonalari Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo, Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida qurilgan. Chunki, respublikadagi 160 dan ortiq neft va gaz konlarining 115 tasi Buxoro-Xiva geologik provinsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan.

Mustaqillik yillarida energetika mustaqilligiga erishishni ta'minlash bo'yicha dasturga binoan neft va gazni qayta ishlaydigan tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida eng zamonaviy texnologiyalarga ega bo'lgan Buxoro neftni qayta ishlash zavodi Fransiyaning «Teknep» va Sho'rtangaz gazkimyo majumasi «ABB» kabi xorij kompaniyalari bilan hamkorlikda yaratildi. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi to'liq rekonstruksiya qilindi (u Yaponiya firmalari bilan birgalikda 250 mln. AQSH dollariga yaqin mablag' hisobiga qayta ta'mirlandi). Gazkimyo tarmog'ining yaratilishi tabiiy gazni to'liq qayta ishlash va ishlab chiqarishning yangi

shakllarini, tarmoqlarini yo'lga qo'yishga imkon berdi. Shuningdek, «Gazli» qo'shimcha kompressor stansiyasi ishga tushirildi, «Qo'ng'irot» kompressor stansiyasida kuniga 35 million kub metr gazni quritadigan inshoot barpo etildi. Turkmanistondan O'zbekiston hududi orqali Xitoyga o'tadigan gaz quvurini tortish ishlari yakunlandi.

Gaz qazib olish va uning ist'emoli yildan yilga ortib bormoqda. Chunonchi, 1991-yilda 41,8 mlrd metr kub gaz ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2000-yilda bu ko'rsatkich 56,4 mlrd metr kubga yetdi. Respublika yoqilg'i balansida hissasi 90 foizga teng bo'lgan gaz xomashyosi murakkab geologik qatlam, ya'ni 3500 metr va undan chuqurdan qazib olinadi. Aholini qulay yoqilg'i turi bilan ta'minlash maqsadida Andijon viloyatining Xo'jaobod shahrida yirik yer osti gaz ombori qurilgan. Bu inshootni qurishga 70 mln AQSH dollari sarflangan.

Respublika hududidagi Farg'ona, Oltiariq va Buxorodagi Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodlari, Muborak va Sho'rtandagi gazni qayta ishlash zavodlari xilma-xil neft va gaz mahsulotlari ishlab chiqarmoqda va hatto ayrim neft mahsulotlari chetga eksport ham qilinmoqda. Sho'rtandagi zavodda yiliga 125 ming tonna polietilen, 140 ming tonna suyultirilgan gaz, 130 ming tonna yengil kondensat, 4 milliard kub metrdan ziyod gaz va 4 ming tonna oltingugurt olinadi.

Gazni qayta ishlaydigan zamonaviy zavod qurishni o'z tarkibiga olgan Qandim guruhi konlarini, Shuningdek, Xauzak va Shodi konlarini o'zlashtirish, istiqbolli uglevodorod xomashyo konlarida geologiya-qidiruv ishlarini olib borish bo'yicha yirik loyihalar mavjud. Mazkur loyihalardan tashqari Surgil koni bazasida Ustyurt gaz-kimyoy majmuasini barpo etish, Qalmoqqir konini kengaytirish va rekonstruksiya qilish, Navoiy issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz moslasini qurish, Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasining beshta energiya blokini yil davomida ko'mir asosida ishlash tizimiga o'tkazish, Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining misni boyitish fabrikasini rekonstruksiya qilish va boshqa loyihalari strategik jihatdan muhim ahamiyatga egadir.

Yoqilg'i-energetika majmuida ko'mir sanoatining o'rni ham bor. Angren qo'ng'ir ko'mir koni va Surxondaryodagi Sharg'un, Boysun toshko'mir konlarining yoqilg'i balansida ulushi katta. Ularning umumiy zaxirasi 2 milliard tonna. Angren qo'ng'ir ko'mir koni O'zbekistonda chiqariladigan jami ko'mirning 95 foizini beradi. Ushbu kondagi ko'mir qatlamlari orasida joylashgan kaolin asosida «Kaolin» qo'shma korxonasi ham ishlab turibdi.

Sanoat tarmoqlar majmuida metallurgiya va mashinasozlik alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida ushbu tarmoqning jami sanoatdagi ulushi 21,4 foizdan 30,1 foizga o'sdi. Qolaversa, 1990-2010 yillarda mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'ining o'sish sur'ati umumiy 11,6 barobarga teng bo'ldi. Bu barcha sanoat tarmoqlari ichida eng katta ko'rsatkichdir. Metallurgiyada rangli metallurgiya yetakchi mavqe'yeni egallaydi. Respublikada ushbu sanoat tarmog'i asosan mahalliy xomashyoga tayangan holda rivojlanmoqda. Shunday korxonalar qatorida rangli, qimmatbaho va nodir metallar ishlab chiqaruvchi Olmaliq, Zarafshon, Chirchiq, Navoiy va boshqa shaharlardagi kon-metallurgiya kombinatlari ajralib turadi.

Toshkent viloyatining Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati, Navoiy viloyati Muruntov oltin koni, Jizzax viloyati Marjonbuloq, Samarqand viloyatidagi Ingichka konlari va boshqa konlar mazkur tarmoqning negizi hisoblanadi. O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab oltin qazib olina boshlangan Muruntov oltin koni Muruntov tog'-kon kombinati markazidir. 1995 yilda O'zbekiston-AQSH «Zarafshon-Nyumont», «Amantaytau-Goldfields» KK tashkil etildi. Bu korxonada rudalarni qayta ishlash va ulardan oltinni ajratib olish maqsadida tuzilgan MDHdagi yagona korxonaga bo'lib, u eng zamonaviy texnika va texnologiya asosida ish olib boradi. Muruntov oltinining sifati o'ta yuqori, shu boisdan Navoiy kon-metallurgiya kombinatida olingan oltin yombilar Londonda maxsus sertifikatni qo'lga kiritgan. Shuningdek, Tokio tovarlar birjasida Muruntov oltin quymalariga «oltinning optimal quymasi» degan maqom ham berilgan.

Toshkent viloyatining Olmaliq kon-metallurgiya kombinati Ohangaron-Olmaliq tog'-kon sanoatida joylashgan

mis, qo'rg'oshin, rux, polimetall konlari negizida shakllangan. Chirchiqda o'tga chidamli va qattiq qotishma metallar kombinati, Ingichka volframi va Qo'yotash volfram-molibden konlari rudalari va mis rudalaridan ajratib olinadigan molibdenga tayanib ishlaydi va 100 ga yaqin mahsulot ishlab chiqaradi. Bulardan, «Olmaliq TMK» OAJda mis mahsuloti, sink, oltingugurt kislotasi, Chirchiqdagi «Chirchiq metall qurilmalari» OAJda metallkonstruksiyalar ishlab chiqarilmogda. Hozirda «Xonjiza» konida polimetall rudalarga ishlov berish yo'lga qo'yildi. Navoiy kon-metallurgiya kombinatining yangi obyektlari harpo etildi.

Rangli metallurgiyadan farqli ravishda qora metallurgiya tarmog'i nisbatan kam rivojlangan. Sababi, respublikada yirik temir ruda konlarining yo'qligi, 1944-yildan beri faoliyat yuritib kelayotgan yagona Bekobod qora metallurgiyaning kombinatining faqat to'plangan temir-tersaklarni qayta ishlash orqali po'lat va tayyor prokat hamda turli xil maishiy ro'zg'or buyumlari ishlab chiqarishga ixtisoslashishiga olib kelgan.

O'zbekiston iqtisodiyot tarmoqlari ichida mashinasozlik bugungi kunda o'ta muhim tarmoq hisoblanadi. Mashinasozlik sanotining 100 dan ortiq korxonalarida turli xil mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, ya'ni paxta teruvchi mashinalar, yerga urug' qadaydigan, to'quv-yigiruv, sug'orish mashinalari, turli xil stanoklar, televizor, audio va videomagnitofonlar tayyorlanadi. Oxirgi 10 yilda yengil avtomobil ishlab chiqarish hajmi 7,1 martaga, avtobuslar 2,6 martaga, yuk mashinalari 12,9 martaga ko'paydi.

Mashinasozlik sanoatida avtomobilsozlik alohida o'rin tutadi. Avtomobilsozlikda avtomobillar, avtomobil dvigatellari, avtomobillarga ehtiyot qismlar, turli jihozlar va boshqa asboblarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Dastlabki yengil avtomobil zavodi 1996-yilda Andijon viloyatining Asaka shahrida Janubiy Koreya bilan hamkorlikda bunyod etildi. Bu «Uz Deu avto Ko» qo'shma korxonasi «Damas», «Tiko», «Neksiya» va «Matiz» rusumdagi avtomobillarni chiqara boshladi. Natijada, O'zbekiston dunyoda avtomobil ishlab chiqaradigan 28-mamlakat bo'ldi. Bugungi kunga kelib, Asaka shahrida AQSHning «Jeneral motors» kompaniyasi bilan hamkorlikda yengil avtomobil ishlab chiqaruvchi zavod

qurildi. Shuningdek, Andijonda yana «GM Ozbekiston» QK, «Pritsep» AJ, «UzKodji», «UzTong Xong KO», «Uz Dong Yang Ko», «Uz Sam Yung Ko», «Uz Dong Vong Ko» qo'shma korxonalari mavjud (aksariyati Janubiy Koreya respublikasi bilan hamkorlikda yaratilgan). «Uz Dong Yang Kompani» qo'shma korxonasi avtomobil ichki jihozlari o'rindiq g'illoflari, Farg'onadagi «Yevraziya Tapo-Disk» qo'shma korxonasi avtomobil disklari tayyorlashga ixtisoslashgan. Toshkent viloyatining «Chirchiqqishmash» zavodida kultivator KXU-4B, plug boronalar ishlab chiqariladi.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoat tarmog'iga qarashli qator tajriba va ta'mirlash mexanika va boshqa zavodlar ham faoliyat yuritadi («Marhamat - ETZ», «Andijonkabel», Avia mexanika zavodi va h.k). Bu korxonalar ichida mahsulot qiymati bo'yicha «UzDong Yang Ko» qo'shma korxonasi avtomobil ishlab chiqaruvchi zavodidan keyingi ikkinchi o'rinda turadi - u tarmoqning 5,7 foiz mahsulotini beradi. Shuningdek, Toshkent shahrida dunyoga mashhur «Daymler Bens» (Germaniya) kompaniyasi, Samarqandda «Isuzu» (Yaponiya) kompaniyasi avtobuslar ishlab chiqara boshladi. Namangan shahrida yengil avtomobillar uchun fara va chiroqlar ishlab chiqaradigan zavod qurilgan. Mutlaqo yangi texnologik platforma negizida «Spark» yengil avtomobili yaratildi. Shu bilan birga, katta hajmda yuk tashiydigan «MAN» (Germaniya) avtomobillarini Samarqandda, energiya tejaydigan lampalar, «Elji» rusumidagi jahonga mashhur xolodilniklari ishlab chiqarilmoqda. Natijada, mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'ida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1990-2010-yillarda 11,6 martaga ortdi. 2011-yildan AQSHning «Jeneral motors» kompaniyasi bilan hamkorlikda yiliga 225 ming dona avtomobil kuchlanish agregatlarini ishlab chiqaradigan korxonada qurilib topshirildi. 2010-yilda respublikada jami 220313 dona avtomobil ishlab chiqarildi shundan, 217733 dona yengil avtomobil, 1268 dona avtobus, 1312 dona yuk mashinalari, bundan tashqari 96700 dona televizorlar, 124000 dona kompyuter mahsulotlari ham tayyorlandi.

Mashinasozlikning avtomobilsozlikdan tashqari, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi,

radioelektronika va elektrotexnika sanoati, asbobsozlik, kimyo va neft kimyo mashinasozligi va hokazo. Masalan, Jizzaxda akkumulyator «Uzeksayd» qo'shma korxonasi, Andijonkabel, Chirchiq metall qurilmalari, «Chirchiqqishmash», «Transformator» zavodlari mashinasozlikning muhim korxonalari hisoblanadi. Toshkent shahrida joylashgan Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, «O'zelektroapparat», «O'zbekkabel» va «Doyche kabel» qo'shma korxonalari, Agregat zavodi, «Zenit elektronika» qo'shma korxonasi, Toshkent yo'lovchi vagonlarni ta'mirlash, «Algoritm» kabi korxonalar o'zlarining salmoqli mahsulot hajmlari bilan sanoatga hissa qo'shishmoqda. Respublikada yagona bo'lgan «Samarqandliftsozlik zavod»ida pasajir va yuk liftlari (yiliga 1000 dona), lift uchun ehtiyot qismlar (1050000 ming so'm) ishlab chiqarishga ixtisoslashganligi bilan ajralib turadi.

Jumladan, elektrotexnika sanoatida «Zenit elektronika» Toshkent radiotexnika qo'shma korxonasida maishiy konditsionerlar, DVD-proigpivatellari, kir yuvish mashinasi, maishiy sovutkichlar va muzlatkichlar, elektr chang yutkichlar, televizorlar tayyorlanadi. Shuningdek, Chkalov nomidagi Toshkent davlat aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida DXJ rangli quyma metallokonstruksiyalarni payvandlash oyna, plastik va ulardan mahsulotlar, yig'ma temir-beton konstruksiyasi va detallar, o'yinchoqlar, samolyotlar ishlab chiqariladi. Toshkent traktor zavodida esa avtomobil tashish uchun yarim pritseplar, traktorlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, traktorlar, konteynerlar tashish uchun yarim pritseplar, ekskavatorlar, traktor pritseplari tayyorlanadi. Germaniyaning «Klass» kompaniyasi bilan hamkorlikda zamonaviy, ish unumi yuqori bo'lgan traktorlar, g'alla o'rish kombaynlari va boshqa qishloq xo'jalik texnikalarini ishlab chiqish bo'yicha hamkorlik o'rnatilgan.

Respublikada temir yo'l mashinasozligi ham yaxshi rivojlangan. Bularga, Toshkent temiryo'lmashta'mir korxonasi, Andijondagi «Uzjeldormash» birlashmasi qoshidagi mexanika zavodlari kiradi. Bulardan Andijondagi «Uzjeldormash» birlashmasi qoshidagi mexanika zavodida yangi vagon sisternalari va ehtiyot qismlar chiqarish yo'lga qo'yilgan.

2010-yilda «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xorijiy investorlar bilan erishilgan bitimlar doirasida 19 ta investitsiya loyihasini amalga oshirishga kirishildi. Ana shu loyihalar doirasida jahon bozorida xaridorgir bo'lgan zamonaviy mahsulot ishlab chiqaradigan 7 ta korxonaya foydalanishga topshirildi.

Yengil sanoat. O'zbekiston yengil sanoati ko'p tarmoqli bo'lib, unda paxta tozalash, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'n-poyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqariladi. O'zbekiston yengil sanoat tarmog'ining o'sish sur'ati 1990-2010 yillarda 3,8 martani tashkil etdi. Respublikada 1990-yilga nisbatan 2010-yilda paxtadan ip gazlama ishlab chiqarish 2,2 martaga oshdi. Gilam va gilam mahsulotlari 2010-yilda 21 mln m. kvni tashkil etdi yoki 2000-yilga nisbatan 13,6 marta ko'p ishlab chiqarildi. Jumladan, ip-gazlama Toshkent, Farg'ona to'qimachilik va Buxoro ip gazlama kombinatlarida ishlab chiqariladi. Hozirda bu korxonalarining ayrimlari o'z ish faoliyatini to'xtatgan. Buxoro shahrida «DEU tekstil» to'qimachilik kompleksi, Toshkent viloyatida «Xaytek kabel» qo'shma korxonasi, «Spen tex Toytepa tekstil» qo'shma korxonasi, Olmaliq shahrida gilam fabrikasi, «DEU tekstil interneyshl» QK, «Osiyoteks» va «Xumo», Buxorodagi «Buxoro brilliant shilk»; «O'zkarpet» gilam korxonasi, «Ramstar», «Qorako'l-teks» qo'shma korxonalari; Farg'onadagi «Quva tekstil», «Rishton teks», «Rus-O'zbekteks» to'qimachilik qo'shma korxonalari, «Vodiy Toshloq tekstil», «Alesta-Glass» «ORSHAH EV TEKSTILI» mchj (paypog mahsulotlari) va Xitoy texnologiyasi yordamida Xorazmda «Xorazm ipagi» to'qimachilik korxonasi, Buyuk Britaniya asbob-uskunalari bilan jihozlangan Bog'otdagi tibbiy paxta (momiq) ishlab chiqaruvchi fabrika, Rossiyaning Kamishin fabrikasi bilan hamkorlikda Xonqada ip kalava va ip gazlama ishlab chiqaruvchi korxonasi, «Gurlantekstil», Xiva gilam kombinati mashhur. Yengil sanoat korxonalaridan Andijondagi «Investeks» qo'shma korxonasi trikotaj buyumlar va trikotaj mato, Toshkent shahridagi «TOSHKAYATEKSTIL QK» kalava, trikotaj polotnosi, paxta-chit matosi, «MURUVVAT-TEKS MCHJ», «SIRKECHI TASHTEKSTIL QK»,

«TRENDY-LAND XK», «KONTEKS-TASHKENT XK» lari trikotaj mahsulotlari, kalava, trikotaj polotnosi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Shuningdek, Toshkent viloyatida joylashgan «Billur tekst» korxonasi trikotaj mahsulotlari yiliga - 550 ming dona, «Yangiyo'l paxta tozalash» zavodi paxta tolasi- 10800 tn, «Elnur and Ruslan» qo'shma korxonasi yiliga - 5000 dona tikuvchilik mahsulotlarini yaratmoqda.

Ip gazlamadan tashqari ipak gazlama ham bir vaqtlar respublikaning mashhur mahsulotlaridan biri bo'lgan. Hozirda Farg'onadagi pillakashlik fabrikalarida mahsulot chiqarish qisqarib ketganligi munosabati bilan, asosiy ipak gazlama mahsulotlari Samarqand viloyatida tayyorlanmoqda. Mavjud pillakashlik fabrikalari ham to'liq quvvat bilan ishlayotgani yo'q.

Toshkentdagi chinni-fayans buyumlar ishlab chiqaradigan «Mikond» zavodi (Oniks birlashmasi) yengil sanoatning yetakchi korxonasidir. Bu zavodda bir yilda 10500 dona maishiy qandillar, qandil idishlar tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Yengil sanoatda ko'pchilikning alohida o'rni bor. Ko'pchilik sanoati Toshkent, Samarqand, Qo'qon va Farg'ona viloyatlarida rivojlangan. Bu korxonalar asosan mahalliy xomashyoni qayta ishlash va ishlov berishga tayanadi.

O'zbekistonda oziq-ovqat sanoati ko'p tarmoqlarga ega bo'lib geografiyasi kengdir. Undagi mavjud yirik korxonalar respublikaning barcha viloyatlarida uchraydi. 1990-2010-yillarda oziq-ovqat sanoatida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 5,7 martaga o'sdi. Oziq-ovqat sanoati korxonalari orasida Buxorodagi Kogon yog' - ekstraksiya zavodi, Shuningdek, Buxoro yog' - ekstraksiya zavodi, «Evrosnar» qo'shma korxonalar, «Andijon yog'-moy» zavodi muhim hisoblanadi. Shuningdek, respublikada un-krupa va kombikorm «G'alla Altek» va «Toshkent don mahsulot», «Navoidonmahsulotlari» aksionerlik jamiyatlarida tayyorlanadi. Oziq-ovqat sanoatida Bektemir spirt zavodi, yog'-moy, vino va shampan ishlab chiqaruvchi korxonalarining ham roli yuqori. Ayni vaqtda, tarmoqda «Xorazm shakar» qo'shma korxonasi va Samarqand choy fabrikasi, Guliston yog'-ekstraksiya zavodi alohida o'rin egallaydi. Aynan shakar ishlab chiqarish respublikada 2000-

yilda 10169 tonna bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda 286055 tonnaga etdi.

Andijon, Toshkent, Farg'ona viloyatlaridagi yog'-moy kombinatlari. Kattaqo'rg'on, Qo'qon shaharlarida va Uch-qo'rg'on tumanidagi yog'-ekstraksiya zavodlari respublika aholisining yog'-moy, sovun mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi. Birgina, Toshkent yog'-moy kombinatida qadoqlangan yog', o'simlik yog'i, mayonez, margarin mahsulotlari tayyorlanadi. Shuningdek, Toshkent viloyatidagi «Yangiyo'i yog'-moy» zavodi respublikada yog', sheluxa, kombikorma, sovun ishlab chiqarish bo'yicha mashhur korxonalaridan biridir.

Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Andijon viloyatlarida konserva zavodlari ishlab turibdi. Binobarin, tegirmon, go'sht-sut mahsulotlari, alkogolsiz ichimliklar, non mahsulotlari, qandolat mollari va hoshqa kunlik oziq-ovqat mahsulotlari respublikaning barcha viloyat, tumanlarida tayyorlash yo'lga qo'yilgan.

O'zbekistonda qurilish materiallari sanoati uchun zarur bo'lgan barcha xomashyo yetarli, desak mubolag'a bo'lmaydi. Sababi, respublikaning geografik joylashgan o'rni, relyef tuzilishi qurilish uchun kerakli tosh, ohak, loy, asbest, qum, granit, shag'al, marmar bilan to'liq ta'minlaydi. Ammo shunga qaramasdan, qurilish materiallari sanoati 1990-2010-yillarda atiga, 1,3 barobarga o'shdi. Bu sanoatda marmar ishlab chiqarish, G'azalkent, Toshkent, Samarqand, Olmaliq, Nukus shaharlarida yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular G'ozg'on marmari negizida ishlaydi. «Bekobodsement», «Qizilqumsement», «Navoiy sement», «Quvasoysement», «Ohangaronsement» va «Angren sement» korxonalarida sement ishlab chiqariladi. Angren sement kombinati 1947-yildan, Ohangaron esa 1962-yil, Navoiy 1977-yildan, Bekobod 1913 yildan beri faoliyat yuritadi. Bu sement korxonalarida shifer, asbosement quvurlar, mineral paxta va undan tayyorlangan buyumlar, sement-qum cherepitsalari ishlab chiqariladi. Bekobod va Ohangaron shifer ishlab chiqaruvchi zavodlari, Bo'stonliq tumanidagi energiya qurilish industriyasi korxonalari, «Quvasoyshisha» birlashmasi, G'azalkent shisha-oyna zavodlari faol ishlab turibdi. O'zbekiston kimyo

sanoatida xilma-xil kimyoviy bo'yoqlar, plastmassa mahsulotlari, mineral o'g'itlar, kimyoviy tolalar va boshqa ko'plab mahsulotlar tayyorlanadi. O'zbekiston rivojlangan kimyo sanoatiga ega bo'lib, ushbu tarmoqda 1990-2010 yillarda 2,9 martaga mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortdi. Tarmoqning «Farg'ona Azot», «Navoiy Azot», «Elektrokimyosanoat» (Chirchiq), «Ammofos» (Olmaliq), Samarqand kimyo zavodi, Qo'ng'irod soda zavodi va qator korxonalari mavjud.

Kimyo sanoatida 2006-yildan boshlab Qo'ng'irod soda zavodida kalsiy sodasi ishlab chiqarilmoqda. 2010-yilda mazkur zavodda 90,4 ming tonna kalsiy sodasi ishlab chiqarildi. Ushbu zavod mahsuloti hozirgi kunda xorijiy mamlakatlarga ham eksport qilinmoqda. Zavod qurilishi kimyogarlar shaharchasi Elobodning barpo etilishiga asos bo'ldi. Ayni vaqtda, Jizzaxdagi «Jizzaxplastmassa» zavodida plyonka va trubalar ishlab chiqariladi. Shuningdek, kimyoning asosiy korxonalariga «Navoiyazot», «Elektroximsanoat» ham kiradi, ular mamlakatimiz eksportida ham faol qatnashishadi. Ayniqsa, iqtisodiyot uchun nihoyatda zarur bo'lgan superfosfat zavodi xomashyosi - fosforitlar ham Navoiy viloyati hududida ishlab chiqariladi. Birgina «Navoiyazot» aksionerlik jamiyatida ammiak selitrasi, sirka kislotasi, nitron tolasi, sianis natriy, sintetik ammik, suyultirilgan xlor, kaustik sodasi kabi turli-tuman mahsulotlar olinadi. Kimyo sanoti tarkibidagi Farg'ona azot, Farg'ona kimyoviy tola zavodlari, Qo'qon superfosfat zavodi, Farg'ona furen birikmalari zavodi, kimyo va neft kimyosi sanoatida Toshkent lok-bo'yoq va «Olplast» qo'shma korxonasining ahamiyati katta. 2010-yildan ish boshlagan Dehqonoboddagi kaliy o'g'itlar ishlab chiqarish zavodi mintaqadagi yagona zavod hisoblanadi. Bu zavod Qashqadaryodagi Tubakat kaliy tuzlari koni negizida barpo etildi. Mazkur zavod kaliy tuzini qayta ishlash asosida nafaqat o'g'it, balki bromli temir, magnezit, gips va boshqa materiallarini olish imkonini beradi. Ayni vaqtda, Samarqanddagi nitrokalsiyfosfat o'g'itlar chiqaradigan ximzavod ham kimyo sanoatiga munosib hissa qo'shmoqda.

Kimyo sanoatida sun'iy tolalar ishlab chiqarish muhim o'rin tutadi. Jumladan, Chirchiqdagi «Elektrokimyosanoat» birlashmasida kaprolaktam, Farg'ona kimyoviy tolalar

zavodida atsetat iplar, «Navoiyazot» birlashmasida nitron, akril tolalari va hokazo. Kelgusida respublika sanoat tarmoqlaridan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobidan barpo etiladigan Navoiy viloyatida ammiak va karbamid ishlab chiqarish kompleksini barpo etish, Qoraqalpog'iston Respublikasida sement zavodi qurish, Toshkent viloyatida turli mato va tikuvchilik mahsulotlari, tayyor dori preparatlari ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha loyihalar tayyorlangan.

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'zbekiston makroiqtisodiy tarmoqlar tarkibida sanoatning o'rni qanday?
2. O'zbekiston sanoati ishlab chiqargan mahsulot turi va hajmi to'g'risida so'zlab bering?
3. Sanoat tarmoqlar tarkibidagi oxirgi o'zgarishlar?
4. O'zbekiston yengil sanoatining iqtisodiyotdagi ahamiyatini ko'rsating?
5. Mashinasozlik tarmog'ining korxonalari asosan qaysi viloyatda yaxshi rivojlangan va nima uchun?
6. Sanoat tarmog'ini rivojlantirish uchun qabul qilingan loyihalar va uning ahamiyati?

4.2. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirishlarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi geografiyasi

Reja:

1. O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarmog'idagi islohotlar
2. Qishloq xo'jaligi yer fondi
3. Dehqonchilik va chorvachilik
4. Fermer xo'jaliklari geografiyasi

1. O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarmog'idagi islohotlar

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning eng qadimgi va muhim tarmoqlaridan biridir. U aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat uchun xomashyo yetkazib berish bilan birga, sanoat

mahsulotlarining eng katta iste'molchisi ham hisoblanadi. Shu boisdan islohotlarning dastlabki bosqichida mamlakat qishloq xo'jaligi barqarorligini ta'minlash, rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish maqsad qilib belgilandi, tarmoqda mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga va xususiyilashtirishga alohida e'tibor qaratildi.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rinlardan birini egallagan holda, unga yalpi ichki mahsulotning 1/5 qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi. 2000-2010 yillarda YaIMda qishloq xo'jaligining ulushi 30,1 foizdan 17,5 foizga kamaydi. Aynan shu tarmoqda aholining bandligi esa 1991-2010 yillarda 41,9 foizdan 25,2 foizga tushdi va hozirda 3,1 million kishi bu tarmoqda ishlaydi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq, qishloq xo'jaligi rivojlanishining strategik yo'li aniqlanib olindi. Bunda, ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini-o'zi ta'minlash, ya'ni don mustaqilligiga erishish, paxta yakka hokimligiga barham berish asosiy vazifalardan qilib belgilandi. 1998-yillardan qishloq joylarda bozor munosabatlarini joriy etish, mulkchilikning xususiy shaklini joriy etishga e'tibor qaratildi. Bu esa mamlakat iqtisodiyotini agrar-industrial shakldan tobora, asta-sekin industrial-agrar yo'nalishga o'tishiga zamin bo'ldi.

1-jadval

YaIMda qishloq xo'jaligi mahsulotining ulushi, foizda

Qishloq xo'jaligi mahsulot turlari	1990 yil	2000 yil	2010 yil
Yalpi mahsulot	33,4	30,1	17,5
Paxta tolasi	15,9	3,6	1,9
Donli ekinlar	1,4	3,4	2,0
Kartoshka	0,3	0,8	1,4
Sabzavotlar	1,3	2,4	2,3
Poliz ekinlari	0,5	0,3	0,3
Mevalar	0,7	0,9	1,1
Uzum	0,8	0,8	0,9

Маппа: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник.-Т.: Узбекистан, 2011. С.42.

Yerga bo'lgan munosabatda yangicha tamoyillar joriy etildi. Yerni fermer xo'jaliklariga O'zbekiston Respublikasi Qonuniga binoan 50 yil muddatga, dehqon xo'jaliklariga umrbod foydalanishga berish tizimi joriy etildi.

Qishloq xo'jaligida o'tkazilgan va davom etayotgan islohotlar mahsulot yetishtirishda, mahsulot hajmining o'sishida, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi va chorva mollari mahsuldorligi ortishida muhim bosqich bo'lmoqda. Shu boisdan, 2010-yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2009-yilga nisbatan 6,8 foizga, 2000-yilga nisbatan esa 1,8 barobarga oshdi. Paxta, g'alla kabi strategik muhim qishloq xo'jaligi ekinlari bilan bir qatorda, mevasabzavotchilik, chorvachilik, parrandachilik va baliqchilik sohalarida ishlab chiqarish sezilarli darajada o'sdi.

Sobiq Ittifoq davrida respublika qishloq xo'jaligi asosan paxtachilikka ixtisoslashgan, markaziy hududlar sanoatini xomashyo bilan ta'minlovchi monokultura ko'rinishidagi rayon edi. Mustaqillikka erishgach bu sohada tub islohotlar olib borildi, qishloq xo'jaligi deyarli to'liq nodavlat sektoriga o'tkazildi, fermer va dehqon xo'jaliklari tashkil etildi, paxta yakka hokimligiga barham berildi, don (g'alla) mustaqilligiga erishildi. 2009-yilda qabul qilingan «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat dasturida qishloq joylarda agroiqtisodiyot sohasi bilan bir qatorda transport, ta'lim, sog'liqni saqlash, moliya, sport kabilarni rivojlantirishga, uy-joy qurilishiga katta ahamiyat berildi. Hozirgi vaqtda respublika jami investitsiya hajmining taxminan 3 foizi agroiqtisodiyotga to'g'ri keladi. Vaholanki, bu ko'rsatkich sanoatda 35-37 %, transport va qurilishda 25 % ga teng.

2010-yil yakuniga ko'ra, O'zbekistonda jami 15810,7 mlrd so'mlik qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirilgan. Bu borada Samarqand va Toshkent viloyatlari yetakchi – ularning har biriga respublikamiz jami qishloq xo'jalik mahsulotining 13,1 foizidan to'g'ri keladi. Andijon viloyatining ulushi 10,1 %, Buxoroniki 9,2 %, Qashqadaryoniki 8,4 %, Farg'ona viloyatida esa bu ko'rsatkich 8,1 %. Eng past, agroiqtisodiyot tizimi sust rivojlangan Qoraqalpog'iston Respublikasida

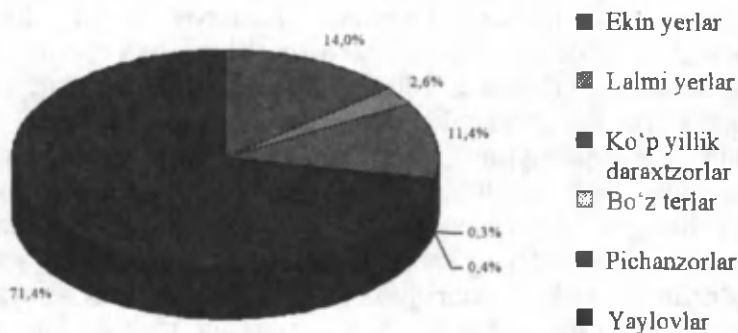
mazkur ko'rsatkich 3,1 %, Navoiy viloyatida 4,4 %, Jizzaxda 5,2 foizni tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligida o'tkazilgan islohotlar uning barcha tarmoqlarida, yer fondidan foydalanishda, mahsulot yetishtirish kabi jarayonlarda o'zining ijobiy natijasini berdi. Qishloq xo'jaligidagi islohotlarning ijobiy yutuqlari iqtisodiyotning barqaror faoliyat yuritishiga, tarmoq va hududiy tarkibining takomillashuviga, iqtisodiy o'sish sur'atlarining jadallashuviga, umuman olganda, xalq farovonligi ortishiga xizmat qiladi.

2. Qishloq xo'jaligi yer fondi

Qishloq xo'jaligi tarmog'i rivojlanishida unda bevosita ishlatiladigan yer va undan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining umumiy yer maydoni 44896,9 ming ga bo'lib, shundan 99 foizi turli xil korxonalar, tashkilot va muassasalar, fermer xo'jaliklari va fuqarolar foydalanadigan yerlar bo'lsa, bu yerlarning 3714,7 ming gektarini sug'oriladigan yerlar tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligidagi yerlardan foydalanishda ularni 8 toifaga ajratiladi. Buning eng asosiysi qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar hisoblanadi. Ushbu toifadagi yerlar mamlakatimizda 20487,7 ming ga bo'lib, u jami yer fondining 46,1 foizini tashkil qiladi. Keyingi o'rinda zaxira yerlar (10389,4 ming ga) hamda o'rmon fondi yerlari turadi (4274,3 ming ga).

Respublikada barcha ekin ekiladigan yerlar ikki qismdan iborat: sug'oriladigan hamda lalmi yerlar. Umumiy ekin ekiladigan yer maydoni 3708,4 ming ga (2010 y.) bo'lib, bu jami qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlarning 18,1 foiziga teng, sug'oriladigan yerlar esa 3714,7 ming gani tashkil etadi. Tabiiy holda sug'oriladigan yoki lalmi (bahorikor) yerlar Qashqadaryo, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo, Navoiy va Toshkent viloyatlarida uchraydi. Qishloq xo'jaligida foydalanadigan boshqa yerlar orasida yaylovlar keskin ajralib turadi. Ularning umumiy maydoni 4052,0 ming ga yoki qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlarning 93,1 foizini tashkil etadi. Ko'p yillik daraxtzorlar 3298 ming ga, pichanzorlar 107 va bo'z yerlar 82 ming ga (1-rasm).



1-rasm. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida foydalanadigan yer turlari (01.01.2011 y.).

1991-2011 yillar davomida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar miqdori respublikada 10903 ming gektarga qisqardi. Bunga boshqa turdagi yerlarning birmuncha ko'payishi sabab bo'lgan. 2011-yil 1 yanvar holatiga ko'ra qishloq xo'jalik yerlari respublika umumiy yer maydonining 57,5 foiziga teng. Qolgan 42,5 foizi o'rmonlar, butazorlar, va boshqa yerlardan iborat. Bu ko'rsatkich mamlakat miqyosida Qoraqalpog'iston Respublikasi 34,3 foizdan, Navoiy viloyatidagi 81,0 foizgacha farq qiladi. Nisbatan yuqori ko'rsatkichlar Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida (76-77%), Farg'ona, Toshkent, Xorazm, Namangan viloyatlarida esa nisbatan uning darajasi past (45-55%). Barcha dehqon xo'jaliklaridagi ekin ekiladigan yerlarning umumiy maydonida 46,1 foizini donli ekinlar, 23,9 foizini sabzavotlar, 11,5 foizini kartoshka egallagan. Xuddi shu ko'rsatkichlar fermer xo'jaliklarida quyidagicha: jami donli ekinlar 45,3; paxta 42,0; sabzavotlar 1,9; kartoshka 0,5 foiz va boshqalar tashkil etadi (2010 y.).

Qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar ichida sug'oriladigan yerlar katta ahamiyatga ega. Eng so'nggi yillarda, garchi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni qisqargan bo'lsada, bevosita ekin ekiladigan yerlar biroz kengaygan. Jumladan, ular 2003-2009-yillar orasida taxminan 18 ming gektarga ko'paygan. Sug'oriladigan yerlar Jizzax, Qashqadaryo va Andijon viloyatlari hisobidan birmuncha

ko'paydi. Shuningdek, Toshkent, Sirdaryo viloyati hamda Qoraqalpog'istonda ham ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ayni vaqtda, Jizzax viloyatida 2000-yilda sug'oriladigan ekin yerlar 256,6 ming ga, 2011-yilda esa 264,5 ming ga; shunga mos holda, Qashqadaryoda 417,7 va 424,1 ming ga; poytaxt viloyatida-298,9 va 305,1 ming gani tashkil etdi. Aksincha, sug'oriladigan yer maydonlari Samarqand, Surxondaryo, Farg'ona, Xorazm kabi viloyatlarda biroz qisqardi. Sug'oriladigan ekin yerlari juda kam bo'lgan Navoiy viloyatida ham 92,1 ming gadan va 91,0 ming ga tushdi. Umuman olganda, sug'oriladigan ekin yerlar maydoni kattaligi bo'yicha Qashqadaryo, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent viloyati, Jizzax, Surxondaryo hamda Samarqand viloyatlari ajralib turadi. Navoiy viloyatini hisobga olmaganida, qolgan mintaqalarning har birida bunday yerlar 200 ming gektardan kam emas.

Qishloq xo'jalik yerlari tarkibida yaylovlar ham katta maydonlarni egallaydi. Respublika yer fondining 46,7 foizini pichanzor va yaylovlar, 14,0 foiz ekin yerlar, 7,0 foiz o'rmonzorlar tashkil qiladi. Jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy va Buxoro viloyatlarida pichanzor va yaylovlar ko'p. Eng katta yaylovlar Navoiy viloyati (42,2 %), Qoraqalpog'iston Respublikasi (23,0 %), Buxoro (12,4 %) va Qashqadaryo viloyatlarida (7,0 %) joylashgan. Yaylovlar qishloq xo'jaligining, chorvachilik tarmog'ini xususan, unda go'sht, jun-go'sht yo'nalishini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo shunga qaramasdan, yaylovlar maydoni yildan-yilga qisqarib bormoqda. Aksariyat viloyatlar yer maydonida bunday yerlar ulushi juda kichik.

Respublikamizda 2008-2012-yillarga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturi qabul qilingan. Mazkur maqsadli dasturga binoan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Navoiy, Sirdaryo va boshqa viloyatlarda drenaj va kollektorlar, zovurlar qayta ta'mirlanmoqda, yerlarning sho'rini yuvishga, tarmoqda modernizasiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Umumiy qishloq xo'jaligi maqsadida ajratilgan yerlarning $\frac{1}{4}$

qismi birgina Navoiy viloyatiga to'g'ri keladi; Buxoro, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qashqadaryo viloyatlari ham bu borada yetakchi hisoblanishadi. Mazkur hududlar respublikadagi jami qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning $\frac{3}{4}$ qismidan ko'prog'ini egallaydi.

Respublika Prezidenti ta'kidlaganidek, «avvalo, yerlarning unumdorligini oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Hozirgi vaqtda yurtimizda jami sug'oriladigan yerlarning qariyb 49 foizi turli darajada sho'rlangan bo'lib, buning qariyb 18 foizi kuchli va o'rta darajada sho'rlangan yerlardir, 23 foizdan ortig'i esa boniteti past yerlar toifasiga kiradi. Meliorativ holati qoniqarsiz yerlarning katta qismi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Jizzax va Farg'ona viloyatlariga to'g'ri keladi».¹ Qishloq xo'jaligida ekin ekiladigan yer maydonining 45,3 foizi donli ekinlar egallagan, shundan bug'doy 39,5 foiz yerga ekiladi. Ikkinchi o'rinda texnika ekinlari 38,2 foiz yerda ekiladi. Buning ham asosiy qismi paxta ekinlariga to'g'ri keladi. 2000-2010 yillarda texnika ekin maydonlarida qisqarish ro'y berdi, aksincha, donli ekinlar, kartoshka, poliz ekinlari va sabzavotlar maydonlari kengaydi (3-jadvalga qarang). Xuddi shunday qisqarish sholi ekin maydonlarida ham kuzatildi, ya'ni ularning maydoni 3,5 foizdan 1,9 foizga tushdi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jalik geografiyasining shakllanishida hududlarning yer fondi, uning tarkibi bilan bir qatorda agroiqlimiy resurslar, ya'ni namlik (suv), harorat va tuproq, mehnat resurslari, ularning ish malakalari kabi omillar muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda issiq kunlar ko'p, vegetatsiya davri uzoqligi bois, ha'zi qishloq xo'jalik mahsulotlarini bir yilda 2-3 marta-dan hosilini olish imkonini beradi. Qolaversa, mintaqalarning tuproqlari ham (asosan bo'z yoki sur tuproqlar ko'p tarqalgan) agroiqtisodiyot rivojlanishiga ancha qulaylik yaratadi. Biroq, qishloq xo'jaligining respublikadagi muammoli tomoni bu suv resurslari bilan ta'minlanishidir. Mavjud ma'lumotlarga

¹ И.А. Каримов. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққийини юксалтириш халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. -Т.: Ўзбекистон, 2011. Б 26.

qaraganda, suv resurslarining taxminan 10 foizi respublikada shakllanadi, xolos. Qolgan qismi muhim gidrologik manbalar, ya'ni Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon kabi transchegaraviy xarakterga ega bo'lgan daryolar hisobiga ta'minlanadi. Bu daryolar asosan qo'shni davlatlar – Tojikiston va Qirg'iziston hududidan boshlanadi. Shu bois, mavjud suv resurslaridan unumli foydalanish, sug'orma dehqonchilikda yangi texnologiyalarni joriy qilish, qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro, xalqaro me'yor va qoidalardan kelib chiqqan holda, suv resurslarini oqilona taqsimlash respublika ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng dolzarb muammosidir.

3-jadval

Ekin maydonlari tuzilishi

Ekin maydoni	2000 yil		2010 yil	
	ming ga	Jamiga nisbatan, % da	ming ga	Jamiga nisbatan, % da
Jami ekin maydoni	3778,3	100	3708,4	100
Shundan, donli ekinlar	1614,0	42,7	1679,4	45,3
boshoqlilar	1417,5	37,5	1559,9	42,1
Shundan bug'doy	1355,8	35,9	1466,3	39,5
Makkajo'xori	49,2	1,3	28,3	0,8
Sholi	131,8	3,5	69,2	1,9
Dukkakli	7,3	0,2	17,5	0,5
Texnika ekinlari	1512,5	40,0	1417,0	38,2
Shundan; paxta	1444,5	38,2	1342,5	36,2
Kartoshka	52,2	1,4	70,7	1,9
Sabzavotlar	129,9	3,5	173,0	4,7
Poliz mahsulotlari	36,9	1,0	47,9	1,3
Oziqa, yem-xashak ekinlari	429,0	11,4	320,4	8,6

Manba: Сельское хозяйство Республики Узбекистан 2003. Статистический сборник.-Т, 2004. С. 22. Сельское хозяйство Узбекистана. Статистический сборник.-Т, 2011. С. 21.

3. Dehqonchilik va choryachilik

Respublika qishloq xo'jaligi ikkita yirik tarmoq choryachilik va dehqonchilikdan iborat. Qishloq xo'jaligidagi islo-

hotlar natijasida, jami qishloq xo'jaligida chorvachilik mahsulotining hajmi 1990-yilda 36,6 foiz bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda dehqon xo'jaliklarida chorva mollarining bosh soni ko'payishi hisobiga 40,6 foizga ko'tarildi. Shuningdek, go'sht yetishtirish hajmi ham sezilarli o'sdi, ya'ni ushbu davrda 789,1 tonnadan 1461,4 ming tonnaga (1,9 marta), sut 3034,2 ming tonnadan 6169,0 ming tonnaga (2 marta), tuxum 1231,8 mln donadan 3061,2 mln donaga (2,5 marta) ko'paydi. Aksincha, paxta tolasining jami qishloq xo'jaligidagi hissasi 47,7 foizdan 11,1 foizga qisqardi. Qolgan barcha chorvachilik va dehqonchilik mahsulot turlarida mahsuldorlik va hosildorligida o'sish ro'y berdi. Masalan, donli ekin maydonlari kengayishi va hosildorligining ortishi hisobiga donli ekinlar yetishtirish hajmi 1999- yilda 7504,3 ming tonnadan 2010-yilda 2038,2 ming tonnaga ko'paydi. Shuningdek, poliz va sabzavot ekin mahsulotlari miqdori, ya'ni kartoshka 5 marta, poliz mahsulotlari 1,2 marta, mevalar 2,6, uzum 1,3 martaga oshdi.

Respublika qishloq xo'jaligida dehqonchilik muhim va yetakchi tarmoqlardan sanaladi. Dehqonchilikning yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotidagi ulushi 2011-yilda 59,4 foizni tashkil etdi. Dehqonchilik asosan, sug'orma va lalmikor dehqonchilikka tayaniladi. Lalmikor dehqonchilikda (bug'doy, arpa, zig'ir, kunjut, no'xat, oziqabop ekinlar, bog'dorchilik, uzumchilik) yetishtirilgan mahsulotlar hajmiga ko'ra juda kam ulushga ega. Asosiy dehqonchilik mahsulotlari sug'oriladigan yerlardan olinadi va uning hosili lalmikor dehqonchilikka nisbatan 3-5 marta ko'p bo'ladi. Sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladigan texnika, donli ekinlar, sabzavot-kartoshka, poliz, yem-xashak ekinlari dehqonchilik yalpi mahsulotining 98-99 foizini beradi. Jumladan, yuqorida ta'kidlanganidek, islohotlar davrida texnika ekinlaridan paxta ekiladigan yer maydonlarining qisqarishi, paxta-tolasining, boshqa dehqonchilik mahsulot turlariga nisbatan mahsulot hajmining kamayishiga olib keldi. Masalan, 1990 yilda respublika bo'yicha yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 47,7 foizini paxta tolasini tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda bu raqam 11,1 foizga teng bo'ldi. Aksincha, donli ekinlar ulushi 4,1 foizdan 10,8 foizga ko'tarildi.

**Qishloq xo'jaligi mahsulot turlarini yetishtirishdagi
o'zgarishlar**

Q/x mahsulot turlari	O'lchov birligi	1990-yil		2000-yil		2010-yil	
		Jami	Jamiga nisbatan, foizda	Jami	Jamiga nisbatan, foizda	Jami	Jamiga nisbatan, foizda
Yalpi mahsulot	mlrd so'm	11,1 ¹	100	1387,2	100	15810,7	100
Shundan:							
Paxta-tolasi	ming tonna	5057,7	47,7	3002,4	11,8	3442,8	11,1
Donli ekinlar	ming tonna	2038,2	4,1	4101,4	11,4	7504,3	10,8
Kartoshka	ming tonna	336,4	1,0	731,1	2,6	1694,8	8,6
Sabzavotlar	ming tonna	2842,5	3,8	2644,7	8,1	6346,5	16,3
Poliz mahsulotlari	ming tonna	1000	1,4	451,4	1,0	1182,4	2,1
mevalar	ming tonna	660,4	2,0	790,9	3,0	1710,3	4,7
Uzum	ming tonna	744,7	2,5	624,2	2,6	987,3	4,5
Go'sht (tirik vaznda)	ming tonna	789,1	20,1	841,8	23,8	1461,4	24,9
Sut	ming tonna	3034,2	10,0	3632,5	14,9	6169,0	11,5
Tuxum	mln dona	1231,8	1,1	1254,4	3,0	3061,2	2,7
Jun	ming tonna	25,8	2,3	15,8	0,1	26,5	0,1

Mlrd rubl.

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. - Т.: Узбекистан, 2011. С.46.

Paxtachilik. Paxtachilik dehqonchilikning yetakchi tarmo-g'i bo'lib, uning asosiy mahsuloti paxta tolasi va paxta moyi hisoblanadi. 1 t paxta xomashyosidan o'rtacha 320-350 kg tola (3500 m.kv gazlama), 10 kg momiq, 620 kg chigit olinadi. 620 kg chigitdan esa 110 kg moy, 225 kg kunjara, 175 kg shulxa, 35 kg lint, 30 kg tuk chiqadi.

O'zbekistonda 2,5 ming yildan beri paxta yetishtirilib kelayotgan bo'lishiga qaramay, uning yangidan-yangi navlari yaratilmoqda. Mustaqillik yillarida respublika olimlari tomonidan 100 dan ortiq ingichka va o'rta tolali «Buxoro-6», «S-6524», «Namangan-77», «An-Boyovut-2», «Buxoro -8», Buxoro-102» kabi hosildorligi yuqori bo'lgan paxta navlarining yaratilganligi paxta hosildorligining ortishiga olib keldi. Bu yangi yaratilgan paxta navlari o'zining tez pishishi, kasalliklarga chidamliligi, paxta tolasining sifatliiligi va jahon bozorida talab yuqoriligi bilan ajralib turadi. O'zbekiston dunyoda paxta ekadigan o'nta davlatning beshinchisi, ya'ni Xitoy, Amerika Qo'shma Shtatlari, Hindiston va Pokistondan keyingi o'rinda turadigan, eng shimolda paxta yetishtiradigan davlatdir.

5-jadval

Asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi (s/ga)

Q/x mahsulot turlari	1990 yil	2000 yil	2010 yil
Paxta tolasi	22,6	21,8	25,6
Donli ekinlar	20,2	28,2	44,2
Kartoshka	80,0	129,3	194,9
Sabzavotlar	192,0	183,8	252,5
Poliz mahsulotlari	115,0	132,4	192,6

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. -Т.: Узбекистан, 2011. С.45.

Paxta tolasining hosildorligi 1990-yilda respublikada gektariga 22,6 sentnerdan bo'lgan bo'lsa, 2010 yilda 25,6 sentnerga ko'tarildi. 2010-yila mamlakat bo'yicha 1342,5 ming gektar yerga paxta ekilib, 3404,0 ming tonna yalpi hosil olindi.

Paxta ekin maydoni Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida nisbatan katta. Aksincha, Namangan, Navoiy, Samarqand viloyatlarida uning darajasi 100 ming gektarga yetmaydi.

Respublikaning barcha viloyatlarida o'рта tolali. Buxoro, Namangan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida ingichka tolali paxta ekiladi. Ko'p yillarda respublika eksportining asosiy mahsuloti paxta tolasi hisoblangan. Ammo 1990-2010-yillarda paxta tolasi umumiy eksportdagi ulushi 47,9 foizdan 11,3 foizga qisqardi.

Texnika ekinlaridan tamaki asosan Samarqand viloyatining Urgut tumanida yetishtiriladi, yalpi hosili 12307 tonna, hosildorligi 16,2 s/ga. Shuningdek, qisman Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz va Yakkabog' tumanlarida ham yetishtirilgan. Yetishtirilgan tamaki Urgut tamaki fermentlash «O'z BAT» fabrikasida qayta ishlanadi. Bu fabrika «British Amerikan tobakko» kompaniyasining Samarqandda O'zbekiston bilan hamkorlikda qurilgan korxonasidir. Urgut tumani Samarqand sigareta fabrikalarini ham tamaki xomashyosi bilan ta'minlaydi.

Texnika ekinlaridan lavlagi ekini qishloq xo'jaligining eng qadimgi tarmoqlaridan biridir. Qand lavlagi, oziqa manbai sifatida ekiladigan xashaki lavlagi, sabzavot sifatida ishlatiladigan qizilcha lavlagi respublikamizning deyarli barcha hududlarida ekiladi. Bulardan tashqari O'zbekistonning eng muhim ekini bu donli ekinlar, xususan bug'doy, arpa, javdar, suli, sholi, makkajo'xori, tariq, dukkakli ekinlar, no'xat, mosh, loviya, yeryong'oq, moyli don ekinlari-zig'ir, kunjut, soya, mahsar, kungaboqar va boshqa ekinlar respublikaning barcha mintaqalarda yetishtiriladi.

Bug'doy ekini qadimgi tarmoqlardan biri bo'lgan, ammo u ilgari asosan lalmikor yerlarda ekib kelingan. Respublikaning bug'doyga bo'lgan ehtiyoji ko'p yillarda boshqa davlatlardan keltirilgan g'alla hisobiga qondirilgan. Mustaqillik yillarida don mustaqilligiga erishildi, bug'doy ekin maydonlari kengaytirildi, sug'oriladigan yerlarga g'alla ekila boshlandi. 1990-2010-yillarda donli ekinlar hosildorligi gektariga 20,2 sentnerdan 44,2 sentnerga oshdi. Bugungi

kunda donli ekinlar 1679,4 ming gektar yerga ekilmoqda, yoki jami ekin ekiladigan yerlarning 45,3 foizini egallamoqda, bundan boshqoli don ekinlari 42,1 foizga teng. Bug'doy ekin maydoni 39,5 foizni tashkil etadi. Respublikada asosan bug'doyning kuzgi va bahorgi turi ekiladi.

Donli ekinlarning yalpi hosiliga ko'ra Qashqadaryo, Farg'ona, Toshkent, Samarqand, va Surxondaryo viloyatlari oldingi o'rinlarda turadi. Donli ekinlardan Respublikada 2000-yilda 3532,0 ming tonna bug'doy olingan bo'lsa, 2010-yilda ushbu raqam 6657,3 ming tonnaga etdi. Bug'doyning yalpi hosiliga ko'ra ham yuqoridagi viloyatlar yetakchilik qilishadi.

Donli ekinlardan sholi respublikaning Xorazm, Andijon, Sirdaryo, viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida asosan ekiladi. Sholi ekin maydonlari yildan-yyilga qisqarib boryapti, masalan, respublikada 2000-yili 131,8 ming gektar yerga sholi ekilgan bo'lsa, 2010-yilda 69,2 ming gektarga to'g'ri keldi. Shunga mutanosib ravishda sholi mahsuloti ham 1,4 martaga kamayib ketdi. 2010-yilda mamlakat bo'yicha 244,8 ming tonna sholi olindi.

Makkajo'xori o'tgan asrning ikkinchi yarmidan don va silos bostirish maqadlarida ekila boshlangan. Makkajo'xori ekini ham sholi singari ekin maydonlari ko'rilayotgan yillar davomida 1,7 barobarga qisqardi. 2000-yilda 49,2 ming gektarga makkajo'xori ekilgan bo'lsa, 2010-yilda 28,3 ming gektarga tushdi. Mahsulot hajmida esa, aksincha, ushbu davrda 130,6 ming tonnadan 230,4 ming tonnaga o'sish kuzatildi.

O'zbekistonda sabzavot, poliz va kartoshka mahsulot turlari ko'paydi va ekiladigan yer maydonlari ham kengaydi. Ekin hosildorligi jihatdan eng yuqori bo'lgan ekinlar ham aynan mana shu sabzavot, poliz va kartoshka mahsulotlari hisoblanadi. Chunki, respublikadagi qulay iqlim sharoiti, sug'orma dehqonchilik bu ekinlarning hosildorligi yuqori bo'lishiga sabab bo'ladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu ekinlar O'zbekistonning barcha viloyat va tumanlarida ekiladi. Faqat ular viloyatlarning geografik joylashgan o'rnidan kelib chiqib turlicha darajada pishib yetiladi. Masalan, eng shirin

qovun-tarvuz Mirzacho'l mintaqasida, ertangi sabzavot va poliz mahsulotlari Janubiy viloyatlarda va hokazo.

Bog'dorchilik va uzumchilik ham eng qadimgi tarmoqlardan biri bo'lib, mevalarning barcha turi, shirindan-shakar uzum navlari butun O'zbekiston bo'ylab ekilgan. Uzumchilik ham bog'dorchilik bilan birga hududiy tashkil etiladi. Jumladan, uzumchilik barcha viloyatlarda mavjud, ammo Samarqand viloyatining Qo'shrabot va Nurobod tumanlarida, Toshkent viloyatining Parkent tumanida nisbatan keng yoyilgan va yaxshi yo'lga qo'yilgan. Uzum yetishtirish bo'yicha Parkent tumani nafaqat viloyatda, balki respublikada eng mashhur tumanlardandir. Aynan mana shu tumanlarda uzumchilikning rivojlanganligi tufayli, Samarqand (260,0 ming tonna) va Toshkent viloyati (115,5 ming tonna) respublikada eng ko'p uzum hosilini beradi. Oxirgi yillarda juda katta bog'lar tashkil etildi, yo'q bo'lib ketgan uzumzorlar qayta tiklana boshlandi. Shu boisdan, respublikada uzumning yalpi hosili 2000-2010-yillarda 624,2 ming tonnadan 987,3 ming tonnaga ko'tarildi. Viloyatlar miqyosida Andijon, Jizzax, Farg'ona, Sirdaryo, Navoiy va Xorazm viloyatlarida uzum yalpi hosili mazkur davrda 2,0-2,4 barobarga ko'paydi. Aksincha, birgina Surxondaryo viloyatida 1,1 martaga qisqardi.

Chorvachilik. Respublikada chorvachilikning barcha turi rivojlangan, ayniqsa, qo'ychilik, qoramolchilik, parrandachilik, asalarichilik keng taraqqiy etgan. Chorvachilik tarmog'ida yaratilayotgan mahsulotlar jami qishloq xo'jaligi mahsulotining 40,6 foizini (2011 y.) tashkil etadi. Qoramolchilik sut-go'sht yo'nalishida taraqqiy etgan bo'lib, go'sht yo'nalishidagi qoramolchilik tog' va tog' oldi mintaqalarida yo'lga qo'yilgan. Qoramollarning bosh soni O'zbekistonda 9094,7 ming bosh, sigirlarniki esa 3758,1 ming hoshga yetgan. Har ikkalasining ham umumiy miqdori o'tgan yillarga nisbatan muntazam ko'payib kelmoqda (6-jadvalga qarang). Yirik shoxli qoramollarning eng ko'pi Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlarida va Qoraqalpog'iston Respublikasida bo'lganligi sababli ham, ushbu viloyatlar respublikada asosiy go'sht yetkazib berayotgan mintaqalar hisoblanadi. Masalan, mamlakat bo'yicha olinayotgan go'sht mahsulotining (855,0

ming tonna) 13 foizi Samarqand viloyatiga, 11,8 foizi Toshkent viloyatiga, 11,5 foizi Qashqadaryo viloyatiga, 9,3 foizi Buxoro viloyatiga to'g'ri keladi. Qolgan viloyatlarda uning ulushi 10 foizga yetmaydi.

6-jadval

O'zbekiston Respublikasida ayrim chorva mollari bosh sonidagi hududiy-dinamik o'zgarishlar

Hududlar	Yirik shoxli qoramollar		Sigirlar		Qo'y va echkilar	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Qoraqalpog'iston Respublikasi	382,6	760,1	161,3	254,1	435,8	764,3
<i>viloyatlar:</i>						
Andijon	441,0	735,0	185,3	307,6	507,3	890,5
Buxoro	428,0	883,9	184,7	365,0	813,9	1563,2
Jizzax	283,0	611,2	128,9	217,9	803,8	1363,8
Navoiy	174,4	332,4	89,0	418,5	1056,5	1745,8
Namangan	348,7	520,0	136,8	150,1	479,6	614,2
Samarqand	794,0	1191,3	353,5	568,8	893,3	1647,6
Sirdaryo	171,1	282,8	71,5	113,6	110,7	191,8
Surxondaryo	446,4	689,4	215,1	303,4	975,1	1701,0
Toshkent	387,5	629,8	180,1	285,4	389,2	645,0
Farg'ona	464,9	723,6	196,2	307,8	392,1	624,8
Xorazm	450,0	694,3	186,3	280,7	208,9	355,4
Qashqadaryo	581,8	1040,9	254,7	418,5	1866,3	3233,5
Jami	5353,4	9094,7	2343,4	3758,1	8932,5	15340,9

Manba: Сельское хозяйство Республики Узбекистан 2003. Статистический сборник.-Т, 2004. С. 137, 141, 145. Сельское хозяйство Узбекистана. Статистический сборник.-Т, 2011. С. 135, 139, 143.

Qo'ychilik Toshkent, Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro va Sirdaryo viloyatlarining adir va tog' mintaqalarida rivojlangan. Qo'ychilikda uning dag'al jun va go'sht-yog' beruvchi hisori hamda jaydari qo'y zotlari, qorako'l qo'ylarini boqish va undan sifatli teri olish muhim o'rin tutadi. Hisori qo'ylari respublikaning tog' va tog' oldi mintaqalarida boqiladi. Jaydari qo'ylar esa, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro va Navoiy viloyatidan tashqari qolgan barcha viloyatlarda keng tarqalgan. Jaydari qo'ylarga nisbatan Hisori qo'ylarining vazni 180-190 kggacha, yillik jun

mahsuldorligi 1,0-1,2 kg. Jaydari qo'ylarida bu ko'rsatkichlar mos ravishda 45-50 kg; 2,0-2,5 kgdir.

O'zbekiston bo'yicha barcha xo'jaliklarda olinadigan yillik jun mahsuloti 26510 tonnani (2011 y) tashkil etadi. Jun ishlab chiqarish hajmi 2005-2011-yillarda respublikada 117,9 foizga o'sdi. Asosiy jun yetkazib berayotgan viloyatlarga Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy, Buxoro, Jizzax kiradi.

Qo'ychilikning qorako'lchilik tarmog'i qadimdan mavjud bo'lgan bo'lib, bu qo'ylar asosan, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasining cho'l zonasida boqiladi. Chunki, ulardan olinadigan terining mahsulot sifati shu joyning iqlimi, harorati, suvi bilan bevosita bog'liq. Shu boisdan, respublikamizning iqlimi issiq, yaylovlarining suvi sho'r, hududi cho'ldan iborat bo'lgan viloyatlaridagina bu tarmoq yaxshi rivojlangan. Qorako'l teri olish 2000-2010-yillarda 125,1 foizga o'sgan holda, 2010-yilda respublika bo'yicha 934,9 ming dona qorako'l terisi tayyorlandi. Asosiy teri mahsulotini dehqon xo'jaliklari va qishloq xo'jaligi korxonalari yetkazib berishmoqda.

Echkilar respublikaning tog' va tog' oldi mintaqalarida boqiladi va u asosan go'sht, serqaymoq va shifobaxsh sut, jun, teri hamda tivit beradi. Farg'on vodiysida, xususan Namangan viloyatida mayin oq tivit beradigan angor echkilar boqiladi. Shuningdek, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlarida ham echkichilik rivojlangan. Mamlakat bo'yicha qo'y va echkilarining umumiy bosh soni 15340,9 mingtani tashkil etadi. Bundan, Qashqadaryo, Navoiy, Surxondaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlari qo'y va echkilar soni ko'pligi bo'yicha yetakchi hisoblanadi (6-jadval).

Cho'chqachilik yirik shaharlar atrofida va g'allachilik mintaqalarida tashkil etilgan. Ammo hozirda chorvachilikning bu tarmog'i juda qisqarib ketdi. Shunga qaramasdan, respublikadagi cho'chqalarning umumiy bosh soni 100 ming boshga (2011 y) etdi va 2000-2011 yillar davomida 64,1 foizga kamayib ketdi. Biroq, Samarqand (9,6 ming bosh), Toshkent (35,8 ming bosh), Buxoro (10,0 ming bosh), Navoiy (18,6 ming bosh) va Sirdaryo (7,3 ming bosh) viloyatlari

cho'chqalarning bosh soni bo'yicha oldingi o'rinni egallaydi. Farg'ona vodiysidan tashqari qolgan barcha viloyatlarda cho'chqa boqiladi, ammo ularning soni aytarli darajada ko'p emas. Quyunchilik ham cho'chqachilik singari tez ko'payish imkoni yuqori bo'lgan tarmoqlardan biri. Bu tarmoqni rivojlantirish ko'proq shaxsiy va fermer xo'jaliklarida yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Parrandachilik serdaromad tarmoqlardan biri bo'lib, keyingi yillarda tezlik bilan rivojlanib bormoqda. Respublikaning hamma viloyatlarida tuxum, parhez go'sht beradigan parrandachilik tarmog'ining korxonalari mavjud. Samarqand, Toshkent viloyatlarida yirik broyler jo'jalarini yetishtirishga mo'ljallangan korxonalar ishlab turibdi. Respublika bo'yicha parrandalar soni 3958,6 ming bosh bo'lib, bu ko'rsatkich 2005-yilga nisbatan 300 foizga oshdi. Parrandalar bosh soni ko'payishi oqibatida, tuxumlar soni ham 2000-2010-yilning o'zida 2,4 martaga ko'paydi (7-jadval).

7-jadval

O'zbekistonda chorvachilik mahsulotlari asosiy turlarini yetishtirish, ming tonna (2000-2010 yy..)

Mahsulot turlari	Barcha xo'jaliklar		Fermer xo'jaliklari		Dehqon xo'jaliklari		Qishloq xo'jaligi korxonalari	
	2000 yil	2010 yil	2000 yil	2010 yil	2000 yil	2010 yil	2000 yil	2010 yil
Go'sht	501,8	855,0	36,8	21,8	6,6	812,3	458,4	20,9
Sut	3632,5	6169,0	176,5	205,0	54,1	5927,8	3401,9	36,2
Tuxum, mln dona	1254,4	3061,2	490,6	288,1	12,0	1775,5	751,8	997,6
Jun	15,8	26,5	3,9	1,7	0,2	22,0	11,8	2,8
Qorako'l terisi, ming dona	747,6	934,9	499,3	44,1	8,2	632,1	240,1	258,7
Pilla	16,5	25,2	16,2	24,7	0,3	-	-	0,5

Manba: Сельское хозяйство Республики Узбекистан 2003. Статистический сборник.-Т, 2004. С. 29-30. Сельское хозяйство Узбекистана. Статистический сборник.-Т, 2011. С. 29-30.

Respublikada olinayotgan tuxumning (3061,2 mln dona) eng ko'pini Toshkent (871 mln dona), Samarqand viloyatlari

(576,9 mln dona) yetkazib bermoqda. Shuningdek, Andijon, Xorazm, Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlari ham mamlakatda parranda tuxumi soni yetkazib berish bo'yicha yetakchi hisoblanishadi. Bu borada, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Namangan, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari biroz orqada.

Pillachilik bo'yicha respublika dunyoga mashhur davlatlardan biri. Pillachilik tarmog'i paxtachilik bilan birga qo'shib olib boriladi. Tut, ipak qurti urug'ini tayyorlash, pilla yetishtirish barcha viloyatlarda bor. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, ipak qurti boqish 4 - asrda Xitoydan O'rta Osiyoga tarqalgan, 1913-yilda 4 ming tonnaga yaqin pilla yetishtirilgan bo'lsa, uning 90 foizi Farg'ona vodiysiga to'g'ri keladi. Hozirga kelib mamlakatimizda yiliga 25,2 ming tonna pilla olinadi (7-jadval). Yetishtirilayotgan pillaning 98 foizi fermer xo'jaliklariga to'g'ri kelmoqda. Respublikdagi 10 ga yaqin pillakashlik fabrikasi o'zimizda yetishtiriladigan pillani qayta ishlaydi. Ammo ma'lum bir vaqt oralig'ida pilla yetishtirish keskin kamayib ketdi, ko'pgina tut daraxtlari kesilib yuborildi, hozirga kelib (yillik o'sish 104,9 %) yana bu tarmoqni rivojlantirishga alohida e'tibor berilayapti.

Baliqchilik O'zbekistonning tabiiy suv havzalaridan qadimdan mavjud bo'lgan. Ilgarilari baliqning asosiy qismini Orol dengizi, Amudaryo va Sirdaryo havzalari yetkazib bergan. Orol dengizi suv sathi kamayishi evaziga sun'iy suv havzalarida baliq yetishtirish rivojlandi. Umuman mamlakatdagi ko'l va daryolarda 62 ga yaqin baliq turi yashaydi. Bulardan, zog'ora baliq, do'ngpeshona, sudak, oqcha, tobonbaliq, ilonbosh, cho'rtan, qizilko'z alohida ahamiyatga ega. Yirik baliqchilik xo'jaliklari Jizzax, Toshkent, Sirdaryo va Xorazm viloyatlarida tashkil etilgan. Aydarko'l tizimining kengayib borishi baliqchilikning rivojlanishiga imkon berdi. Shuningdek, Toshkent viloyatidagi «Damachi» hovuz baliqchilik xo'jaligi ham baliq yetkazib berishga xizmat qilmoqda.

Asalarichilik tarixi uzoq yillarga borib taqalsada, oxirgi yillarda tezlik bilan rivojlanayotgan tarmoqlardan biridir. Qo'laversa, ushbu tarmoqni respublikada rivojlantirish va yo'lga qo'yish uchun yetarli shart-sharoit mavjud. O'zbekistonning tog' va tog' oldi mintaqalarining asali o'zining xushbo'yligi va

shifobaxsh ekanligi bilan mashhur. Har yili 20 ming tonnadan ko'p asal olinadi. Asalni yilda ikki marta, may-iyun va avgust-sentabr oylarida olishadi.

Darrandachilik tarmog'i juda keng rivojlangan bo'lmasada, Quyi Amudaryo, Surxondaryo, Sirdaryo viloyatlarida ondatra, nutriya, tulki, norkalar qimmatbaho mo'yna olish maqsadida boqiladi.

4. Fermer xo'jaliklari geografiyasi

O'zbekistonda bozor munosabatlarini rivojlantirish sharoitida fermer xo'jaliklarining tashkil topishi agrar islohotlarning asosiy mazmunini tashkil etdi. Fermer xo'jaligining boshqa jamoa, shirkat yoki hissadorlik kabi yirik xo'jaliklardan asosiy farqi va ustunlik tomoni fermerning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita birgalikda, ya'ni mulk va mehnat natijalarini tasarruf etish bo'yicha masalalarni mustaqil hal etishida bo'lib, uning iqtisodiy negizini ishlab chiqarish vositalariga (yer bundan mustasno) va o'z mehnati natijalariga mulkiy egalik tashkil etadi. Fermer xo'jaligida tadbirkorlik erkinligi, oila hamda shaxsning o'z moddiy farovonligi yo'lida mehnat qilishiga tayanish muhim o'rin tutadi. Respublikada fermer xo'jaliklarini tashkil etilishi bosqichma-bosqich va izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida 01.01.2011 y. ma'lumotlari bo'yicha jami 71981 ta fermer xo'jaliklari qayd etilgan. Fermer xo'jaliklarining miqdoriga ko'ra Samarqand va Farg'ona viloyatlari yetakchilik qilishadi. Bu hududlarning har biriga mamlakatimizdagi jami fermer xo'jaliklarining 12,1 - 10,7 foizi to'g'ri keladi. Qashqadaryo va Namangan viloyatlari ham ushbu xo'jalik soniga ko'ra oldingi o'rinlarni egallaydi. Fermer xo'jaliklari soni 1991-yildan 2007-yilgacha muttasil ortib borgan. Masalan, 2000-yilda fermer xo'jaliklari soni 43,7 mingtani tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda esa uning soni 5 martaga yaqin ko'paydi, ya'ni 217,1 mingtaga etdi. Biroq, keyingi 2007- 2010-yillarda fermer xo'jaliklari soni 3 martaga kamaydi. Bunga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 6-oktabrdagi F-3077-sonli «Fermer xo'jaliklari

faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish (optimallashtirish) choralarini ko'rish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo'yicha maxsus komissiya tashkil etish to'g'risida»gi farmoyishi tufayli bir fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan yer maydoni 2 baravarga (27 gektardan 56 gektarga) kengaytirilganligi sababdir.

Hozirda o'rtacha bir fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan yer maydoni ko'rilayotgan davrda 4 baravarga ko'paygan holda, 2010-yilda 80 gektardan oshib ketdi.

Bu esa o'rtacha bir fermer xo'jaligi a'zosiga to'g'ri keladigan yer maydonining 2007-2010 yillarda 169,2 foizga o'sishiga olib keldi. 2000-2010 yillar davomida respublika fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan ekin maydonlari 6,5 martaga ko'paydi.

Fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan yer maydoni Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston Respublikasida nisbatan katta. Mazkur hududlardagi fermer xo'jaliklariga o'rtacha 10 gektardan ko'p yer tegishlidir. Ayni paytda, Andijon, Xorazm, Sirdaryo hamda Navoiy viloyatlarida bu ko'rsatkichlar nisbatan past.

O'zbekistonda 2010 yil ma'lumotiga ko'ra, jami fermer xo'jaliklari 5826,8 ming gektar yer maydonida ish olib borishmoqda.

Mazkur fermer xo'jaliklarining optimallashtirilishi natijasida ularda ishlayotgan ishchilar miqdori kamaydi. Bugungi kunda respublikada o'rtacha har bir fermerga 18,5 nafar ishchi-xodim to'g'ri kelgan holda, jami fermer xo'jaligida ishlayotganlar 1500 ga yaqin bo'lib, ularning soni ko'rilayotgan yillarda kamayib bormoqda. Masalan, 2008-yilda — 1754,0 ming kishi fermer xo'jaligida ishlagan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2010-yilda — 1330,5 ming kishiga teng bo'ldi.

Respublika fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi jami qishloq xo'jaligi va dehqon xo'jaliklariga nisbatan jadal ko'payib bormoqda. Jumladan, yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda fermer xo'jaliklarining ulushi 2000-2010-yillarda 35 foizgacha ko'tarildi. Ayni vaqtda, ushbu ko'rsatkich Sirdaryo viloyatida 43,1 %, Qashqadaryoda 41,9 %, Qoraqalpog'iston Respublikasida-40,2 % ga teng

bo'lgan bo'lsa, aksincha, Navoiy, Buxoro va Namangan viloyatlarida uning darajasi umummamlakat ko'rsatkichidan biroz past.

Mazkur xo'jaliklarining qishloq xo'jaligidagi tarmoqlar tarkibidagi o'rni ko'proq dehqonchilikda ko'rinadi, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishda esa aksincha, dehqon xo'jaliklari faol ishtirok etishadi. Masalan, 2005-yilda fermer xo'jaliklari jami dehqonchilik mahsulotlarining 41,6 foizini yetkazib bergan bo'lsa, 2010 yilda bu ko'rsatkich 60 foizga teng bo'ldi.

Fermer xo'jaliklari geografiyasida joylarning relyefi (yer usti tuzilishi), yer resurslari bilan ta'minlanganligi, agroiqlimiy resurslar (namlik, harorat, tuproq), geografik o'rni, geoekologik vaziyati, qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi va ixtisoslashuvidan kelib chiqqan holda ma'lum tafovutlar kuzatiladi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'zbekiston qishloq xo'jaligida o'tkazilgan islohotlar nimalarda namoyon bo'lmoqda?
2. O'zbekiston milliy iqtisodiyotida qishloq xo'jaligida yalpi ichki mahsulotning qancha mahsuloti yaratiladi?
3. Asosiy qishloq xo'jaligi ekinlariga nimalar kiradi?
4. Respublika yer fondining tuzilishi?
5. Dehqonchilikda qaysi ekin maydonlari keskin qisqarib ketgan?
6. Ingichka tolali paxta mamlakatning qaysi hududida ko'plab yetishtiriladi?
7. Qo'y va echkilar soni bo'yicha qaysi viloyat yetakchi va nima uchun?
8. Qorako'l qo'ylari respublikaning qaysi mintaqalarida asosan boqiladi va nima uchun?
9. Fermerchilik qanday xo'jalik va uning rivojlanishi?
10. Uzumchilik rivojlangan mintaqalarni ajratib ko'rsating?

4.3. O'zbekiston Respublikasi transporti, infrastruktura, tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi

Reja:

- 1. Infrastruktura haqida tushuncha. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida infrastrukturaning roli va ahamiyati*
- 2. O'zbekiston Respublikasi transporti, ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturasi.*
- 3. Tashqi iqtisodiy aloqalari va uning geografiyasi*

1. Infrastruktura xaqida tushuncha. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida infrastrukturaning roli va ahamiyati

Infrastruktura - bu ishlab chiqarish va insonlarning turli faoliyatida shart-sharoit yaratib beruvchi iqtisodiyoning (ko'pqamrovli) tarmoqlar majmuasidir va albatta ijtimoiy mehnat taqsimoti mahsuli hisoblanadi. U ishlab chiqarish tarkibiga kirmaydigan mustaqil tarmoq bo'lib, moddiy va nomoddiy sohaga xizmat qiladi (ishlab chiqarish infrastrukturasi va ijtimoiy infrastruktura).

1. Ishlab chiqarish infrastrukturasi-transportning barcha turlari va transport xo'jaligi (temir yul, dengiz va daryo portlari, neft va gaz quvurlari), elektr uzatish linyalari, axborotlarni uzatish va qayta ishlash vositalari va boshqa inshootlar kiradi. Bularsiz, albatta, ishlab chiqarishda me'yoridagi jarayon bo'lmaydi.

2. Ijtimoiy infrastruktura — aholiga xizmat kursatuvchi savdo va umumiy ovqatlanish tarmoqlari, sog'liqni saqlash, yulovchi tashuvchi barcha transport turlari va aloqa, shahar uy-joy xo'jaligi tashkilotlari va nomoddiy sohaning boshqa qismlarini o'z ichiga oladi.

Infrastrukturani kelajakda rivojlanishi ishlab chiqarishda samaradorlikni oshiradi va jamiyatni moddiy va ma'naviy etiyolarini qondirish va boshqa ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun shart — sharoit yaratadi. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning ilg'or shakli bo'lgan hududiy ishlab chiqarish

majmualarini yaratish asosida infrastruktura tarmoqlarini samarali shakllanishi uchun sharoit vujudga keladi. Natijada, mablag'larni tejash, joriy sarf-xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun imkon yaratiladi. Yagona iqtisodiy makonga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mintaqasi, jumladan, O'zbekiston uchun xalqaro iqtisodiy munosabatlarni kengaytirish va rivojlantirishda infrastruktura elementlarini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

2. O'zbekiston Respublikasi transporti, ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturasini

Ishlab chiqarishni uzluksiz davom etishida infrastrukturaning roli muhim. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti hududiy tizimlarini shakllanishida ishlab chiqarish infrastrukturasini bilan ta'minlanganligini o'rganish alohida ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish infrastrukturasini, avvalombor, avtomobil va temir yo'llarning rivojlangan tizimi, ularning samarali faoliyati ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlarini kamaytirishning muhim sharti va omilidir. Ishlab chiqarish infrastrukturasini rivojlantirish, shu asosda iqtisodiyotni izchil va barqaror taraqqiy ettirish uchun shart-sharoit yaratish maqsadida «2009-yilda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha choratadbirlar to'g'risida» maxsus dastur qabul qilindi.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylashtirishda transportning roli beqiyos. Transport har qanday mintaqada ishlab chiqarish infrastrukturasini muhim zvenosi hisoblanadi. Har qanday masshtabdagi hududni transportsiz samarali va oqilona rivojlantirish mumkin emas. Sanoat va qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarish va iste'molchiga yetkazib berishda transport faol ishtirok etadi. Iqtisodiy tuman va zonalarda ixtisoslashuv transport orqali amalga oshadi. Transportning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlari va texnik taraqqiyotining umumiy rivojlanish darajasiga bog'liq. Transport infrastrukturasida 1990-2010-yillarda avtomobil yo'llari (109,8 %) bilan baravariga temir yo'llardan (122,1 %) umumiy

foydalanish uzunligida o'sish kuzatildi. 2010-yilda transportning respublika yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishdagi ulushi 11,4 foizni tashkil etdi, bu jihatdan u sanoat va qishloq xo'jaligidan keyingi uchinchi muhim tarmoq sanaladi.

O'zbekiston qudratli (temiryo'l, avto, aviya, quvur va daryo) transport tizimlariga ega. Har yili yuk va yo'lovchi tashuvchi transportlarda juda ko'p miqdorda xizmat amalga oshiriladi. Jumladan, 2010-yilda faqat avtomobil yo'larini qurish va rekonstruksiya qilish uchun 378 million dollarga teng bo'lgan mablag' o'zlashtirildi va bu 2009-yilga qaraganda, 31,5 foiz ko'p demakdir. Shuning hisobidan mamlakatimizda 270 kilometrlik zamonaviy avtomobil yo'li foydalanishga topshirildi. Havo transporti va temir yo'l parklarini yangilash ishlari davom ettirilmogda. O'tgan yili «Eyrbas industri» kompaniyasining 6 ta A-320-200 rusumli samolyoti, 8 ta zamonaviy elektrovoz sotib olindi, 1 ming 790 ta yuk tashiydigan va 38 ta yo'lovchi tashiydigan vagonlar qurildi, ta'mirlandi va modernizatsiya qilindi.

O'zbekistonda 20-yillar boshlarida temir yo'l uzunligi 1589 km bo'lgan bo'lsa, 1990 yilda temir yo'l transporti umumiy foydalanishdagi uzunligi 3462 km, 2010-yilda 4227 km.ga etdi. Temir yo'l yuk tashishda asosiy o'rinni egallab, uning zimmasiga 22,3 mlrd tn.km yuk oboroti to'g'ri keladi. Temir yo'llar orqali toshko'mir, yog'och, g'alla, metall va metall konstruksiyalar, qurilish materiallari, mashina va jihozlar kabi hajmi, o'lchovi katta bo'lgan yuklar tashiladi.

Mustaqillik yillarida yo'lovchi tashish lokomotivlari parki yangilandi, yuk tashish lokomotivlari hamda vagonlari, temir yo'llar modernizatsiya qilindi va qayta tiklandi. Ispaniyaning «Talgo» kompaniyasi bilan hamkorlikda «Toshkent-Samarqand» temir yo'l uchastkasida O'rta Osiyoda birinchi bor bunyod etilgan tezyurar temir yo'l magistrali qurildi va foydalanishga topshirildi. Natijada, Toshkent-Samarqand o'rtasida Ispaniyadan keltirilgan «Talgo-250» zamonaviy tez yurar poezdiining yo'lga qo'yilishi yo'l vaqtini 1,5 martaga qisqartirdi. O'zbekiston temir yo'l transport tizimida «Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on» yangi yo'l liniyasida Yaponiya kapitali ishtirokida 5 ta ko'prik foydalanishga topshirildi.

**O'zbekiston Respublikasi kommunal xizmatlar bilan
ta'minlanganligi, jami aholiga nisbatan, foizda**

Indikatorlar	1990 yil	2010 yil
Suv bilan ta'minlanish	64,0	82,6
Shundan; qishloq joylarda	55,0	75,8
Tabiiy gaz bilan ta'minlanish	44,6	83,7
Shundan; qishloq joylarda	19,3	77,7
Markaziy isitish sistemasi	29,1	41,0
Kanalizatsiya	25,5	37,1
I kishiga to'g'ri keladigan o'rtacha uy - joy maydoni, metr. kv.	12,1	15,2

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. - Т.: Узбекистан, 2011. С.112.

Uzunligi 223 km bo'lgan mazkur temir yo'l dengiz sat-hidan 1500 metr balandlikda tog' davon yo'llaridan o'tkazildi. Bu temir yo'lning qurilishi janubiy mintaqalarni rivojlantirishda, ularning tabiiy resurslarini o'zlashtirish, yangi ish o'rinlarini yaratishda muhim shart-sharoitlardan biri bo'ldi. Amudaryo ustidan ko'priq orqali tortilgan 600 km.lik «Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog'-Nukus» temir yo'l liniyasining 6 ta yangi raz'ezdi ishga tushirildi. 1993-yilda Vazirlar Mahkamasining «Temir yo'llarni elektrlashtirish bo'yicha bosh Dastur» qabul qilindi. Mazkur dastur doirasida Jizzax-Jomboy, Jizzax-Samarqand-Buxoro liniyalari elektrlashtirildi. Hozirga kelib 700 kmlik yo'l elektrlashtirilgan.

Ishlab chiqarish infrastrukturasi temir yo'l bilan birga havo yo'llarining ham alohida o'rni bor. Havo transporti yo'lovchilarni, tez buziladigan, shoshilinch, qimmatbaho mahsulotlarni uzoq masofaga birpasda, sifatli xizmat ko'rsatgan holda, yetkazish ikoniyatlaridan biridir. 1993-yilda respublika havo transportini rivojlantirish maqsadida «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tuzildi. Bu kompaniya tomonidan hozirda dunyoning 40 dan ortiq shaharlariga, turli mamlakatlarga aviareyslar amalga oshirilmoqda. Aviareyslar zamonaviy Boing-757 va Boing-767,

Ayerobus A-310, A-320, RJ-85 kabi qator samolyotlarda amalga oshirilyapti va geografiyasi yildan yilga tobora kengayib rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, bunda Navoiy aeroporti bazasida erkin industrial-iqtisodiy zonani tashkil etish, shuningdek, Navoiy shahrida yangi barpo etilgan ayerodromni xalqaro operator-Koreyaning «Korean Eyr» kompaniyasi boshqaruviga berish to'g'risidagi qarorining qabul qilinishi, Xalqaro intermodal logistika markazining tashkil etilishi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropani Osiyo bilan bog'laydigan Navoiy aeroportining yaqinidan o'tgan xalqaro temir yo'l va avtomobil yo'llari Rossiya, Yevropa mamlakatlarini Xitoy bilan bog'laydi va o'z navbatida aeroport muhitining yaxshilanishiga imkon beradi. Hozirgi vaqtda Navoiy shahri aeroportidan dunyoning yirik Frankfurt, Seul, Bryussel, Milan, Dubay, Bangkok, Dehli, Dakka va Mumbay shaharlariga reyslar tashkil etilgan. Navoiyidagi Xalqaro logistika markazi nafaqat, Janubiy-Sharqiy Osiyoni Yevropa bilan bog'laydigan qit'alararo transport-ekspeditsiya uzeli sifatida foydalanish, balki Navoiy viloyati va qo'shni hududlarda yangi, yuksak texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish korxonlarini tashkil etish uchun zarur sharoitlar yaratish imkonini beradi. 2010-yilda xalqaro logistika markazlarini rivojlantirishga doir ishlar davom ettirildi. Navoiy shahridagi aeroportda foydalanishga topshirilgan «Navoiy» xalqaro intermodal logistika markazining yuk terminali orqali 50,1 ming tonna yoki 2009-yilga qaraganda 3 barobarga ko'p yuk tashildi. Angren shahridagi Xalqaro logistika markazi tomonidan 4 million tonnadan ortiq yuk tashish amalga oshirildi.

Respublika transporti xizmatida avtomobil yo'llarining alohida o'rni bor. Mustaqillik yillarida 80 ming kmdan oshiq avtomobil yo'llari qurildi, shundan 86 foizi qattiq qoplamali yo'llardir. 1990-yilda qattiq qoplamali yo'llarining uzunligi 39213 km bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda umumiy foydalaniladigan qattiq qoplamali yo'llarning uzunligi 41950 km ga etdi, buning 3960 kmi xalqaro ahamiyatga ega yo'llar hisoblanadi. Shunga mutanosib ravishda, avtomobil yo'llarida yuk tashish oboroti ham ortdi. Masalan, 1990 yilda avtomobil yo'llarida km ga 5,9

mlrd tonna yuk tashilgan bo'lsa, 2010-yilda uning miqdori 3,0 baravarga ko'paydi.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy rivojlanishi
(2011 yil.)

Ma'muriy-hududiy birliklar	1 kishiga to'g'ri keladigan uy-joy, kv.m	Har 10 ming kishiga to'g'ri keladigan ambulatoriya-poliklinika muassasalari	Ichimlik suvi bilan ta'minlanganlik darajasi, %da	Tabiiy gaz bilan ta'minlanganlik darajasi, %da
Qoraqalpog'iston Respublikasi	15,2	138,8	68,6	95,1
Andijon	10,0	146,4	88,8	74,5
Buxoro	14,3	177,0	84,5	98,6
Jizzax	13,6	142,7	75,4	73,1
Qashqadaryo	13,2	100,5	82,2	70,5
Navoiy	20,5	149,0	79,0	80,1
Namangan	14,1	120,6	76,6	84,3
Samarqand	14,3	114,8	84,5	84,1
Surxondaryo	13,5	93,6	80,1	60,3
Sirdaryo	16,5	209,5	78,0	90,8
Toshkent	14,2	186,5	91,7	82,7
Farg'ona	14,4	143,6	85,4	81,1
Xorazm	24,2	131,5	63,3	94,9
Toshkeni sh	18,7	131,2	99,8	97,4

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Quvur transporti asosan neft va tabiiy gaz mahsulotini tashishga xizmat qilib, u MDH mamlakatlarining markaziy quvur tizimiga bog'langan. Respublika quvur transporti orqali Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Afg'oniston va Xitoy davlatlari bilan bog'lanadi. Turkmanistondan O'zbekiston hududi orqali Xitoyga o'tadigan gaz quvurining tortilishi O'zbekistonning tranzit imkoniyatining yanada kengayishiga olib keldi. Hozirda quvur transporti orqali Qozog'istonning janubiy viloyatlari, Qirg'iziston, Tojikiston va Afg'oniston O'zbekiston tabiiy gazi bilan ta'minlanadi. Farg'ona vodiysi va janubiy hududlar aholisini tabiiy gaz va elektr energiyasi bilan ta'minlash maqsadida «Yangi Angren-

O'zbekiston» LEP-500 elektr uzatish liniyasi, Qamchiq dovoni orqali o'tadigan 165 kilometrlik «Ohangaron-Pungon» magistral gaz quvuri, «G'uzor-Surxon» yuqori voltli elektr uzatish liniyasini qurish bo'yicha strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida, mamlakatda yagona elektr va gaz tarmog'i tizimlari tashkil etildi.

Ishlab chiqarish infrastrukturasi yana inshoot va qurilmalar, kommunikatsiya va tarmoqlar, jumladan, elektr uzatish yo'llari, taqsimlash tarmoqlari, suv, gaz, neft o'tkazgichlari issiqlik trassalari, telefon tarmoqlari va boshqalar kiradi. Aholining tabiiy gaz bilan ta'minlanishi 1990-yilda 44,6 foizdan 2010-yilda 83,7 foizga ko'paydi. Shundan qishloq joylarda bu ko'rsatkich mos ravishda 19,3 foizdan 77,7 foizga o'zgardi. Respublika bo'yicha aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash 1990-yilda 64 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 82,6 foizga ko'tarildi, qishloq joylarda esa bu raqam 55 foizdan 75,8 foizga yetdi (1-jadvalga). Bular barchasi mamlakatda Davlat dasturi doirasida magistral gaz va suv quvurlarini qurilganligi bilan chambarchas bog'liq. Respublikada elektr va gaz ta'minoti, aholi punktlarining sanitariya ahvolini yaxshilash bo'yicha yangi kommunal infrastruktura tarmoqlari va obyektlari qurilmoqda, modernizatsiya hamda rekonstruksiya qilinmoqda.

Ijtimoiy infrastruktura uy-joy kommunal xo'jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, sog'liqni saqlash, maorif, maishiy xizmat va boshqalar kiradi. Bu xizmatlar insonlarni ma'naviy boy va jismoniy sog'lom kishilar qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aholi turmush farovonligi sanoat va qishloq xo'jaligi bilan emas, balki ijtimoiy sohani rivojlanganligi, uy-joy bilan ta'minlanganligi, xizmat ko'rsatishning tashkil etilganligi bilan belgilanadi. Ijtimoiy infrastruktura tarmoqlarining o'sib borishi, mintaqa, hudud taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi, aholining turmush sharoiti, kayfiyati, saviyasidan dalolat beradi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohasi ijtimoiy infrasturukturaning eng muhim bo'g'ini hisoblanadi. Respublika bo'yicha 52,4 foiz aholi aynan shu sohada band. Ijtimoiy infrasturuktura faoliyatining samaradorligi aholining uy-joy

bilan ta'minlanishi va qurilishi bilan chambarchas bog'liq. Qishloq taraqqiyoti va farovonligi davlat Dasturi doirasida 2009-yildan qishloq joylarda qulay va barcha kommunal xizmat sharoitlariga ega bo'lgan yakka tartibdagi turar joy massivlari kompleks qurila boshlandi. Yakka tartibda qurilayotgan uy-joylar loyihalarining qulaylik nuqtai-nazaridan boshqatdan ko'rib chiqib, ajratilgan yer uchastkalari hajmini to'rt sotix o'rniga olti sotix qilib belgilandi. Natijada, 2010-yilda respublikadagi 159 ta qishloq tumanida zamonaviy 6 ming 800 ta uy-joy barpo etildi va aholiga topshirildi. Mazkur ishlar samarasi, aholi turmush sharoitining yaxshilanishi, uy-joy bilan ta'minlanish darajasining ortishiga olib kelmoqda. Jumladan, 1990-yilda aholining uy-joy bilan ta'minlanish darajasi bir kishiga 12,1 metr kv bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 15,2 metr kvni tashkil etdi. O'z navbatida, 77,4 foizga yaqin oilalar alohida uylarda va kottejlarda yashashmoqda.

Ta'lim tizimi ijtimoiy infrastrukturaning muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, 2005-2010-yillar davomida 7 ming 800 dan ortiq umumta'lim muassasasi, qariyb 1 ming 500 ta kasb-hunar kolleji va akademik litsey barpo etildi va rekonstruksiya qilindi. Faqat 2010-yilda maktablar, kasb-hunar kollejlari va litseylarda 2 ming 300 tadan ziyod kompyuter texnikasi va multimedia uskunasi o'rnatildi. Shuningdek, respublika bo'yicha 72 ta sport inshooti, 27 ta suzish havzasi foydalalanishga topshirildi, umumiy qiymati 3 million AQSH dollariga teng sport inventarlari va uskunalari joylarga yetkazib berildi. Bular barchasi, o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama yetuk, sog'lom qilib tarbiyalashga qaratilgan «O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida» hamda «Ta'lim to'g'risida» gi Qonunlari, Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil qilish to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida», «2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirishning davlat umumilliy dasturi to'g'risida»gi va boshqa qarorlarining amalga oshirilishi natijasidir. Mazkur qarorlarga binoan respublikada umumiy ta'lim olish muddati 1990-yilda 13,7

yildan 2010-yilda 15,6 yilga uzaytirildi. 1-9 sinflardagi o'quvchilar miqdori 1990-yilda 4053,0 mingtani tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 4676,1 mingtaga etdi. Bitta o'qituvchiga to'g'ri keladigan o'quvchilar miqdori ushbu davrda 13 tadan 11 taga o'zgardi. O'quvchilarni maktab ta'limi bilan qamrab olish darajasi mamlakat bo'yicha 99,3 foizga tengdir.

O'rta umumta'lim maktablarida o'z ona tilimizdan tashqari yana 7 ta tilda dars beriladi. Masalan, 806 ta maktabda rus tili, 394 ta maktabda qoraqalpoq tili, 483 maktabda qozoq tili, 238 ta maktabda tojik tili, 61 ta maktabda qirg'iz, 46 ta maktabda turkman tilida dars beriladi. Davlat umumilliy dasturi doirasida respublikada aksariyat maktablar rekonstruksiya qilindi, yangi jihozlar bilan ta'minlandi. Yangidan-yangi kasb-hunar kollejlari barpo etildi. Hozirda mamlakat bo'yicha 1539 ta kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda 1623,1 mingta (2010 y) yoshlar ta'lim olishmoqda.

Umumta'lim dasturiga binoan o'rta maxsus bilim va kasb-hunar ta'limidan so'ng oliy mutaxassislik ta'limi to'rt yildan kam bo'lmagan muddatda davom etadi va u, ikki bosqichdan, ya'ni bakalavriat va magistratura bosqichidan iborat holda tashkil etilgan. Bugungi kunda respublika bo'yicha 66 ta oliy o'quv yurti faoliyat yuritadi. Shuningdek, dunyoning rivojlangan davlatlari Oliy o'quv yurtlarining mamlakatimizdagi filiallari ham (Rossiya, Italiya, Angliya, Singapur) respublika yoshlariga ta'lim bermoqda.

Ijtimoiy infrastukturada ta'lim singari sog'liqni saqlash sohasi muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar ushbu sohada sifat o'zgarishlarga olib kelmoqda. Bu sohani isloh qilish natijasida, sifat jihatdan yangi, eng yuksak talablarga javob beradigan va respublika hamda viloyatlar shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish markazlarini o'z ichiga olgan tibbiyot muassasalari tarmog'i shakllantirildi.

Qishloq vrachlik punktlarining soni 2000-2011-yillarda 2 barobarga ko'paydi va ularning soni 3 ming 208 taga etdi. Barcha viloyat markazlarida va Toshkent shahrida skrining markazlari tashkil etilgan va faoliyat yuritmoqda. Ambulatoriya poliklinikalar soni 1990-yilda 3139 ta bo'lgan

bo'lsa, 2010-yilda 5886 taga ko'paydi. Sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar natijasida, aholining yuqumli kasalliklar, jumladan, sil, gepatit kabi og'ir turdagi va boshqa xastaliklarga chalinishning umumiy darajasi ancha pasaydi. Bunga, respublikada tibbiyot xodimlarini tayyorlash sifati, farmatsevtika sohasidagi rivojlanish, tibbiyot muassasalarining markazlari tashkil etilishi va rivojlantirilishiga qaratilayotgan e'tibor sabab bo'lmoqda, desak mubolag'a bo'lmaydi. Barcha ko'rilgan ijtimoiy infrastruktura tizimidagi aholini toza ichimlik suvi, energiya manbalari bilan ta'minlash, ijtimoiy soha obyektlarini barpo etish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar pirovard natijada aholining turmush darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Mavzu bo'yicha savollar

5. Infrastruktura nima va u qaysi tarmoqlarni o'z ichiga oladi?
6. Uzluksiz ta'lim nechta bosqichdan iborat?
7. Mustaqillik yillarida temir yo'l tizimidagi islohotlar va undagi eng katta o'zgarishlar?
8. O'zbekiston quvur transporti orqali qaysi davlatlar bilan bog'langan?
9. Navoiy Xalqaro logistika markazi to'g'risida nimalar bilasiz?
10. Tibbiyot, ta'lim sohasidagi yutuqlar va uning rivojlanishi?
11. O'zbekistonda qaysi davlatlarning ta'lim maskanlari faoliyat yuritadi?
12. Aholining, ichimlik suvi, gaz va elektr energiya bilan ta'minlanishi qanday darajada va uning regional farqlari?
13. Navoiy shahri aeroportidan dunyoning qaysi mamlakatlariga reyslar tashkil etilgan?
14. Mustaqillik yillarida ishga tushirilgan yangi temir yo'l liniyalari haqida nimalar bilasiz?

3. Tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi

Dunyo xo'jaligining zamonaviy ko'rinishida tashqi iqtisodiy aloqalarning tezlik bilan rivojlanishi, YaIMda o'sish yuqori bo'lgan davlatlarning tashqi savdoda faol ishtiroki kuzatilmoqda. Oxirgi yillarda xalqaro savdoda tovarlar 10 baravarga ko'paydi, holbuki dunyo YaIMda o'sish 4 martani tashkil etdi. Xalqaro mehnat taqsimotiga barcha davlatlar jalb etilgan, ko'pgina davlatlar tovar mahsulotining eksporti hisobiga o'zining daromadlarini oshirib bormoqda. Bularni «iqtisodiyoti ochiq» mamlakatlar, deb nomlashmoqda. Mazkur davlatlar asosan G'arbiy Yevropa, Xorijiy Osiyo, Shimoliy Amerika mintaqasi davlatlaridir. Lotin Amerikasi, Afrika, Avstraliya va Okeaniya davlatlariga dunyo savdo hajmining 10 foizi ham to'g'ri kelmaydi. MDH davlatlarida bu ko'rsatkich 2 foizdan oshmaydi.

Tashqi savdo aylanmasida AQSH, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Fransiya yetakchilik qilayotgan bir vaqtda, oxirgi yillarda o'tish iqtisodiyotini boshidan o'tkazayotgan davlatlarning jahon savdosida ulushi ko'payayotganligi kuzatilmoqda. Bu esa, ushbu guruh davlatlarining jahon xo'jaligida tobora integratsiyalashuvi, davlatlararo iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar, savdo, ishlab chiqarish, fan-texnika va boshqa sohalarda aloqalarning o'rnatilishi bilan chambarchas bog'liq. Oxirgi 20 yilda iqtisodiyoti rivojlanayotgan, o'tish bosqichini boshidan o'tayotgan davlatlarning dunyo bozorida eksport hajmi 10 barobarga ko'paydi va jahon eksport hajmining 6 foizini tashkil etdi. O'zbekiston bu borada muvaffaqiyatli ishtirok etish, sifatli tovarlar ishlab chiqarish va uni bozorga taqdim etish hamda jiddiy o'rinlardan birini egallashga harakat qilmoqda.

Dunyoda so'nggi 10 yilda xalqaro savdoda mahsulotlarning tarkibida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo xomashyo mahsulotlariga bo'lgan talabning kamayishi va tayyor buyumlarga bo'lgan talabning ortishida namoyon bo'lyapti. Jumladan, o'tgan asrning 60-yillarida xalqaro savdoning yarmidan ko'pini xomashyo, yoqilg'i, va yarim fabrikatlar egallagan bo'lsa, hozirgi vaqtda ularning salmog'i $\frac{1}{4}$

ga teng bo'lgan holda tushib boryapti. Ayni vaqtda tayyor mahsulotlar miqdori va unga talab o'smoqda.

Sanoat jihatdan rivojlangan davlatlar eksportida mashina va jihozlar asosiy o'rinni egallaydi. Jumladan, AQSH eksportining yarmidan ko'pi, Buyuk Britaniya $\frac{1}{2}$, Yaponiya $\frac{2}{3}$, Kanada, Fransiya va Italiya eksportining $\frac{2}{5}$ qismi aynan shu mahsulot turlariga to'g'ri keladi. O'zbekiston eksporti hajmida mashina va jihozlar 5,5 foizni tashkil etadi.

Dunyo mahsulotlariga bo'layotgan talab kundan-kunga ortib borayotgan bir vaqtda, ayniqsa, uning ilm talab va litsenziyalangan mahsulotlarga ehtiyoji tobora yuqori bo'lmoqda. Holbuki, bugungi kunda litsenziyalangan mahsulotlar jahon savdo aylanmasida eng tez almashinayotgan mahsulotlar sirasiga kiradi. Ilm talab mahsulotlarni eksport qilayotgan davlatlarga AQSH, Germaniya va Yaponiya misol bo'ladi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan davlatlar xalqaro savdoda bu mahsulot turi bo'yicha eng faol ishtirokchi sifatida qatnashishmoqda. Ular jahon bozorida nafaqat iste'molchi, balki yangi texnologiyalarni yetkazib beruvchi sifatida ham namoyon bo'lishmoqda. O'zbekiston eksportida hozircha bunday mahsulotlarning ulushi juda kichik. Xalqaro savdoda ilm talab mahsulotlarning eksportida Rossiyaning hissasi 0,3 foiz, Xitoyniki 6 foiz, deb baholanmoqda.

Dunyo eksporti xizmatlar hajmining yarmidan ko'pini xalqaro turizm ($\frac{1}{3}$) va transport xizmatlari ($\frac{1}{5}$) tashkil etadi. Xalqaro savdoda xizmatlar bo'yicha AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya va Fransiya yetakchilik qilishadi. Jahon savdosini boshqarish va liberallashtirishda Butunjahon savdo tashkiloti muhim rol o'ynaydi. Butunjahon savdo tashkiloti umumtamoyil va qoidalar asosida xalqaro savdoni amalga oshiruvchi ko'p tomonlama xalqaro, davlatlararo kelishuvlar asosida ish olib boradigan tizim. 2006-yilda bu tashkilotga 149 ta davlat a'zo bo'lib kirdi, 20 dan ortiq davlatlar, shu jumladan, O'zbekiston ham unga a'zo bo'lib kirishning turli bosqichlarida turibdi.

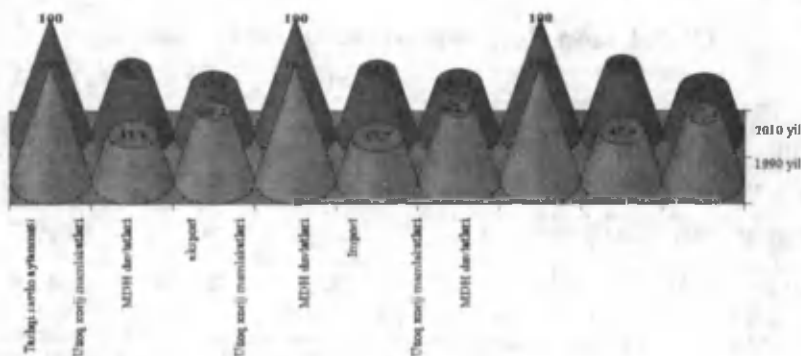
Jahon xo'jaligining internatsionalizatsiyalashuvi tashqi iqtisodiy aloqalarning regionlashtirishga olib kelmoqda. Oxirgi 10 yillikdagi integratsiya jarayonlari regionlar darajasida

davlatlarning turli iqtisodiy birlashmalari shakllanishiga sabab bo'ldi. Bularning paydo bo'lishi xilma-xil iqtisodiy, siyosiy va tarixiy xarakterga ega shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Hozirgi paytda mazkur regional guruhlar miqyosida jahon savdo va xizmatlarning 60 foizdan ko'pi amalga oshirilmoqda. Mazkur tashkilotlarga misol qilib Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi, Yevropa ittifoqi, Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi va MDH davlatlarini keltirish mumkin. Bulardan MDH davlatlari bilan O'zbekistonning integratsiya aloqalari nisbatan kuchli desak, mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining yangi jihatlari.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi turli davlatlar bilan integratsiyalashuviga jahon hamjamiyatiga tanilishiga sabab bo'ldi. Hozirda O'zbekiston 120 ga yaqin davlat bilan diplomatik munosabatlarga ega, bir qator xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan faol ish olib boradi. 4000 ga yaqin xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar respublikamiz hududida faoliyat yuritmoqda. Respublikaning xalqaro mehnat taqsimotida ishtiroki, avvalo, uning tabiiy geografik xususiyatlari, madaniy, tarixiy shart-sharoiti, qator imkoniyat va salohiyati bilan chambarchas bog'langan. Bugungi kunda xalqaro mehnat taqsimotida tashqi aloqalarni kengaytirish uchun mamlakatimizda barcha imkoniyat va sharoitlar mavjud. Shu boisdan, O'zbekiston yaqin va uzoq xorij mamlakatlari bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada yaratilayotgan turli-tuman mahsulotlar jahon bozoriga chiqarilayapti. Import hajmi eksport hajmidan kam bo'lmoqda, tashqi savdo aylanmasi ijobiy foyda bilan yakunlanmoqda. Jumladan, 1990-yilda respublika tashqi savdo aylanmasi 805,6 mln dollarni, shundan eksport 442,7 mln dollar, import esa 362,9 mln dollarga teng, tashqi savdodan qolgan qoldiq ijobiy 80 mln dollar bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda yoki o'tgan 20 yil davomida tashqi savdo aylanmasida 27,1 martaga, shundan eksport hajmi 29,5; import esa 24,2 barobarga o'sish kuzatildi. 2010-yilga kelib tashqi savdo aylanmasining hajmi 21842,2 mln AQSH dollarini tashkil etdi. Hozirgi murakkab sharoitda, dunyo davlatlari bilan jahon bozorida aloqalar o'rnatish, eksport hajmini oshirish, tashqi iqtisodiy faoliyatni isloh qilish eng

muhim vazifalardandir. Tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish respublika iqtisodiyotining barcha tarmoq va sohalarini yanada rivojlantirish, aholi turmush farovonligini o‘stirish kafolatlaridan biridir. Shu boisdan, bugungi kunda O‘zbekiston 65 dan ortiq yirik xalqaro tashkilotlar, Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT), Xalqaro valuta fondi (XVF), Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Yevropa taraqqiyot va tiklanish bank (ETT) lari bilan aloqa o‘rnatgan. Tashqi savdoda hamkorlik olib borayotgan davlatlar ro‘yxati yildan-yilga kengayib boryapti. Ular orasida AQSH, Koreya Respublikasi, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Hindiston, Xitoy, Belgiya, Italiya, Tailand, Fransiya, Germaniya, Rossiya kabi dunyoning rivojlangan davlatlari munosib o‘rin olgan.



1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi

Tashqi savdo aylanmasining 56,9 foizi Uzoq Sharq davlatlariga, 43,1 foizi (2010 y) MDH davlatlariga to‘g‘ri keladi. Bulardan, xususan, 24,3 foizi Rossiyaga, 10,4 foizi Qozog‘istonga, 8,7 foizi Xitoyga, 4,8 foizi Turkiyaga, 2,5 foizi Ukrainaga, 2,3 foizi Germaniyaga va qolgani boshqa davlatlarga tegishlidir. Oxirgi yillarda MDH davlatlaridan Ozarbayjon va Turkmaniston bilan bo‘ladigan savdo aloqalari kuchaydi. Yevropa mamlakatlaridan Fransiya, Italiya davlatlari bilan bo‘lgan savdo aloqasida o‘sish kuzatildi. Umuman olganda, respublika tashqi savdosining 59,6 foizi

yevropaga, 37,3 foizi Osiyoga, atiga, 3,1 foizi Amerika, Afrika, Avstraliya va Okeaniya davlatlariga mansub.

Tashqi savdo aylanmasida eksport va import tarkibi o'z-gardi, ya'ni ilgari tashqariga ko'proq xomashyo olib chiqilgan va tayyor buyumlar, xususan iste'mol mahsulotlari olib keltirilgan bo'lsa, hozirda tayyor buyumlar eksport qiluvchi davlatga aylandi. Dunyodagi mashhur va nufuzli kompaniyalar, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Islom taraqqiyot banklari singari moliya institutlari, qator arab davlatlarining investitsiya fondlari va boshqa xorijiy tashkilotlar yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, yuksak texnologiyalarga asoslangan mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirishda O'zbekistonning yirik hamkorlariga aylandi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo tuzilishi

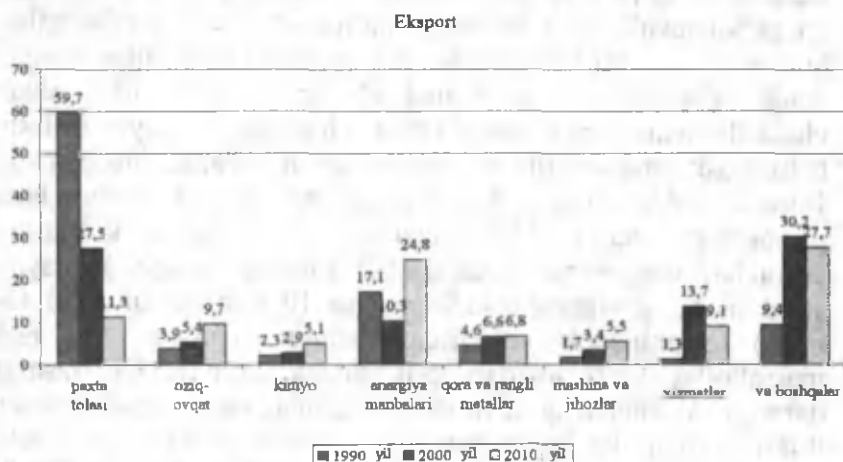
	1990 yil	2000 yil	2010 yil
Tashqi savdo aylanmasi, mln doll	805,6	6212,1	21842,2
Eksport, mln doll	442,7	3264,7	13044,5
Import, mln doll	362,9	2947,4	8799,7
Saldo (+,-), mln doll	79,8	317,3	4244,8

Manba: Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник.-Т.: Узбекистан, 2011. С.58.

Tashqi savdo aylanmasi: eksport-import. O'zbekiston mustaqillikka erishuvi bilan uning jahon hamjamiyatida integratsiyalashuvi uchun barcha sharoitlar yaratilib, qo'shma korxonalar faoliyatidagi ijobiy natijalar iqtisodiy o'sishni ta'minlay boshladi. Tashqi savdo aylanmasida eksport hajmi ortdi. Eksportda ko'p yillar davomida paxta asosiy o'rinni egallab kelgan bo'lsa, hozirda paxtadan tashqari qator mahsulotlar, ya'ni mashinalar, ularga ehtiyot qismlar, rangli metal va qora metallar, mineral xomashyo, o'g'it, pilla, o'simlik moyi, energiya manbalari, neft mahsulotlari, oziq-

ovqat mahsulotlari va xizmatlar ulushi ortib boryapti. Jumladan, 1990-2010-yillarda paxtaning mamlakat eksporti-dagi ulushi 59,7 foizdan 11,3 foizga tushdi. Eksport tarkibida xomashyo bo'lmagan mahsulotlar salmog'i mazkur davr oralig'ida 30 foizdan 70 foizga ko'tarildi. Yengil avtomobillarni eksport qilish oxirgi 10 yilda 7,6; ip-gazlama 4,7; trikotaj mahsulotlari 156,0; sement 6,3; sabzavot va mevalar 14,1 martaga ordi.

Eksport mahsulotida xizmatlarning salmog'i 1990-2010 yillarda 1,3 foizdan 9,1 foizga yetgan holda o'z ichiga har xil transport turlari, xizmatlarni oladi. Bundan tashqari, mashina – jihozlarni qayta ishlash, montaj qilish, ta'mirdan chiqarish, foydalanish va ijaraga berish, sug'urta, reklama, arxitektura va muhandislik xizmatlari hamda turizm ham xizmatlar sirasiga kiradi.



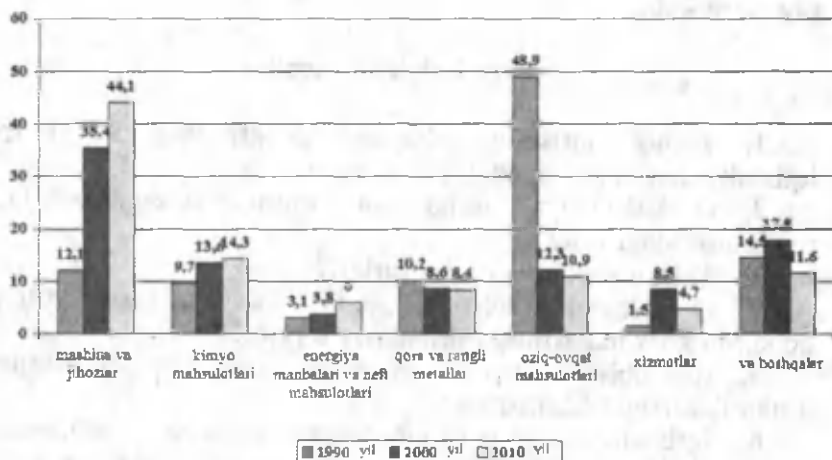
2-rasm. O'zbekiston Respublikasi eksport mahsulotlari tarkibidagi o'zgarishlar, foizda, 1990-2010 yy.

Eksportda energiya manbalari va neft mahsulotlari muhim ahamiyatga ega. Ularning asosiy qismi yaqin xorij mamlakatlariga eksport qilinadi. Mazkur mahsulot turlarining jami eksportdagi ulushi 24,8 foizni tashkil etadi va 1990-yilga nisbatan 1,4 barobarga ko'paydi. Xuddi shunday o'sish jarayoni qora va rangli metallar va ulardan tayyorlangan

buyumlardan ham kuzatiladi. Jumladan, mazkur mahsulot turlarining eksporti 1990-2010-yillarda 4,6 foizdan 6,8 foizga ko'tarildi.

Mashina va jihozlarning ushbu ko'rilayotgan yillarda umum eksportdagi ulushi 1,7 foizdan 5,5 foizga, xizmatlarniki 1,3 foizdan 9,1 foizga va boshqa mahsulot turlari eksport hajmida 9,4 foizdan 27,7 foizga o'sdi (2-rasmga qarang). Eksportda boshqa mahsulot turlari qatorida ko'pchilik mahsulotlari, keramika, shisha buyumlar, mebel, qurilish mollari asosiy o'rinda turadi. Tashqi savdoda turli korxonalar, birlashmalar, firmalarning jahon bozoriga mustaqil chiqishi eksport mahsulotlari hajmida o'sishiga olib kelmoqda. Tashqi savdoda eksport mahsulotlaridan farqli ravishda import mahsulotlarining ayrimlari yildan-yilga kamayib bordi. Respublikada import qilinayotgan mahsulotlar tarkibida ishlab chiqarish texnik ahamiyatidagi mahsulotlar, yarim fabrikatlar, butlovchi va ehtiyot qismlar, materiallar ko'pchilikni tashkil etadi. Chunki, mazkur mahsulotlar respublikada ishlab chiqarilmaydi va ular tovar ishlab chiqarish va qayta ishlash, texnologik jarayonlarda foydalaniladigan tovarlar hisoblanadi. Import mahsulotlari tarkibida mashina va jihozlarning jami importdagi ulushi 12,1 foizdan 44,1 foizga ko'tarildi, aksincha, oziq-ovqat mahsulotlari importi keskin kamaydi, ya'ni ularning salmog'i 48,9 foizdan 10,9 foizga qisqardi (3-rasm). Shuningdek, importda energiya manbalari va neft mahsulotlari 3,1 foizdan 6,0 foizga ko'paydi (3-rasmga qarang). Aksincha, qora va rangli metallar va boshqa mahsulot turlarida ham kamayish kuzatildi. Xuddi eksportdagi singari importda ham xizmatlarning salmog'i ortib bormoqda, 2010-yilda umum import mahsulotida xizmatlarning hissasi 4,7 foizni tashkil etdi. Umuman olganda, respublika import mahsulotlarining yarmiga yaqinini mashina va jihozlar tashkil etayotganligi aholi va xo'jalikning aynan mana shu mahsulot turlariga bo'lgan talabi yuqori ekanligini va, o'z navbatida, kelgusida o'zimizda mazkur mahsulot turlarini ishlab chiqarishni tobora yanada kengroq yo'lga qo'yish lozimligini ko'rsatadi.

Import



3-rasm. O'zbekiston Respublikasi import mahsulotlari tarkibidagi o'zgarishlar, foizda, 1990-2010 yy.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, tashqi savdoda chet mamlakatlar bilan hamkorlikda qo'shma korxonalar tashkil etish eng samarali yo'llardan biridir. O'zbekistondagi tashkil etilgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tashqi savdo aylanmasida chetdan mashina va jihozlar, butlovchi qismlar ko'plab olib kelishi natijasida, import mahsulotlarining ulushi ortib boradi.

Tashqi savdo aylanmasida Toshkent shahri va Toshkent viloyatining salmog'i yuqori. Birgina Toshkent shahri mamlakat umumtashqi savdo aylanmasining 42,1 foizini, Toshkent viloyati esa 13,2 foizini o'ziga qamrab olgan. Shuningdek, Andijon (9,6 %), Farg'ona (4,2 %) va Navoiy (4,2 %) viloyatlari ham bu borada yetakchi hisoblanadi. Aksincha, Jizzax, Sirdaryo, Xorazm, Surxondaryo va Namangan viloyatlari tashqi savdoda kam ishtirok etishmoqda. Respublika viloyatlari tashqi savdosida Uzoq xorij davlatlari, MDH davlatlari alohida o'rin tutadi. Oxirgi yillarda MDH davlatlari bilan bo'layotgan aloqalar yanada kuchayib bormoqda. Bu savdo aloqalari tovar yetkazib berish, suv — energetika resurslaridan birgalikda foydalanish, transport,

kommunikatsiya va boshqa turli sohalardagi hamkorlikka tayanilmoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi va uning iqtisodiyotga ta'siri qanday baholanadi.
2. Globalizatsiya nima va uning geografiya fani rivojlanishidagi roli?
3. Tashqi savdo va uning turlari?
4. O'zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan qo'shma korxonalarining mintaqaviy tarkibi?
5. Respublika tashqi iqtisodiy aylanmasi va uning dinamikasidagi o'zgarishlar?
6. Iqtisodiy integratsiya jarayonlari va uning geografiyasi?
7. Tashqi savdoda viloyatlarning tutgan o'rnini qanday baholaysiz?
8. Import mahsulotlar tarkibini asosan qanday mahsulotlar tashkil etadi?

4.4. O'zbekistonning iqtisodiy geografik rayonlari va yirik tabiiy-iqtisodiy mintaqalari

Reja:

1. *Iqtisodiy rayonlashtirish mintaqalar rivojlanishini boshqarishning muhim shakli sifatida*
2. *Respublikani iqtisodiy rayonlashtirish*
3. *O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining o'ziga xos xususiyatlari*

1. Iqtisodiy rayonlashtirish mintaqalar rivojlanishini boshqarishning muhim shakli sifatida

Iqtisodiy rayon (lotinchada «rejo» region-mamlakat, o'lka, viloyat) – bu mamlakatning bir qismi bo'lib, uning ichidagi barcha iqtisodiy obyektlar bevosita yoki bilvosita ixtisoslashuvning biron bir funksiyasini bajaradi.

A.S.Soliev rayon ham hudud, ammo hududning ma'lum bir o'xshashliklarga ega bo'lgan muayyan bir qismidir. Tabiiy geografiyada rayon turli komponentlarning majmuasi shaklida vujudga kelgan landshaft tipi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada esa u hududiy mehnat taqsimoti natijasida shakllangan, iqtisodiy-ijtimoiy hayotning ma'lum soha yoki yo'nalishlariga ixtisoslashgan aniq hududdir, deb ta'riflaydi (Soliev A.S., 2007).

N.N.Kolosovskiyning fikricha, rayonlashtirish nazariyasini rivojlantirib, uning fundamental ahamiyati, har bir fanning eng murakkab tomoni uning ma'zmun mohiyatini ifodalaydigan tushunchasini ochib berishdir. Matematikada masalan, sonlar haqidagi ta'limot. Fizikada materiya va energiya haqidagi ta'limot, biologiyada xujayra, geografiyada esa rayon haqidagi ta'limotdir (Plisetskogo E.L., 2008).

Rayonlashtirish jamiyatni iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va milliy jihatdan rivojlantirish maqsadida ajratiladi va unda, albatta, ichki bir butunlilik tamoyili muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy rayonlashtirish-mamlakat hududlarini iqtisodiy rayonlarga ajratishdir. Bu, o'z navbatida, mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishda boshqarishning muhim bir vositasi va asosi hisoblanadi.

Rayonlarni ajratish murakkab, rayonlashtirishning oddiy va murakkab shakllari mavjud. Masalan, mamlakat hududini turli geografik tomonlar bilan nomlash (Markaziy, G'arbiy, Sharqiy, Janubiy, Shimoliy va ularning oraliqlari Shimoliy-sharqiy, Janubi-sharqiy, Shimoli-g'arbiy, Janubi-g'arbiy) yoki alohida orollar, yarim orollar, anklav va eksklav hududlarni to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy rayon maqomida ko'rish rayonlashtirishda uncha qiyin emas. Haqiqiy rayonlashtirish alohida, rayonlar chegarasini aniqlash esa iqtisodiy makonni uning ichki tuzilish (tarkib) xususiyati, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, kombinatsiyasi, rayon hosil qiluvchi markazlarning mavjudligini hisobga olgan holda ajratiladi (Soliev A.S., 2007).

Rayonlashtirish mintaqaviy, maqsadli dasturlarni amalga oshirishda, mintaqaviy siyosat masalalarida, moddiy ishlab chiqarish, yoqilg'i-energetika va boshqa sohalarda

muammolarni hal etishda muhim o'rin tutadi. Shuningdek, rayonlashtirishda quyidagi rayon hosil qiluvchi omillarga, ya'ni rayon tarkibiga kirgan hududlar mamlakat milliy iqtisodiyotining bir qismi sifatida uni taraqqiyotida faol ishtirok etishi, ulkan mehnat va demografik salohiyatga ega bo'lishi, bir butunlik tamoyiliga amal qilishi, rayon hosil qiluvchi tarmoqlarning mavjudligi, iqtisodiyotning ba'zaviy tarmoqlarining rivojlanganligi, transport va boshqa infrastruktura tizimining shakllanganligi va hokazolarga alohida e'tibor qaratiladi.

Qaysiki, mehnat taqsimotidagi jiddiy o'zgarishlar, yirik masshtabdagi yangi foydali qazilma konlarining topilishi va ishga solinishi hamda boshqa hududiy siljishlar rayonlar chegarasining o'zgarishiga yoki uni qayta ko'rib chiqishga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, G'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining qurilishi bilan Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari Janubiy iqtisodiy rayon tarkibi sifatida ko'rib boshlandi. Ammo, mustaqillik yillarida ichki hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy va mintaqaviy integratsiya jarayonlari, yangidan yangi konlarning ishga tushishi va uning negizida ishlab chiqarishning rivojlanishi, transport tizimidagi islohotlar respublikani iqtisodiy rayonlashtirishda yana o'zgarishlar ro'y berishidan dalolat beradi.

2. Respublikani iqtisodiy rayonlashtirish

O'zbekistonni rayonlashtirish tarixi 1926-yilga borib taqaladi. O'sha vaqtda respublika ma'muriy-iqtisodiy rayonlashtirilib 10 ta okruglarga ajratilgan. Keyinchalik, ushbu ma'muriy-hududiy bo'linishda yana o'zgarishlar ro'y bergan. «1930-yilda O'zbekiston poytaxti Samarqand shahridan Toshkentga ko'chirilgan, 1936-yilda Qoraqalpog'iston MSSR O'zbekiston SSR tarkibiga kiritilgan, 1938-yilda respublika tarkibida 5 ta viloyat - Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Xorazm viloyatlari tashkil etilgan; 1941-yilda Andijon, Namangan va Surxondaryo viloyatlari, 1943-yilda Qashqadaryo viloyati, 1963-yilda Sirdaryo viloyati, 1973 yilda

Jizzax viloyati va 1982-yilda Navoiy viloyati tashkil etildi»(Asanov G va boshqalar., 1994).

O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan ko'p yillarda Z.A.Akramov, K.N.Bedrinsev, V.M.Chetirkin, N.G.Sapenko, A.S.Soliev, N.To'xliev kabi qator geograf, iqtisodchi olimlar shug'ullanishgan. Jumladan, respublika dastavval 5 ta iqtisodiy rayonga bo'lingan: Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Quyi Amudaryo va Janubiy. Keyinchalik, Z.A. Akramov mamlakatni 8 ta iqtisodiy rayonga ajratishni taklif etganlar, unda Toshkent iqtisodiy rayoni (Toshkent viloyati), Mirzacho'l rayoni (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari), Farg'ona rayoni (Andijon, Namangan, Farg'ona), Samarqand (Samarqand viloyati), Buxoro-Qizilqum rayoni (Buxoro va Navoiy viloyatlari), Qashqadaryo rayoni (Qashqadaryo viloyati), Surxondaryo rayoni (Surxondaryo viloyati) hamda Quyi Amudaryo (Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati) rayonidan iborat bo'lgan.

Bundan farqli ravishda, A.S.Soliev «mamlakatni 6 ta iqtisodiy rayonlarga ajratishni taklif qilgan (Soliev A.S., 1998). Unda keltirishicha, iqtisodiy rayonlarning bunday to'ri va tarkibi, ularning haqiqiy shakllanganlik darajasi, huquqiy maqomi haqida bahs va munozaralar, e'tirozlar bo'lishi mumkin. Masalan, belgilangan rayonlar davlatning tegishli vazirliklari (Iqtisodiyot vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi) tomonidan rasmiy ravishda tan olinmagan. Buning ustiga, bu rayonlar hozircha yaxlit va mukammal bozor muhiti, iqtisodiyot makon xususiyatga ega emas. Ularda ichki iqtisodiy aloqalar, integratsion jarayonlar rivojlanmagan, har bir viloyat (ma'muriy iqtisodiy rayon), ularga berilgan keng imtiyoz va huquqlardan foydalangan holda, o'zlarining ma'lum darajada «mustaqil» iqtisodiy salohiyatini vujudga keltirmoqda» (Soliev A.S., 2007).

N. To'xliev iqtisodchi olimlarning fikrlarining umumlash-tirgan holda respublikani 6 ta iqtisodiy rayonga bo'lishni taklif etadi (To'xliev N., 2006). Hozirgacha ham, respublikani iqtisodiy rayonlarga ajratish bo'yicha olimlar o'rtasida yagona yondashuv mavjud emas. Chunki, iqtisodchi olimlar O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirishda yuqoridagi 6 ta

rayonlashtirish tizimidan tashqari, yana quyidagi tasnifni ma'qul, deb hisoblashmoqda. Bunga ko'ra, respublika 7 ta iqtisodiy rayonga bo'lib o'rganiladi, ya'ni:

1. Toshkent iqtisodiy rayoni;
2. Jizzax-Sirdaryo iqtisodiy rayoni;
3. Farg'ona iqtisodiy rayoni;
4. Samarqand-Qashqadaryo iqtisodiy rayoni;
5. Buxoro-Navoiy iqtisodiy rayoni;
6. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni;
7. Surxondaryo iqtisodiy rayoni.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishi, 2012 yil

Ma'muriy – hududiy birliklar	Hudud may-doni, ming kv.km.	Aholisi, ming kishi	tumanlar	shahar posyolkalari	qishloq fuqarolik yig'inlari	qishloq aholi punktlari
O'zbekiston Respublikasi	448,9	29 559,1	158	985	1844	11154,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	166,6	1 693,6	14	26	138	1130,0
Andijon	4,3	2 714,2	14	78	90	456,0
Buxoro	40,3	1 707,6	11	62	120	1470,0
Jizzax	21,2	1 186,1	12	42	100	519,0
Navoiy	111,0	881,7	8	38	54	594,0
Namangan	7,4	2 420,4	11	120	91	403,0
Samarqand	16,8	3 327,2	14	88	125	1865,0
Sirdaryo	4,2	739,3	8	21	71	264,0
Surxondaryo	20,1	2 219,6	13	114	112	865,0
Toshkent	15,3	2 670,7	14	18	167	963,0
Farg'ona	6,8	3 281,3	15	197	164	1020,0
Xorazm	6,1	1 629,2	10	58	98	559,0
Qashqadaryo	28,6	2 777,8	13	123	148	1046,0
Toshkent shahri	-	2 310,4	1	-	-	-

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Ushbu rayonlashtirishdan farqli ravishda, geograf olim A.S.Soliev O'zbekistonni quyidagicha 6 ta iqtisodiy rayonga ajratadi. Ular quyidagicha:

1. Toshkent (Toshkent shahri va Toshkent viloyati);
2. Farg'ona (Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlari);

3. Zarafshon (Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlari);
4. Mirzacho'l (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari);
5. Janubiy (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari);
6. Quyi Amudaryo (Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati)

Biz respublikani iqtisodiy rayonlashtirishni aynan shu taxlitda berishni lozim ko'rdik.

3. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy jihatdan hozirda 6 ta iqtisodiy rayon, 12 ta viloyat, bitta respublika va 158 ta tuman, 985 ta shahar posyolkalari, 11154,0 ta qishloqlardan iborat (1-jadvalga qarang). Iqtisodiy rayonlar ichida **Toshkent iqtisodiy rayoni**-respublikada eng rivojlangan hududlarni o'z ichiga olgan bo'lib, uning tarkibiga Toshkent viloyati va Toshkent shahri kiradi. Umumiy maydoni 15,6 ming km., kv., aholisi 4981,1 ming kishi, zichligi 1 km., kv joyga 319,3 kishidan (2012 y) iborat. Bu jihatdan, ya'ni aholisining ko'pligi, zich joylashganligi, qulay iqtisodiy geografik o'rinni egallashi, poytaxt mintaqasi ekanligi bilan iqtisodiy rayon boshqa rayonlarga nisbatan yaqqol ajralib turadi.

Toshkent iqtisodiy rayoni O'zbekistonning shimoliy-sharqiy qismida, G'arbiy Tyanshan tog'lari bilan Sirdaryoning o'rta oqimi oralig'ida joylashgan. Shuningdek, uning maydoni Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l va Janubiy Qozog'iston (Chimkent viloyati) tekisliklari oralig'idagi hududlarni egalaydi. Iqtisodiy rayonni shimoliy va shimoli-sharqiy tomondan Pskom, Ugom, Chotqol, Qurama tizmalari o'rab turadi. Bu tog'larning eng baland joyi Pskom tizmasidagi Beshtor tog'idir (4299 m). Tabiiy resurslarga boy, tabiiy sharoitiga ko'ra ikki qismdan iborat, ya'ni tekislik va tog' qismi. Tekislik qismi tog' oldi rayonlaridan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilgan, Chirchiq-Ohangaron daryolarining vodiysini egallagan holda, dengiz sathidan 250-450 metr balandlikka to'g'ri keladi. Bu yerda sovuqsiz kunlar 200 va undan ham ko'proq davom

etadi, vegetatsiya davrida quyoshdan keladigan issiqlik miqdori 4100-4500 gradusga etadi. Yog'in miqdori tog' oldida 350-400 mm, tog'larda 500 mm gacha tushadi.

Iqtisodiy rayonning suv resurslari Chirchiq daryosiga qurilgan Chorvoq suv ombori, maydoni 40 km.kv. umumiy suv hajmi 1,5 mlrd metr kub hamda Ohangaron daryosiga qurilgan Tuyabo'g'iz suv omborida 250 mln metr kub suv to'planadi. Chirchiq daryosi va uning irmoqlari mintaqa aholisi va xo'jaligining suv resurslariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi. Tabiiy resurslardan ko'mir, qora va rangli metallar, qurilish materiallari, qimmatbaho metallarga boyligi ham mintaqani respublikada rivojlangan sanoat rayoniga aylanishiga sabab bo'lgan.

Toshkent iqtisodiy rayoni tashkil etilishida uning sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy rayon respublikada sanoat tarmoqlari tarkibining xilma-xilligi va uning taraqqiy etganligi hamda yirik xomashyo bazasiga ega ekanligi bilan ko'zga tashlanadi. Jumladan, Toshkent iqtisodiy rayonida mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya, kimyo, yoqilg'i energetika, qurilish, yengil va oziq-ovqat sanoat tarmoqlari rivojlangan bo'lib, mintaqaga respublika sanoat mahsuloti hajmining 27,6 foizi, yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 13,1 foizi, asosiy qurilish ishlarining 27,8 foizi to'g'ri keladi.

Iqtisodiy rayonda O'zbekistonning yirik sanoat korxonalari, joylashgan bo'lib, bulardan «BEKTEMIR SPIRT EKSPYERIMENTAL ZAVODI XJ» etil spirti, oziq-ovqat spirti ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lsa, «COCA-COLA ISHIMLIGI UZBEKISTON, LTD QK» alkogolsiz ichimliklar, «QUYUV-MEXANIKA ZAVODI SHK» temir yo'l vagonlariga ehtiyot qismlar, temir yo'l yuk vagonlarini ta'mirlash, «DOYCHE KABEL AG TASHKEHT QK» elektr asboblari kompleks uchun provod va shnurlar, shahar telefon aloqa kabeli, ulangan izolyasiyasiz o'tkazgichlar, «TTZ-Metall QK» traktorlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, traktor pritseplari, traktor pritseplari uchun detallar, «UZ CLAAS AGRO XK» traktorlar, don yig'adigan mashinalar, yig'ib presslagich, «TOSHKENT TRAKTOR ZAVODI XJ» avtomobil tashish

uchun yarim pritseplar, traktorlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, traktorlar konteynerlar tashish uchun yarim pritseplar, ekskavatorlar, traktor pritseplari, «UZKABEL QK» lak-bo'yoq mahsulotlari, o'rama provodlar va yemalprovodlar, mebel, karton qutilar ishlab chiqaradi. Bundan tashqari, «Olmaliq TMK» OAJ (mis mahsuloti sink mahsuloti), «Transformator», «Chirchiqishmash», «Ohangaronsement», «Bekobodsement», «Angren ko'mir koni» va «O'zmetkombinat» birlashmalari iqtisodiy rayon sanoati rivojlanishiga munosib hissa qo'shishmoqda.

Iqtisodiy rayon mashinasozligida qishloq xo'jaligi mashinalari, xususan, paxtachilik majmui bilan bog'liq traktorlar va uning ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish muhim o'rin tutadi. Shuningdek, ko'plab elektrotexnika, kimyo mahsulotlari tayyorlanishida yuqorida nomlari keltirilgan korxonalarining munosib hissasi bor. Iqtisodiy rayon xo'jaligida sanoat bilan birga qishloq xo'jaligi ham alohida ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotiga ko'ra iqtisodiy rayon respublikada yetakchi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida donli ekinlar, paxta, kartoshka, meva, sabzavot va poliz ekinlarining ko'plab ekilishi bois ham hudud yalpi mahsulotida qishloq xo'jaligining ulushi 25 foizni tashkil etadi. Iqtisodiy rayonning shimoliy-sharqiy qismlari chorvachilik uchun qulay bo'lsa, tog' oldi yerlari lalmikor dehqonchilik qilish uchun Ohangaron va Chirchiq daryolarining vodiylari sug'orma dehqonchilik uchun yetarli shart-sharoitga ega.

Transport tarmoqlarining barcha turi yaxshi rivojlangan, mintaqa respublikada muhim transport tuguni vazifasini ham o'taydi. Chunki, u yaqin va uzoq xorij mamlakatlarini o'zaro bog'lovchi temir va avtomobil yo'llari markazida joylashgan. Iqtisodiy rayon taraqqiyotida respublika poytaxti Toshkent shahrining alohida o'rni bor.

Toshkent shahri iqtisodiy rayonning shimoli-sharqiy qismida, Chirchiq daryosi vodiysida, dengiz sathidan 440-480 metr balanlikda joylashgan bo'lib, aholisi 2012 yil 1 yanvar ma'lumotiga ko'ra, 2 310,4 ming kishiga etdi. Toshkent shahrida iqtisodiy rayon aholisining 46,4 foizi, respublika aholisining 7,8 foizi istiqomat qiladi. Ma'muriy-hududiy

jihatdan 11 ta tumanga bo'linadi. Shahar iqtisodiy rayonda sanoat, fan va madaniyat markazi, yirik qurilish bazasi, zich transport tuguni va tarmog'i shakllangan hamda taraqqiy etganligi bilan munosib o'rin egallab kelmoqda.

Farg'ona iqtisodiy rayoni ma'muriy jihatdan o'z tarkibiga Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarini oladi. Maydoni 18,5 ming kv. km yoki respublika hududining 4,1 foizini egallaydi, aholisi 8415,9 ming (2012 y) kishini tashkil etadi. Umummamlakat aholisining 28,5 foizini qamrab olgan iqtisodiy rayon aholisining zich joylashuvi, juda katta demografik salohiyatga egaligi, yer-suv resurslarining cheklanganligi bilan respublikada alohida ajralib turadi.

Iqtisodiy geografik o'rmiga ko'ra iqtisodiy rayon hamma tomondan tog' tizmalari, ya'ni Tyanshan va Hisor-Oloy tog' tizimiga kiruvchi shimoli-g'arbdan Qurama va Chotqol tizmalari, shimoli-sharqdan Farg'ona tizmasi, janubdan Turkiston va Oloy tizmalari bilan o'ralgan. Iqtisodiy rayon foydali qazilmalarga unchalik boy emas, bu yerda asosan neft, rangdor metall rudalari uchraydi, xolos. Suv resurslari bilan juda yaxshi ta'minlangan, iqlimi dehqonchilik qilish uchun qulay, baland tog' mintaqalari yaylov chorvachiligini rivojlantirish imkonini bergan. Ammo adir mintaqasining ayrim yerlari dehqonchilik qilishga imkon bermaydi. Dehqonchilik bahorikor va sug'orma dehqonchilikka tayanadi.

Iqtisodiy rayon juda katta demografik saohiyatga ega hudud hisoblanadi. Bu yerda aholining zichligi 1 km kv joyga o'rtacha 454,9 (2012 y.) kishidan to'g'ri keladi. Uning eng yuqori darajasi Andijon viloyatida kuzatiladi, Farg'ona va Namanganda nisbatan zichlik darajasi kamroq. Aholi soni va zichligi asosan tabiiy ko'payish hisobiga yildan-yilga ortib bormoqda. Bu esa rayonda mehnat resurslarining miqdori ko'payishiga, ish bilan ta'minlashda muammolarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Iqtisodiy rayonning qulay tabiiy sharoiti, inson resurslarining yetarliligi, hozirda iqtisodiy imkoniyatlardan samarali foydalanish yo'llarini topish lozimligidan dalolat beradi. Iqtisodiyotida sanoat muhim tarmoqlardan biri bo'lib, rayon respublika yalpi sanoat mahsulotining 22,1 foizini

beradi. Sanoatda, ayniqsa, yog'ilg'i-energetika, qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat sanoat korxonalari hamda mustaqillik davrida shakllangan avtomobil sanoati mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Yoqilg'i-energetika sanoatida «Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi» muhim o'rin tutadi. Bu zavod faoliyati neftni birlamchi qayta ishlashga (yiliga 7517 ming tn) yo'naltirilgandir.

Mashinasozlikning ko'plab korxonalari tashkil etildi va bugungi kunda ularda turli xil avtomobillarga qismlar, jihozlar tayyorlanmoqda. Jumladan, Andijonda joylashgan «Uz Dong Vong Kompani» qo'shma korxonasi hamda «UzDEU avto»-hozirgi «GM Ozbekiston» qo'shma korxonasi avtomobillar va avtomobil ichki jihozlari, o'rindiq g'illoflari ishlab chiqarishga, Namangandagi O'zbekiston-Koreya «O'Z CHASIS» mas'uliyati cheklangan jamiyati shaklidagi qo'shma korxonasida avtomobil qismlari, Farg'onada «Yevraziya Tapo-Disk» korxonasi avtomobil diskleri, «Avtooyna» aksionerlik jamiyati avtomobil oynalar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Bundan tashqari, iqtisodiy rayon sanoatida yengil sanoatning ko'pgina korxonalari turli tuman mahsulotlar yaratib sanoat tarmog'i rivojlanishiga munosib hissa qo'shishmoqda.

Farg'ona iqtisodiy rayonining O'zbekiston yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotida ulushi 25,6 foizga teng (2010 y.). Qishloq xo'jaligining asosini dehqonchilik, xususan paxtachilik, pillachilik, donchilik, bog'dorchilik, meva, sabzavot, kartoshka yetishtirish tashkil etadi. Respublika yalpi dehqonchilik mahsulotining 28,8 foizi, chorvachilik mahsulotining 20,8 foizi, umumiy yer maydonining 7,1 foizi (2010 y.) ushbu iqtisodiy rayon hissasiga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jalik yerlarining asosiy qismi Andijonda (91,6 %), Namangan (81,9%) va Farg'onada ham (95,1 %) sug'orilib dehqonchilik qilinadi.

Transportida temir yo'l, avtomobil yo'li va havo transporti yaxshi yo'lga qo'yilgan. Mustaqillik yillarida ta'mirlanib, kengaytirilib ishga tushgan Qamchiq dovoni orqali o'tadigan avtomobil yo'li iqtisodiy rayonni respublikaning boshqa hududlari bilan bog'lashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Zarafshon iqtisodiy rayoni — Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlarini o'z ichiga oladi. Iqtisodiy rayon Zarafshon daryosining o'rta va quyi qismini, qadimda uning ta'sirida vujudga kelgan xo'jalikning hududiy tizimini o'z ichiga oladi. Rayonning umumiy maydoni 168,1 ming km² bo'lib, u mamlakat hududining 37,4 foizini tashkil qiladi. Bu jihatdan u, faqat Quyi Amudaryo rayonidan biroz kichikroq, xolos. Aholisi 5916,5 ming kishi (2012 y.) bo'lib, umumrespublika aholisining 20,0 foizi istiqomat qiladi. Bundan Samarqand viloyati aholisi 3327,2 ming kishi, Navoiy viloyatiniki 881,7; Buxoro viloyatiniki esa 1707,6 ming kishidan iborat.

Aholisining zichligi iqtisodiy rayon bo'yicha 1 km² joyga o'rtacha, 35,2 kishidan to'g'ri keladi. Hududi shimolda Qozog'iston Respublikasi, Nurota tizmalari, shimoli — sharqda Turkiston, sharqda va janubi-sharqda Zarafshon tizmalari bilan, davlatlardan yana janubi-g'arbda Turkmaniston davlati bilan chegaradosh.

Iqtisodiy rayon yer sirti xilma-xil katta qismi tekisliklardan (Qizilqum, Qarnob cho'li), vodiy va adir yerlardan iborat. Tabiiy resurslardan mineral resurslarga boy, tabiiy gaz zaxiralari, oltin, nodir metallar, tuzlar, qurilish materiallari, marmar, volfram konlari mintaqa sanoatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Suv resurslariga Zarafshon daryosi, Amu Buxoro, Amu Qorako'l kanallari, Quyimozor, Kattaqo'rg'on suv omborlarini kiritish mumkin. Buxoro vohasi ko'proq Amudaryo suvlari bilan sug'oriladi. Biroq, bu hududning rivojlanishida Zarafshon daryosining ahamiyati katta bo'lgan; Buxoro daryoning quyi, Samarqand esa daryoning yuqori qismida joylashgandir.

Zarafshon iqtisodiy rayoni O'zbekiston yalpi ichki mahsulotining 18-20, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 22-23 foizini beradi. Mamlakat ichki mehnat taqsimotida rayon hosil qiluvchi tarmoqlar sifatida paxtachilik, qorako'lchilik, rangdor metallurgiya, xalqaro turizm va boshqalar xizmat qiladi. Shuningdek, bu hududda pilla yetishtirish, uzumchilik, kimyo va neft kimyosi, oziq-ovqat, to'qimachilik sanoatlari ham rivojlanib bormoqda. Rayonni

g'arbdan sharqqa tomon kesib o'tuvchi xalqaro temir va avtomobil yo'llar, sug'orish inshootlari uning iqtisodiyotini shakllanishida katta ahamiyatga ega.

Mintaqa iqtisodiyoti agrar-industrial yo'nalishga ega. Mustaqillik yillarida mintaqqa sanoati, xususan, yoqilg'i, qurilish materiallari ishlab chiqarish ancha tez rivojlandi, qulay investitsiya muhiti yaratildi. Mamlakat neft mustaqilligini ta'minlashda Buxoro (Qorovulbozor) neftni qayta ishlash zavodi muhim o'rin tutmoqda. Bu korxonaga Fransiyaning Teknep firmasi bilan hamkorlikda harpo etildi va buning uchun 500 mln. AQSH dollariga yaqin mablag' sarflandi. Zavod Qashqadaryo neft-gaz konlari asosida ishlaydi. Yoqilg'ini asosan Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi va qisman «Gazlineftgaz qazib chiqarish» shirkati korxonasi beradi.

Sanoatda mashinasozlik va metallni qayta ishlashda ta'mirlash mexanika zavodi «Trubodetal»; «Buxorosozta'mir-servis», «NEM» ta'mir mexanika zavodi, «Samarqandliftsozlik zavodi; yengil va oziq-ovqat sanoatida «Buxoro brilliant shilk»; «O'zkarpet», «Ramstar», «Qorako'lteks», «Samteks», «Uz BAT», «Sino», «Sigaretnaya» qo'shma korxonalari, Kogon, Kattaqo'rg'on yog'-ekstraksiya zavodlari, Shuningdek, Buxoro yog'-ekstraksiya zavodi, «Yevrosnar» qo'shma korxonasi, kimyoda «Samarqandkimyo», «Navoiyazot», «Elektroximsanoat», yoqilg'i-energetikada Xishrov GES, Navoiy IES, qurilishda «Qizilqumsement», «Qizilqum-Rus-Nur», rangli metallurgiyada «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonalari ham yetakchilik qiladi. Mamlakatimiz xo'jaligi uchun nihoyatda zarur bo'lgan superfosfat zavodi xomashyosi-fosforitlar Navoiy viloyati hududida ishlab chiqariladi.

Zarafshon iqtisodiy rayoni O'zbekiston umumiy qishloq xo'jaligi mahsulotining 26,7 foizini yetishtiradi. Iqtisodiy rayon tarkibida bu jihatdan Samarqand viloyati yetakchilik qiladi. Qishloq xo'jaligi paxtachilik, qorako'pchilik, qo'ychilik, meva-sabzavotchilik va donli ekinlar yetishtirishga ixtisoslashgan. Iqtisodiy rayonda respublika yalpi don ekini hosilining 22,8 foizi, go'shtning 29,2 foizi yetishtiriladi. Shuningdek, kartoshkaning yalpi hosili bo'yicha hamda go'sht

ishlab chiqarish hajmiga ko'ra Samarqand viloyati mamlakatda birinchi o'rinni egallaydi (371,7 ming tonna kartoshka, 111,9 ming tonna go'sht, 2011 y.).

Transport tizimining barcha turlari rivojlangan, ayniqsa, Buxoro-Tashkent, Buxoro-Qarshi temir yo'llarining borligi, «Navoiy-Uchquduq-Sulton – Uvaystog'-Nukus» temir yo'l liniyasi ishga tushirilganligi, Navoiy logistika markazining qurilib topshirilganligi mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida katta ahamiyatga egadir. Aynan mana shu logistika markazi tufayli iqtisodiy rayon dunyoning turli mamlakatlari bilan havo aloqalari o'rnatishga erishdi. Qolaversa, mintaqadan juda katta xalqaro ahamiyatga ega gaz quvurlarining olib o'tilganligi ham transportning rivojlanganligidan dalolat beradi.

Mirzacho'l iqtisodiy rayoni - o'z tarkibiga Jizzax va Sirdaryo viloyatlarini oladi. Uning maydoni 25,5 ming km² bo'lib, Respublika hududining 5,6 foizini tashkil qiladi. Maydonining kattaligi jihatidan Janubiy mintaqadan keyin to'rtinchi o'rinda turadi.

Yangi yerlarni o'zlashtirish, mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida vujudga kelgan iqtisodiy rayon Respublika markazida joylashgan bo'lib, g'arbiy qismi Samarqand, Navoiy viloyatlari, janubi qo'shni Tojikiston Respublikasi, sharq tomondan Toshkent viloyati, shimolda Qozog'iston Respublikasi bilan qo'shniligi iqtisodiy jihatdan har tomonlama qulaydir. Mirzacho'l iqtisodiy mintaqasining rivojlangan iqtisodiy rayonlar oralig'ida joylashuvi mamlakat hududiy mehnat taqsimotida turli hamkorlik aloqalarini o'rnatishga imkon beradi.

Iqtisodiy rayonda tekislik, tog' yonbag'ri va tog'li yerlarning qo'shilib ketganligi, tabiiy sharoitning xilma-xilligi turli xil xo'jalik tarmoqlarini rivojlantirishga sharoit yaratgan. Jumladan, Jizzax viloyatining Baxmal, G'allaorol tumanlari Turkiston, Molguzar, G'ubdin, Qo'ytosh va Qaroqchi tog'lari botig'ida joylashgan bo'lsa, Sirdaryo viloyatining aksariyat hududi tekislik mintaqasiga to'g'ri keladi. Mintaqaning taraqqiy etgan Toshkent va Samarqand viloyatlari o'rtasida o'rnatilganligi uning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga har tomonlama ko'mak berib kelmoqda. Ayni vaqtda, janubi-sharqda Tojikiston,

shimoldan Qozog'iston Respublikasi bilan qo'shnichiligi uning geosiyosiy mavqeini ham belgilab beradi. Rayonning iqtisodiy geografik o'rni turli iqtisodiy aloqalar qilish uchun ham qulay. Bu borada, respublikaning taraqqiy etgan viloyat va shaharlarini, qolaversa, qo'shni respublikalar bilan bog'lovchi temir yo'l, avtomobil, quvur yo'llarining o'tganligi hamda shu yo'llar orqali xomashyo, turli xil mahsulotlar ayirboshlashdagi xizmatini ko'rsatib o'tish lozim.

Mamlakat mehnat taqsimotida iqtisodiy rayon ko'p issiq va uzoq vegetatsiya davrini talab etuvchi ekinlarni (paxta, pilla, g'alla, poliz) yetishtirishga hamda bog'dorchilik, chorvachilik, uzumchilik, sanoatda elektroenergetika, qurilish materiallari, yengil. oziq-ovqat tarmoqlariga ixtisoslashganligi bilan ko'zga tashlanadi. Oxirgi yillarda bu yerda tog'-kon, kimyo, to'qimachilik sanoatlari ham rivojlanib bormoqda.

Jizzax viloyati qo'shni Sirdaryodan farq qilib turli foydali qazilmalarga boyligi bilan ajralib turadi. Baxmal, Zomin, G'allaorol, Jizzax, Forish, Zarbdor tumanlarida mineral xomashyo zaxiralari: oltin, kumush, volfram, qo'rg'oshin, rux, molibden, marmar, volostanit, ohak, granit, korund mavjud. qo'ytoshning volfram, Marjonbuloqning oltin, Uchqulochning qo'rg'oshin-rux konlari iqtisodiy jihatdan ahamiyatlidir. Ammo aniqlangan qazilma konlardan foydalanish, ishlab chiqarishga keng jalb etish hozircha sust darajada. Binobarin, ushbu boyliklarni o'zlashtirish yuqori texnologiyaga asoslangan turli shaklli korxonalarini qurishni zarur qilib qo'yadi.

Aholisi 2012-yil 1-yanvar ma'lumotiga ko'ra, 1925,1 ming kishiga yetdi, shundan Jizzax viloyatiniki 1186,1 ming kishi, Sirdaryoniki esa 739,3 ming kishini tashkil etadi. Aholisining zichligi iqtisodiy rayon bo'yicha kv.km joyga o'rtacha 75,5 kishidan to'g'ri kelmoqda. Aholisi joylashuvida asosan Sirdaryo viloyati aholisi tig'iz joylashuvi bilan tavsiflanadi, o'rtacha 171 kishidan, Jizzaxda zichlik ko'rsatkichi 53,6 kishiga teng. Tog'li va tog' oldi hududlaridan iborat tumanlar aholisi siyrak, aksincha, tekislik qismida uning zich joylashganini ko'rish mumkin.

Sanoati turli tarmoqlarga ixtisoslashganligi bilan respublikada ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, iqtisodiy rayonda

akkumulyatorlar, mebel, plastmassa buyumlar, ipak gazlama, trikotaj kiyim-kechaklar, temir-beton buyumlar, turli xil qurilish materiallari, paxta moyi, un, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan qator korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Yoqilg'i-energetika majmuida yoqilg'i resurslari boshqa iqtisodiy rayonlardan, aniqrog'i Sho'rtan gaz konidan keltiriladi. Respublikamizdagi eng yirik Sirdaryo IESining qurilishi munosabati bilan bu yerda Shirin shahri barpo bo'ldi. IESning qurilishi qishloq xo'jaligi bilan bir vaqtda sanoatning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir etdi. Asosiy sanoat mahsulot hajmida elektr energetika tarmog'ining ulushi 66,6 foizga tengdir. Sanoatning bu tarmog'i Jizzax viloyatida Sirdaryo viloyatidan farq qilgan holda, umuman rivojlanmagan, kerakli mahsulot va xomashyo asosan boshqa mintaqalardan keltiriladi.

Tog'-kon sanoatida rangli metallar, shu jumladan Qo'ytoshdan 1937-yildan beri volfram-molibden rudalarni, Marjonbuloq konlaridan oltin (1980-yil) va qo'ytoshda volostanit, marmar, granit, ohak, Forish tumanidagi qo'rg'oshin, rux qazib olinadigan Uchquloch, Banoz konlari mavjud.

Kimyo va mashinasozlik sohasida irrigatsiya va melioratsiya maqsadlarida ishlatiladigan (Jizzax plastmassa quvurlar zavodi) polietilen plyonkalar, quvur va termoplastdan ishlangan quvur qismlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. «Jizzax akkumulyator zavodi» ochiq turdagi aksionerlik jamiyati akkumulyator ishqori chiqaradi.

Sirdaryo viloyatida asosiy sanoat ishlab chiqarish so'nggi 40-50 yil davomida shakllangan. 50-yillarda Mirzacho'lni majmuali o'zlashtirish maqsadida uning qurilish bazasi yaratildi va paxta tozalash sanoati, oziq-ovqat hamda elektr energetika rivojlanib bordi. Viloyat sanoatining hozirgi kundagi ahvoli birmuncha past bo'lib, u bu jihatdan faqatgina Jizzax viloyatidan oldinda turadi, xolos. Yengil sanoat asosan viloyat paxta xomashyosiga tayangan holda rivojlanib kelmoqda. Dehqonobod, Boyovut, Dashtobod, Uchtepa, Do'stlik, Zarbdor, Zafarobod, Mirzaobod, Farg'ona va Guliston paxta tozalash zavodlari shular jumlasiga kiradi.

Mazkur zavodlar iqtisodiy rayondagi yetishtirilgan paxtani to'la qayta ishlash quvvatiga egadir. Oziq-ovqat sanoatining korxonalari deyarli barcha shahar va tumanlarda mavjud bo'lib, bunga Sirdaryo, Guliston sut zavodlari, «Jizzax-donmahsulotlari» un, omixta yem, non va non mahsulotlari, qandolat, makaron mahsulotlari ishlab chiqaradigan va qator yog'-pishloq zavodi, yog'-ekstraksiya, qandolat fabrikasi va boshqalarni kiritish mumkin.

Yuoridagi tarmoqlardan tashqari mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'i ham shakllanmoqda. Asosan Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodining Sirdaryo filiali, Guliston ta'mirlash — texnika zavodlari, refrijerator — vagonlarni ta'mirlash zavodlari shular jumlasidandir. Yangier qurilish materiallari va konstruksiyalari kombinati tarkibida temir-beton mahsulotlari, temir— beton quvurlari zavodlari va sexlari mavjud. Sirdaryoda ham temir—beton mahsulotlari ishlab chiqariladi, bu yerda uysozlik kombinati barpo etilgan.

Sirdaryo viloyatida qazilma boyliklar, yetarlicha ishchi kuchi bo'lmaganligi bois og'ir sanoat tarmoqlari sust rivojlangan, ammo kelajakda to'qimachilik, mashinasozlik, farmatsevtika va qurilish sanoatini rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar bor.

Qishloq xo'jaligida tog', tog' oldi va adir zonalarida lalmikor dehqonchilik (bug'doy, no'xat, poliz ekinlari, bog'-dorchilik) va obikor dehqonchilik qilinadi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan chorvachilik, ya'ni qo'ychilik va parrandachilik yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy rayonning Baxmal, Zomin, Forish va G'allaorol tumanlaridagi chorvachilik tarmog'i sut-go'sht va go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan bo'lsa, Jizzax, G'allaorol hamda Zafarobod tumanlari sanoatlashgan parrandachilikka, parranda go'shti va tuxum yetishtirishga mo'ljallangan.

Hozirgi vaqtda viloyatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, bozor infrastrukturasi barpo etish, aholining ishsiz qolgan qatlamini ish bilan ta'minlash, oziq-ovqat, qurilish, yengil sanoat tarmoqlarida kichik va o'rtta tadbirkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Dehqonchilikning yetakchi tarmog'i—paxtachilik bo'lsada, keyingi yillarda uning ekin maydonlari anchaga qisqardi.

Hozirgi vaqtda Sirdaryo viloyati barcha ekin maydonlarining 53,1 foiziga paxta ekilmoqda. Poliz va sabzavot mahsulotlarini yetishtirish ham muhim qishloq xo'jaligi tarmoqlari bo'lib, viloyat bu jihatdan mintaqalar ichida yetakchilardan hisoblanadi.

Iqtisodiy rayonda transportning ba'zi turlari, ya'ni temir yo'l, avtomobil, havo transporti mavjud. Ammo asosiy transport turi avtomobil bo'lib, u barcha rayonlarni bir – biri bilan bog'laydi. Respublikaning boshqa viloyatlari bilan aloqa qilishda ushbu rayon hududini kesib o'tgan Katta O'zbek traktining ahamiyati katta. Mintaqa hududidan Toshkent-Samarqand shaharlarini bog'laydigan temir yo'llar (217 km) o'tgan. Ushbu transport turi mazkur rayon ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari, mamlakat ahamiyatiga ega bo'lgan gaz quvurlari, elektr uzatish shoxobchalari (Sirdaryo IESdan) ning o'tganligi hudud iqtisodiyotini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy rayonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida, infrastruktura aloqalarini yaxshilashda transportning barcha turlarini imkoniyat darajasida yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Mintaqadan Toshkentni, mamlakatimiz janubiy va markaziy rayonlarini Farg'ona vodiysi bilan bog'laydigan Toshkent-Sirdaryo-Guliston-Xovos-Farg'ona vodiysi, Toshkent-Sirdaryo-Jizzax-Samarqand-Qarshi-Termiz temir yo'llari o'tadi. Bundan tashqari, mintaqada ichki aloqalarini ta'minlashga xizmat qiluvchi transport tizimi ham rivojlanmoqda. Bu o'rinda Sirdaryo-Gagarin-Do'stlik-Paxtakor-Jizzax temir yo'li hamda viloyatlarni Toshkent bilan bog'lovchi temir yo'lining elektrlashtirilganligi katta ahamiyatga ega.

Janubiy-iqtisodiy rayon o'z tarkibiga Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini birlashtiradi. Iqtisodiy rayon (mintaqa) umumiy maydoni 48,7 ming km² bo'lib, bu O'zbekiston Respublikasi hududining 10,9 foizini tashkil qiladi. Iqtisodiy geografik o'rni qulay, respublikaning eng janubiy hududlarida joylashgan ushbu iqtisodiy rayon qo'shni Tojikiston, Turkmaniston davlatlari bilan, respublikaning Samarqand, Buxoro viloyatlari bilan chegaradosh. Tabiiy

sharoitiga ko'ra iqlimi boshqa viloyatlarga qaraganda issiq bo'ladigan kunlar ko'proq, yozi issiq va quruq, subtropik. Hududi uch tomondan tog'lar bilan o'ralgan: shimolda Hisor, shimoli g'arbda Boysun va Ko'hitang, sharqda Bobotog' tizmalari (eng baland nuqtasi Hisor 4643 m). Relyefi sharqdan g'arbgacha tomon pasayib boradi, katta maydonlarni tog'lardan tashqari cho'llar (Qarshi, Nishon, Sandiqli, Surxon-Sherobod), tekisliklar, adirlar egallaydi.

Janubiy iqtisodiy rayonda xilma-xil mineral resurslar, neft, gaz, toshko'mir, mineral tuzlar, marmar, oltingugurt, rangli metallurgiya, energetika, kimyo, qurilish materiallari hamda shifobaxsh mineral suvlar topilgan. Asosiy neft va gaz konlari Havotog', Uchqizil, Ko'kaydi Ko'kdumaloq, Muborak, Pomuk, Sho'rtan, Zevardi va Lalmikordadir. Toshko'mir Boysun va Sharg'unda, Dehqonobod, Xo'jaikonda esa turli xil tuz konlari joylashgan. Tubagatan kaliy tuzi koni kaliy o'g'itlarini ishlab chiqarish sanoati rivojlantirishga munosib hissa qo'shadi.

Suv resurslari bilan Surxondaryo, Qashqadaryo, Sheroboddaryo va ularning irmoqlari (Jondirdaryo, Oqsuv, Tanxozdaryo, Oyoqchidaryo, Qizil daryo), Uchqizil, Qumqo'rg'on, Janubiy Surxon, Hisorak, Qalqamin, Chimqo'rg'on, Qamashi, Pachkamar suv omborlari, Katta Hisor, Amu-Zang, Hazorbog', Qarshi magistral, Mirishkor, Eski anhor va boshqa kanallari mintaqani ta'minlaydi. Ushbu suv manbalari iqtisodiy rayon sug'orma dehqonchiligining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy rayon rekreatsiya va turizmni rivojlantirish imkoniyatlari bor. Jumladan, Surxondaryodagi Omonxona, Uchqizil, Xo'jaikon, Qashqadaryodagi Miroqi dam olish sihatgohlari, tarixiy yodgorliklar (Oqsaroy va b.), eski Nasaf qoldiqlari, g'orlar va boshqalar.

Janubiy mintaqada 4997,4 ming kishi yoki mamlakatning 16,9 foiz aholisi yashaydi, aholi hudud bo'ylab notekis joylashgan, zichligi kv.km joyga o'rtacha 102,6 kishidan iborat (2012 y.), shundan Surxondaryoda 110,4 kishidan, Qashqadaryo viloyatida esa o'rtacha kv.km joyga 97,1 kishidan to'g'ri keladi. Aholisining 55,6 foizi Qashqadaryo viloyatida.

qolgan qismi Surxondaryoda istiqomat qiladi. Har ikkala viloyat respublikada aholining tabiiy ko'payishi eng yuqoriligi bilan ajralib turadi. Bu esa viloyatlarda aholini ish bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish zaruratini qo'yadi.

Iqtisodiy rayon xo'jaligi respublikada agrar-industrial yo'nalishda bo'lib, mintaqaning geografik o'imi, tabiiy sharoiti va resurslari, tarixiy rivojlanish xususiyatlariga tayangan holda iqtisodiyoti taraqqiy etmoqda. Sanoatida neft-gaz, yengil sanoat, asosan, paxta tozalash sanoati, kimyo, tog'-kon, oziq-ovqat sanoatlari yaxshi rivojlangan. Ayniqsa, Xodiza, Sharg'un-Sariosiyo, Boysun, Sho'rtangaz majmuasidagi konlar sanoat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishmoqda. Shu boisdan, ham iqtisodiy rayon respublikada ko'mir va neft sanoati bo'yicha yetakchi hisoblandi.

Toshg'uzor - Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'lining qurilishi, ko'pgina yoqilg'i resurslarini aniqlash bo'yicha olib borilayotgan ishlar mintaqa sanoatining kelgusida yanada taraqqiy etishidan dalolat beradi. Elektr energiyasi bilan To'palang GES, Tollimarjon IES, Muborak issiqlik energetika markazlari ta'minlaydi.

Qurilish materiallari sanoatida Sherobodda mahalliy xomashyo asosida yirik va umuman Janubiy O'zbekistonda yagona sement zavodi qurilishi katta ahamiyatga ega. Qashqadaryo hissasiga O'zbekistondagi neftning (gaz kondensati bilan birga) 95 foizi, tabiiy gazning 95,8 va oltingugurtning deyarli 100 foizi to'g'ri keladi. Sanoat tarmog'ida to'qimachilik korxonalari, Shahrisabzda ip-gazlama («Oqsaroy - to'qimachi» QK, ipak-chilik), paxta tozalash zavodlari, Muborak gazni qayta ishlash zavodi, «Sho'rtan neft-gaz» sho'ba korxonasi, «Surxondaryodonmahsulotlari» hamda «Hisor neft-gaz», «Surxonteks», «Jarqo'rg'on neftni qayta ishlash» kabi qator qo'shma korxonalari ishlab turibdi.

Janubiy iqtisodiy rayon respublika qishloq xo'jaligi mahsulotining 16,3 foizini beradi. Mintaqaning Surxondaryo viloyati o'zining agroiqtisodiyoti rivojlanishiga ko'ra Qashqadaryodan oldingi o'rinlarda turadi. Surxondaryodagi Surxon-Sherobod cho'lida yangi yerlarni o'zlashtirish

natijasida, ingichka tolali paxtachilik, eksport yo'nalishida subtropik mekachilik va ertagi sabzavot mahsulotlarini yetishtirish, Qashqadaryoda paxtachilik, bog'dorchilik va g'alla-chilik, Quyi zonada, ya'ni Qarshi dashtida paxtachilik yo'lga qo'yilgan. Xususan, tog' va tog'oldi hududlarda bog'dorchilik va uzumchilik yaxshi rivojlangan. Tog' yonbag'irlarida lalmikor dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik uchun sharoit qulay. Cho'l mintaqasida esa g'alla va chorvachilik yo'lga qo'yilgan. G'allachilik qisman tog' etaklarida obikor yerlarda lalmikor dehqonchilik asosida ham tashkil etilgan.

Umuman iqtisodiy rayonda turli xil mevalar, ayniqsa, olma, xurmo, uzum, anjir, anor, bodom, pista, yong'oq, sitrus mevalari ko'plab yetishtiriladi. Surxondaryo viloyatining Denov tumani subtropik bog'dorchilik va sitrus mevalarini yetishtirishga ixtisoslashgan bo'lsa, viloyat markazlari, shahar atroflarida sabzavot va kartoshka, ko'katlar yetishtiriladi. Ayniqsa, Surxondaryoda yil bo'yi sabzavot hosilini olish imkoni bor. Pillachilik paxtachilik tarmog'i bilan birgalikda olib boriladi. Iqtisodiy rayon bo'yicha paxta umummamlakat yer maydonining 21,4 foiziga, donli ekinlar 21,9 foiziga ekiladi.

Chorvachiligida cho'llarda qorako'l qo'ylari, adir-tog' etaklarida mashhur hisori qo'ylari, adir-tog' mintaqasida jaydari qo'y echki, qoramollar boqiladi. Iqtisodiy rayonda jami respublikadagi yirik shoxli qoramollarning 19,0 foizi, qo'y va echkilarining 32,2 foizi to'plangan. Aynan qo'y va echkilar soni bo'yicha Qashqadaryo (3233,5 ming bosh, 2010 y.) viloyati respublikada (15340,9 ming bosh, 2010 y.) birinchi o'rinni egallaydi. Shu boisdan bo'lsa, kerak ushbu viloyat mamlakatda go'sht ishlab chiqarishda Samarqand va Toshkent viloyatidan keyin uchinchi o'rinda, sut, jun ishlab chiqarishda esa birinchi o'rinda turadi.

Transport. iqtisodiy rayonda temir yo'l transporti katta ahamiyatga egadir. Bunda Toshkent-Termiz temir yo'li alohida ahamiyatga ega. 1995-yil 17-avgustda Vazirlar Mahkamasi qarori bilan Qashqadaryo va Surxondaryo oralig'ida G'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'li qurilishi boshlanib, 2007-yilda qurib ishga tushirilgan Toshg'uzor - Boysun -

Qumqo'rg'on temir yo'li iqtisodiy rayon ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida, temir yo'l atrofidagi turli xil qazilma boyliklar, rekreatsiya va turistik imkoniyatlardan keng foydalanishda muhim imkoniyatlardan biriga aylandi. Bu temir yo'l Surxondaryo bilan Toshkent orasidagi masofasini 120-130 km ga qisqartirishiga sabab bo'ldi.

Janubiy rayon ichki aloqalarida Termiz-Qarshi, Termiz-Hayraton (Afg'oniston), Termiz-Dushanbe, Termiz-Toshkent, Qarshi-Toshkent kabi avtomobil yo'llarining roli yuqori. Quvur transporti, havo transportining viloyat ichki va tashqi aloqalarida ahamiyati oshib bormoqda. Termiz, Qarshi shaharlarida yirik xalqaro aeroport bor. U iqtisodiy rayon tashqi aloqalarini amalga oshirishda xizmat qiladi.

Quyí Amudaryo rayoni-Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatidan tarkib topgan respublikaning eng shimoliy mintaqasi hisoblanadi. Uning maydoni 172,7 ming km² yoki mamlakat hududining 38,4 foizini tashkil etadi. Qoraqalpog'ison Respublikasi maydoni jihatdan respublikada eng oldingi o'rinda turadi (166,6 ming km.kv.), Xorazm viloyatiniki esa 6,1 ming km.kvni tashkil etadi. Shu boisdan ham bu jihatdan O'zbekiston Respublikasining eng katta iqtisodiy rayoni hisoblanadi. Rayon, Amudaryoning quyi oqimida, Orol dengizining janubiy qismida Qizilqum cho'lining g'arbida va Ustyurt platosining sharqiy qismida va O'zbekiston Respublikasining shimoli-g'arbiy chekkasida joylashgan. Tabiiy sharoitiga ko'ra xilma-xil, asosan tekisliklardan iborat, faqatgina Sulton Uvays tog'i va ayrim qirlar qad ko'tarib turadi. Bunda Tuyamo'yindan Orol dengizigacha cho'zilgan Amudaryo mansabidan iborat pasttekislik, Amudaryodan o'ng tomonda joylashgan Qiziqumning shimoli-sharqiy qismi, Ustyurt platosi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy rayon shimolda juda katta maydonni egallagan holda iqlimi keskin kontinental, issiq kunlar nisbatan kamroq, vegetatsiya davri qisqa, bahori kech, kuzi erta boshlanishi bilan tavsiflanadi. Qolaversa, rayon dunyodagi eng shimolda paxta yetishtiradigan hududlardan hisoblanadi.

Tabiiy resurslardan tabiiy gaz, tuzlar, qurilish materiallari,

Sulton Uvays tog'ida fosforit, temir rudasi, Oqtog'da plavik shpati va talk, Qushxontovda mirabilit, Qo'ng'iro't atrofidagi Borsa – kelmas hamda Qoraumbet kabi konlarda sulfat – magniy, tosh va osh tuzlari va hokazolar uchraydi. Qoraqalpog'istonning Ustyurt qismida tabiiy gaz va, ayniqsa, neft konlarining yirik zaxiralari borligi aniqlangan. Bu yerdagi, Oqsholoq, Shohpaxta, Quvonish konlaridan tabiiy gaz qazib olinadi. Xorazm viloyati hududi foydali qazilmalarga unchalik boy emas.

Suv resurslari yetishmasligi, Orol dengizi bilan bog'liq ekologik muammolar aynan ushbu hududlarga xos. Qoraqalpog'istonning shimoliy hududida joylashgan Orol dengizi so'nggi 40-45 yilda muntazam ravishda qurib bormoqda va uning qurigan qismida Orolqum paydo bo'lgan. Agar 1964-yilda Orol dengizining maydoni 66,0 ming km²ni tashkil etgan bo'lsa (Qozog'iston qismi bilan birga), 2009-yilda dengizning maydoni atigi 8,9 ming kv. km.ga yoki dengizning suv hajmi ham 1083 kub km dan 87 kub km gacha qisqargan.

Aholisi 2012-yil 1-yanvar ma'lumotiga ko'ra, 3322,8 ming kishi bo'lib, bu mamlakat aholisining 11,3 foiziga teng. Aholining o'rtacha zichligi 1 km² maydonga 19,2 kishi, shundan Xorazm viloyatida 267,1 kishidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida bunga nomutanosib ravishda 10,2 kishidan to'g'ri keladi. Xorazm viloyatining yer maydoni kichikligi, hududining asosiy qismini o'zlashtirilganligi, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik salohiyatining yuqoriligi aholi joylashuvida o'z aksini topgan.

Iqtisodiy rayon tarkibidagi viloyatlar o'zlarining tabiiy sharoiti va qazilma boyliklari, demografik, tabiiy geografik va resurs salohiyatining bir xil emasligi ularda iqtisodiyotning o'ziga xos tarmoqlari shakllanishiga olib kelgan. Mamlakat mehnat taqsimotida rayon iqtisodiyoti agrarindustrial yo'nalishga ega paxtachilik, donchilik, chorvachilik hamda oziq-ovqat, tog'-kon kimyosi, qurilish materiallari va to'qimachilik, yengil sanoatning ayrim tarmoqlari rivojlanganligi bilan ko'zga tashlanadi. Shunga binoan, rayonda paxta, sholi, jun, o'simlik yog'i, gilam, trikotaj, non va non mahsulotlari, omixta yem, alkogolsiz ichimliklar ishlab

chiqarish yo'liga qo'yilgan. Bundan tashqari, rayonda xalqaro turizmni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoit mavjud. Mintaqada og'ir sanoat, xususan, yoqilg'i-energetika, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qora va rangli metallurgiya sust rivojlangan. Shuningdek, kimyo, neft - kimyo, qurilish materiallari sanoat tarmoqlari oxirgi yillarda tobora rivojlanib bormoqda. Qo'ng'iro't tumanida soda ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxonaning qurilganligi va shuning asosida kimyogarlar shaharchasi Elobodning barpo etilganligi iqtisodiy rayon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mintaqadagi Taxiyyatosh IES, Tuyamo'yin GES yagona elektr energiya ishlab chiqaruvchi manbalardan biridir. Yengil sanoati tarkibida to'qimachilik va paxta tozalash korxonalarining o'rni katta. Qo'shma korxonalaridan Urganchdagi «Xorazm Nurtop» qo'shma korxonasi, Buyuk Britaniya ashob-uskunalari bilan jihozlangan, «Bog'ot tekstil» qo'shma korxonasi, «Koka-kola» ichimligi Toshkent LTD qo'shma korxonasi Urganch filiali, Gurlan paxta tozalash zavodlari, «Beruniy tolasi», Kegayli tumanidagi «Xalqobod momig'i», Qo'ng'iro't tumanidagi «Ko'ng'iro't un zavodi», To'rtko'ldagi «To'rtko'l oq oltin», «Tortkol asaka tekstil», Nukus shahridagi «Nukus vinozavodi», «Ko'ng'iro't soda zavodi», «Kikikaramet» korxonalari ishlab turibdi. Bundan tashqari, Xiva gilam kombinati, Hazoraspdagi yagona shakar zavodi-Xorazm-shakar» ining nafaqat mintaqada, balki respublika sanoatida alohida o'rni bor.

Iqtisodiy rayonning ekologik – geografik o'rni, ya'ni uning Orol dengiziga yaqinligi, ushbu mintaqada vujudga kelgan ekologik vaziyat qishloq xo'jaligi rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Ammo shunga qaramasdan, mintaqa agroiqlimiy shart-sharoitlarga bog'liq holda, paxta, sholi, go'sht, jun mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ekologik holatining yomonligi bois, iqtisodiy rayon respublika qishloq xo'jaligi mahsulotining atigi, 9,3 foizini beradi (2010 y.). Donli ekinlar yalpi hosili kamligiga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi (289,4 ming tonna) Navoiy viloyatidan (247,2 ming tonna) keyin ikkinchi, Xorazm (333,9 ming tonna) esa uchinchi o'rinlarni egallaydi. Bundan

bug'doyning yalpi hosili kamligi jihatdan esa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (196,3 ming tonna) hatto respublikada birinchi o'rinda turadi. Binobarin, bug'doy hosildorligi ham ushbu respublikada eng past, gektariga 29,5 sentner (o'rtacha ko'rsatkich-45,9).

Chorvachilikda mamlakatdagi yirik shoxli qoramollardan 16,0 foizi ushbu iqtisodiy rayonda boqiladi. Shundan, sigirlar Qoraqalpog'iston Respublikasida 254,1 ming bosh, Xorazm viloyatida esa 280,7 ming boshga yetgan (2010 y). Qo'y va echkilarning eng kam soni va salmog'i aynan ushbu rayonga to'g'ri keladi. Masalan, Qoraqalpog'iston Respublikasida jami respublikadagi qo'ylarning 4,9 foizi, Xorazm viloyatida esa 2,3 foizi to'plangan. Bu yerda Xorazm viloyatining yer maydoni, yaylovlar kamligini tushunish mumkin, biroq Qoraqalpog'iston Respublikasidagi katta yer maydonlari, ushbu tarmoqni rivojlantirishga imkon beradi. Mazkur chorva mollarning mintaqada kam sonliligi tabiiyki, go'sht, sut ishlab chiqarishda yaqqol sezilmoqda. Ayniqsa, bu Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatiladi, chunki, bu hudud go'sht (33,6 ming tonna), sut (183,6 ming tonna), tuxum (46 mln dona) ishlab chiqarish bo'yicha respublikada (855,0; 6169,0 ming tonna, 3061,2 mln dona, 2010 y.) eng oxirgi o'rinlarda turadi. Iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligi tarmoqlari tumanlar miqyosida turlicha taqsimlangan bo'lib, ularda bu tarmoqni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yalpi hosili va hosildorligining o'sishiga erishish mintaqa aholisini, xo'jaligini zaruriy mahsulotlar bilan ta'minlash, turmush farovonligini oshirishning muhim omilidir.

Transport tarmog'i iqtisodiy rayon aloqalarini olib borishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning barcha turlari yaxshi rivojlangan. Jumladan, Xorazm hududi orqali o'tgan Turkmanobod-Toshhovuz-Beynau temir yo'li, Qoraqalpog'iston hududidan O'zbekistonni Rossiya bilan bog'lovchi Taxiatosh – Beynov temir yo'lining o'tganligi viloyat, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, Turkmaniston, Qozog'iston, Rossiya Federatsiyasi va boshqa davlatlar bilan aloqa qilishida qulay shart-sharoitlardan biridir. Shu bilan birga keyingi yillarda qurilib ishga tushirilgan Nukus – Chimboy temir

yo'ldan Qo'ng'iroq – Nukus – Chimboy yo'nalishi bo'yicha yo'lovchilar tashishda foydalanilmoqda. Ayni vaqtda, Uchquduq – Miskin – Nukus temir yo'lining qurib ishga tushirilishi mamlakatimiz transport mustaqilligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Avtomobil yo'llaridan maxsus Davlat dasturi asosida qurilgan Nukus - Beynov magistral avtomobil yo'li mintaqa hayotida katta mazmun kasb etmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonda suv transporti (Amudaryo, Orol dengizi), quvur, havo transporti mahalliy va xalqaro aloqalarni amalga oshirishga katta hissa qo'shmoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'zbekiston ma'muriy-hududiy bo'linishiga ko'ra, nechta viloyat, tuman, shahar va qishloqlardan iborat?
2. Nima sababdan respublika iqtisodiy rayonlarga ajratiladi?
3. Iqtisodiy rayonlashtirishning qanday turlarini bilasiz?
4. Farg'ona iqtisodiy rayonining tabiiy sharoiti va boyliklari, demografik vaziyatiga iqtisodiy jihatdan baho bering.
5. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni mamlakatimizda qanday sohalarga ixtisoslashgan va uning istiqboldagi rivojlanish omillari qaysilar?
6. Toshkent iqtisodiy rayoni iqtisodiyotining hududiy tarkibi qanday?
7. Nima uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida og'ir, mashinasozlik sanoat yaxshi rivojlanmagan?
8. Janubiy iqtisodiy rayonining asosiy muammolari va istiqbolda rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini ta'riflab bering.
9. Quyi Amudaryo havo transporti qanday rivojlangan?
10. Iqtisodiy rayonlashtirishning xalq xo'jaligida ahamiyatini nimalarda ko'rasiz?

GLOSSARIY – TAYAHCH SO‘ZLAR

Avtarkiya – boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga asoslanib milliy iqtisodiyotni ta‘minlashga yo‘naltirilgan siyosat.

Aglomeratsiya – aholi punktlarning bir-birlariga qo‘shilib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi. Aglomeratsiyalarda aholi zich o‘rnashgan, xilma-xil ishlab chiqarish tarmoqlari, xususan sanoat korxonalari, ilmiy va o‘quv muassasalari to‘plangan bo‘ladi

Agrar islohotlar – yerlardan foydalanish tizimida davlat tadbirlari. Mamlakatlar va ularning tumanlarining iqtisodiy geografik sharoiti va tarixiy xususiyatlari islohotlarga katta ta‘sir ko‘rsatadi.

Agrobiznes – foydani ko‘paytirish maqsadida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tizimida boshqarishni zamonaviy usullaridan foydalanishga asoslangan qoidalarni qo‘llash. Yirik qishloq xo‘jalik korxonalari ham agrobiznesda qatnashishlari mumkin, bunda ikki tomon o‘rtasida qat‘iy kelishuv hosil bo‘ladi.

Agrosanoat majmui (ASM) – mamlakatni oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi xomashyosi bilan ta‘minlovchi tarmoqlararo xo‘jalik majmui:

Agrofirma – muayyan turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo‘shib olib boradigan korxonalar.

Antropologiya (grek tilidan – antropos-»inson») inson organizmining evolyusiyasi va undagi jismoniy o‘zgarishlarning kelib chiqish qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o‘rganib, u aholi geografiyasi bilan birgalikda aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti va madaniyatidagi hududiy xususiyatlarni o‘rganadi.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarish vositalari, ular joylashgan binolar.

Aholi deganda – ma‘lum hududda yashaydigan kishilar guruhi tushuniladi. Shu boisdan ilmiy – geografik tadqiqotlarda aholi va aholi manzilgohlarini atrof muhit va xo‘jalik bilan bevosita bog‘liq holda tadqiq etishadi.

Aholi zichligi — maydon birligiga . odatda 1 km.kv. ga to'g'ri keluvchi aholi soni tushuniladi.

Biznes-kishilarning foyda olish maqsadidagi iqtisodiy faoliyati.

Venchur korxonalari —yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo'yicha ilmiy tekshirish sohaslarida muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko'rsatuvchi firmalar.

Globallashish — umumjahon degan ma'noni anglatib, dunyo ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotidagi zamonaviy jarayonlarning umumlashuvidir.

Dehqon xo'jaligi - o'z qaramog'ida bo'lgan mulk, yer va boshqa tabiiy resurslarda foydalanish asosida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash va sotishni amalga oshiruvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt.

Yer rentasi—yer egasiga vaqti-vaqti bilan ijarachi tomonidan yerdan foydalanganligi uchun to'lanib turiladigan so'm miqdori.

Jamg'arma boylik—asosiy va aylanma fondlar, aholining shaxsiy mulki kabilar inson mehnati tufayli yaratilgan boylik.

Jahon bozori —yer yuzasidagi barcha davlatlar milliy bozorlarining yig'indisi, davlatlararo savdo.

Jahon xo'jaligi — jahondagi barcha davlatlarning milliy xo'jaligi yig'indisi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish- bozor iqtisodiyotida davlat va jamiyat tashkilotlari tomonidan harakatdagi sotsial-iqtisodiy tizimni o'zgarib turgan sharoitga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy, ijro va nazorat qilish xususiyatiga ega bo'lgan tadbirlar tizimi.

Iqtisodiy o'sish—muayyan davr yoki bir yil davomida yaratilgan YaIM yoki uning kishi hoshiga ishlab chiqarilgan hajmi.

Investisiya — uzoq mudatli kapital qo'yilma, sarmoya.

Innovasiya—texnika, texnologiya, mehnatni tashkil etish va boshqarish sohasidagi yangiliklar va bu yangiliklarning iqtisodiy faoliyatning turli sohalarda qo'llanilishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish — ishlab chiqarish ko'lamini, yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmining resurslarni

tejamli ishlatish hisobidan oshib borishi, ular sifatini yaxshilanishi. Sifat o'sish.

Ishchi kuchi — ish qidirayotganlardan tashqari barcha ishlovchilar va ishlamochi bo'lganlar.

Makroiqtisodiy bargarorlik-iqtisodiy inqirozga barham berish, iqtisodiy taraqqiyotni ifodalovchi ko'rsatkichlarni muayyan darajada saqlab iturish, iqtisodiyotni sog'lomlashtirish.

Mehnat resurslari — aholining mehnatga layoqatli qismi. Erkaklarning 16 yoshdan-59 yoshgacha, ayollarning 16-54 yoshgacha bo'lgan qismi.

Mehnat unumdorligi — ma'lum vaqt (soat, sutka, oy, yil) ichida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori bilan o'lchanadi.

Milliy boylik-mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini ifodalovchi muhim integral ko'rsatkich. U o'z ichiga tabiiy, qayta tiklanmaydigan resurslarni hamda yaratilgan, amalga ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatida foydalanilayotgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni qamrab oladi.

Milliy daromad- yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo'lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Monarxiya — davlat boshqaruvi avlodlardan avlodga o'tuvchi yakka hokimlik.

Nikoh - bu erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarning, ularning bir-biriga va o'z bolalariga nisbatan huquqlari va majburiyatlarining jamiyat tomonidan qayd etiladigan va boshqariladigan shaklidir.

Nikoh yoshi —bu qonun yoki odat nikohga kirishga ruxsat beradigan eng kichik yoshidir.

Nikoh strukturasi —**bu aholining nikoh holatlari (statuslari) bo'yicha taqsimlanishidir.** Nikoh strukturasi aholini ro'yhatga olish yoki mikro ro'yhatga olish ma'lumotlari bo'yicha belgilanadi.

Oila — insonlarning tabiiy, biologik, nikoh-qon qarindoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarda asoslangan, turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhidir.

OPEK — neftni eksport qiluvchi, unga quyidagi davlatlar a'zo: Saudiya Arabistoni, Iroq, Quvayt, BAA, Jazoir, Liviya, Nigeriya, Gabon, Indoneziya, Venesuela, Meksika, Shtabkvartirasi Avstriyaning poytaxti Vena shahrida joylashgan.

Reproduktiv yosh - tiklanish yoshi, ya'ni balog'atga (oila qurish yoshiga) etgan aholi qatlami.

Sof milliy daromad(SMD)- yangidan yaratilgan mahsulot (xizmat)larning haqiqiy hajmini belgilaydi.

Sof milliy mahsulot (SMM)-amortizatsiya ajratmalari summasiga kamaytirilgan YaMM(IMM) sifatida chiqib, tarkiban milliy daromad va egri soliqlardan iborat bo'ladi.

Strukturaviy ishsizlik -ishsizlik bozorining ma'lum mahsulot turi bilan to'ldirilishi natijasida shu mahsulotga bo'lgan ehtiyojning so'nishi bilan yuzaga keladigan ishsizlik.

Tabiiy boylik-yer, suv, yer osti va ustidagi boyliklarni inson yaratgan emas. Ular tabiat in'omi. Ammo ularni boylik sifatida inson manfaati yo'lida ishlatilishi mehnatsiz bo'lmaydi. Chunki, tabiat in'omlari o'z-o'zidan qayta ishlanmay turib ite'molga yaramaydi. Masalan, yer qa'ridagi neft, agar u qazib olinib, qayta ishlanmasa, o'z-o'zidan yoqilg'i bo'la olmaydi.

Tabiiy resurs — kishilik jamiyati faoliyati uchun zarur bo'lgan va xo'jalikda bevosita foydalaniladigan tabiiy elementlar. Ularga tuproqlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, mineral xomashyo, suv va boshqalar kiradi.

Tabiiy sharoit — ma'lum bir paytda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi hamda jamiyatning hayoti va xo'jalik faoliyati uchun muhim bo'lgan, ammo moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishda bevosita qatnashmaydigan tabiat kuchlari, narsa va hodisalardir.

Tiklanadigan tabiiy resurslar-o'simlik, hayvonot dunyosi, yer osti ayrim qatlamidagi cho'kindi jinslar kiradi. Bular inson mehnati tufayli qaytadan hosil bo'ladi. Buning uchun qo'riqxonalar ochiladi, o'simliklar genofondi tashkil etiladi, noyob o'simliklar davlat himoyasiga olinadi.

Tiklanmaydigan tabiiy resurslar-yer qa'ridagi neft, toshko'mir, gaz va boshqa foydali qazilmalar. Ularni qazib

olish va ishlatish mavjud resurslarning butunlay yo'qolib ketishiga olib keladi.

Urbanizasiya – (lotincha urbanus – shahar) – shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi.

Friksion ishsizlik – ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtichida ish bilan ta'minlanishini kutayotgan ishchi kuchi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – ayrim mamlakatlar xo'jalik iqtisodiy va siyosiy tizimining o'zaro birlashishini bildiruvchi jarayon.

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida olingan mamlakatning mahsulot va xizmatlar turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashishini bildiradi.

Siklik ishsizlik – ishlab chiqarish darajasining pasayishiga bog'liq holda ishchi kuchiga bo'lgan talabni kamayishi oqibatida yuzaga keladigan ishsizlik.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – qo'shimcha ish kuchi ishlab chiqarish vositasi va resurslarini jalb qilish hisobiga, ya'ni mehnat va moddiy resurslarni ko'proq qo'llash hisobiga o'sish. Bunda oddiy mehnat sarflari qisqarmaydi, mehnat unumdorligi oshmaydi.

YaIM – yalpi ichki mahsulot. Bir yil davomida mamlakat yoki biror hududda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning qiymatda ifodalanishi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – mamlakatning ichki xo'jalik faoliyatini umumlashgan iqtisodiy ko'rsatkichi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – ichki va tashqi faoliyatda bir yilda moddiy va nomoddiy sohalarida qanday millat tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati bo'lib, mamlakatning yaxlit sotsial-iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

YaMM – bir yil davomida mamlakat korxonalari yoki milliy kapital tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning bozor bahosidagi ifodasi .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy:

1. Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз– жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир.-Т.: Ўзбекистон, 2005. - 96 бет.

3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

4. Каримов И. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 79 б.

5. Каримов И. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Т.: Ўзбекистон, 2011. 48 б.

6. Абиркулов Қ.Н. Иктисодий география. Дарслик. -Т.: Ёзувчилар уюшмаси нашриёти, 2008.-272 б.

7. Абиркулов Қ.Н., Ҳожиматов А.Н., Ражабов Н. Экология. Ўқув қўлланма.-Т.: Ёзувчилар уюшмаси нашриёти, 2006.-185 б.

8. Алисов Н. В., Хореев Б. С. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). - М., 2001.

9. Асанов Г.А., Набиханов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иктисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўзбекистон, 1994.

10. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. - Тошкент., 2011.

11. Бутов В. И. Экономическая и социальная география мира и России. Ростов н/Д, 2003. -200с.

12. Вавилова Э.В. Экономическая география и регионалистика.-М.: Гардарика, 2005. -160с.

13. Гладкий Ю. И., Соколов О. В., Файбусович Э. Л. Экономическая и социальная география. - М., 1999.
14. Гладкий Ю.Н., Доброскок В.А. Семенов С.П. Экономическая география России Учебник. -М.: Гардарики, 2000. -752 с.
15. Голубчик М.М., Файбусович Э.Л., Носонов А.М., Макаров С.В. Экономическая и социальная география: Основы науки: Учеб для студ. Высш.учеб.заведений. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. -400с.
16. Копылов В.А. География населения. - М., 1999.
17. Максаковский В. П. Географическая картина мира. Ч. Т. Общая характеристика мира. -Ярославль, 1993.
18. Максаковский В. П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. В двух частях. Часть. -Гуманитар. Изд. Цент ВЛАДОС, 2009. -367с.
19. Медков В.М. Демография. - М., 2004.
20. Солиев А.С. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. -Т., 2007.
21. Солиев А.С., Ахмедов Э.А, ва бошқ. Минтакавий иқтисодиёт. -Тошкент: Университет, 2003.
22. Солиев, А. Ўзбекистон худудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010.
23. Тўхлиев Н., Ҳақбердиев Қ., Эрмаматов Ш., Холматов Н. Ўзбекистон иқтисодиёти асослари. -Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. -280 б.

Qo‘shimcha:

1. Абдуллаев О. Минтакалар ва мамлакатлар иқтисодиёти. – Т.: «Янги аср авлоди», 2009.
2. Альбом сельскохозяйственных карт Республики Каракалпакстан и областей Узбекистана». - Т.: Госкомземгеодез-кадастр, 2008.
3. Ата–Мирзаев О, Тухлиев Н. Узбекистан: природа, население, хозяйство. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2009.
4. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.

5. Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: «Ўзбекистон», 2006.
6. Бугаев В. К. Социально-экономическая регионалистика– Спб Издательство «ВВМ» , 2007.
7. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент., 2001.
8. География России. Энциклопедический словарь/ГЛ. Ред. А.Р.Горкин.-М.: Бол.Рос., 1998. 800 с.: ил., картин.
9. Фуломов П. Жўгрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли лугати.-Т., Ўзбекистон. 1994.
10. Фуломов П., Ҳасанов И. Ўзбекистон табиий географияси. – Т., 2007.
11. Фуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. -Т., 1999.
12. Демографический ежегодник Узбекистана – 2003. – Ташкент, 2004.
13. Доклад о человеческом развитии Узбекистана-2003 г., - Т.:Ўзбекистон, 2004.
14. Доманьский Р. Экономическая география: динамический аспект. Перевод с польского – М.: Новый хронограф, 2010.
15. Каюмов А. ва бошқалар. «Табнатдан фойдаланиш иктисодиёти». - Т.: Университет, 2005.
16. Каюмов А., Назарова Х., Эгамбердиев Ф. ва б. Минтақавий иктисодиёт. Ўқув қўлланма. – Т., 2004.
17. Қишлоқ жойлар демографияси. Проф А.С.Солиев тахрири остида.-Т., 2005.
18. Ломакин В.А. «Мировая экономика». - М.: «Финансы», 1998.
19. Максаковский В.П. - «Географическая картина мира». Ярославль, 1996.
20. «Мировое хозяйство и международное экономическое отношение на современном этапе». - М.: Новый юрист, 1998.
21. Набиев Е., Каюмов А. Ўзбекистоннинг иктисодий салоҳияти. - Т.: Академия-Университет, 2004.
22. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма. – Т., 2003.
23. Населения и общества (РАН 1998 – 2011 гг).

24. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. -Т.: Узбекистан, 2011. 229 с.

25. Региональная экономика. Под ред. М.В.Степанова. -М., 2000.

26. Региональная экономика. Под ред. Т.Г.Морозовой. -М., 1998.

27. Регионоведение. Под ред. проф. Т.Г.Морозовой, Учебное пособие. -М., 1998.

28. Родман Б.Б. Территориальные ареалы и сети. -М., 1999.

29. Розин М.С., Вольф М.Б. Василевские Л.И. - «Современная география мирового хозяйства». - М.: Просвещение, 1998.

30. Россия регионов: в каком социальном пространстве мы живем? – М., 2005.

31. Рўзиев. Сурхондарё вилояти. Термиз, 1996.

32. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе.-М.: Мысль, 1998.

33. Солиев А.С., Махамдалиев Р.Й. Иқтисодий география асослари.-Т., 1996.

34. Солиев А.С., Назаров М.И. Ўзбекистон кишлоқлари (кишлоқ жойлар географияси). -Т.: Фан ва технология, 2009.

35. Спиридонова И.А. Мировая экономика. Учебное пособие. -М., 2001.

36. Тожиева З. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (монография).-Т.: «Фан ва технология», 2010.

37. Тошкенбоев А., Носиров У. Жиззах вилояти.-Т., Ўзбекистон, 1996.

38. Тухлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти.-Т.: Ўзбекистон, 1998.

39. Узбекистан за годы независимости. Экономический обзор за 1991-1996 гг..-Т., 1996.

40. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси.-Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997-2001.

41. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тuzилиши. - Т., 1996.
42. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. – Тошкент, 1998.
43. Ульджабаев К.У. Экономическая реформа на железнодорожном транспорте. -Т., 1999.
44. Хаггет П. «Пространственный анализ в экономической географии», Перевод с английского.-М.: «Прогресс», 1998.
45. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под ред. проф И. А. Родионовой. – М.: Элиц – Информ, 2008.
46. [www. Ziyo net](http://www.Ziyo.net)
47. [www. bearingpoint.uz](http://www.bearingpoint.uz)
48. www.ceep.uz - Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий вазирлиги ҳузуридаги самарали иқтисодий марказий расмий сайти.
49. www.uza.uz - Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.

MUNDARIJA

So‘zbohi.....	3
---------------	---

I bob. IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. «Iqtisodiy geografiya» fanining obykti, predmeti va vazifalari.....	4
1.2. Iqtisodiy islohotlar sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishning omillari va tamoyillari.....	11

II bob. DUNYO GEOGRAFIYASIGA UMUMIY TA’RIF

2.1. Hozirgi zamon dunyo siyosiy va iqtisodiy kartasi....	19
2.2. Dunyo aholisi geografiyasi	29
2.3. Dunyo xo‘jaligi geografiyasi	64

III bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA UNING RESURS SALOHIYATI

3.1. O‘zbekistonning jahon xo‘jaligi tizimidagi o‘rni	93
3.2. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida, O‘zbekistonning tabiiy resurs salohiyati, ulardan oqilona foydalanish.....	96
3.3. Iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish sharoitida O‘zbekiston aholisi va mehnat resurslari hamda bandligi muammolari.....	104

IV bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XO‘JALIK TARMOQLARI VA IQTISODIY RAYONLASHTIRISH

4.1. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida, O‘zbekiston sanoat geografiyasi	119
--	-----

4.2. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirishlarida, O'zbekiston qishloq xo'jaligi geografiyasi	135
4.3. O'zbekiston transporti, infrastruktura, tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi.....	156
4.4. O'zbekistonning iqtisodiy geografik rayonlari va yirik tabiiy-iqtisodiy mintaqalari.....	174
Glossariy (tayanch so'zlar).....	199
Foydalanilgan adabiyotlar.....	204

Zulxumor Toirovna Abdalova
Zulxumor Nazarovna Tojiyeva

IQTISODIY GEOGRAFIYA

O'quv qo'llanma

Muharrir E. Bozorov
Badiiy muharrir M. Adilov
Kompyutyerda sahifalovchi U. Raxmatov

Nashr.lits. AI № 174. Bosishga ruxsat etildi 25.08.2013.
Qog'oz bichimi 60x84 ¹/₁₆. Hisob-nashr tabog'i 13,25 b.t.
Adadi 300 dona. 31-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.

4000 ағм.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI»

bosmaxonasida chop etildi.

100003. Toshkent. Olmazor, 171-uy